

А.М. БЕКИМБЕТОВ

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ӘПСАНАЛАРЫ

Нөкіс
"ІЛІМПАЗ"
2025

**ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ИЛИМЛЕР АКАДЕМИЯСИ
ҚАРАҚАЛПАҚСТАН БӨЛИМИ**

**ҚАРАҚАЛПАҚ ГУМАНИТАР ИЛИМЛЕР
ИЛИМ-ИЗЕРТЛЕЎ ИНСТИТУТЫ**

БЕКІМБЕТОВ АЗАМАТ МЫРЗАБАЕВИЧ

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ӘПСАНАЛАРЫ

(жанрдың тематикалық классификациясы)

(Монография)

**Нөкис
“ILIMPAZ”
2025**

УОК: 398.2(=512.121)
КБК: 82.3std1-441
Б-42

Бекимбетов А.М.
Қарақалпақ халық әпсаналары.
(жанрдың тематикалық классификациясы).
– Нөкис: “ILIMPAZ” баспасы, 2025. – 148 б.

ISBN 978-9910-636-59-2

Монографияда қарақалпақ халық әпсаналарының эпикалық турге тийисли аўызеки прозалық дөретпе ретинде өзгешеликлери тийкарлап берилген. Халық әпсаналарының мазмунында сәўлеленген тарийхый дереклер менен анық фактлердин тийкарында сюжеттин жетилисиў процесси, тыңлаўшы хәм гүрринши ортасындағы дәстүрий мүнәсебет мәселелери, әпсаналарды классификациялаўдын илимий принциплери ислеп шығылған. Усы принцип тийкарында этиологиялық, топонимикалық, тарийхый хәм диний әпсаналар сыяклы түрлерге бөлип қарастырылды. Изертлеў жуўмақлары тек қарақалпақ фольклортаныў илими ушын ғана емес, ал басқа да түркий тиллес халықлардың фольклорын изертлеўде белгили дәрежеде теориялық хәм әмелий әҳмийетке ийе.

Бул китап улыўма қарақалпақ фольклоры, әдебияты бойынша қәнигелер, излениўшилер, студентлер, магистрлар хәм докторантлар, сондай-ақ ана тили хәм әдебияты пәни оқытыўшылары хәм кең оқыўшылар жәмәәтине арналған.

Илимий редактор:
филология илимлериниң докторы, профессор
Ж.А.Эшонқулов

Пикир билдириўшилер:
филология илимлериниң докторы, профессор
С.Баҳадырова

филология илимлериниң докторы, профессор
К.С.Палымбетов

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты Илимий кеңесиниң 2025-жыл
29-август сәнесиндеги қарары (Баянлама №8) менен баспаға усынылған*

ISBN 978-9910-636-59-2

© А.М.Бекимбетов, 2025
© “ILIMPAZ” баспасы, 2025

*Туңғыш мийнетимди меҳрибан
әкем Айымбет улы Мырзабайдың
жарқын естелигине арнайман.*

КИРИСИҰ

Дүнья фольклортаныў илиминде халық аўызеки көркем әдебияты жанрларының қәлиплесиў тарийхы, миллий-этномәдений өзгешеликлері хәм поэтик эволюциясын эпикалық дәстүрлер генезиси хәм типологиясы контекстинде изертлеў зәрүрлиги күшеймекте. Бундай салыстырмалы-типологиялық изертлеўлер нәтийжесинде шығарылған илимий жуўмақлар фольклордың миллий өзіншеллиги бүгинги тарийхый-фольклорлық процесстин жетекши сыпатларының бири екенлигин дәлиллеўге мүмкиншилигин жаратты. Әсиресе, халық прозасы жанрларының жетик классификациясын жаратыў жолында әмелге асырылған жаңа изленислер түркий халықлар, соның ишинде, қарақалпақ фольклорындағы әпсаналардың өзине тән жанрлық белгилерин анықлаўда әҳмийетли илимий қунлылыққа ийе. Өйткени, инсанияттың поэтикалық сөз тараўындағы бир нешше әсирлик тәжрийбеси жемиси сыпатында жүзеге келген әпсаналарда халықтың миллий-руўхый дүньясы, тарийхый-этник процесслер хәм көркем қыялдың өзине тән қырлары жарыққа шығады.

Хәзирги заман дүнья фольклортаныўында халық прозасының ертектен басқа жанрлары, соның ишинде әпсана хәм аңызлардың жанрлық тәбиятын анықлаў хәм классификациялаў, көркем өзгешеликлерин хәр тәрепме терең үйрениўге қаратылған структурал-семантикалық концепция халық прозасы жанрларын классификациялаў хәм эпикалық сюжет және мотивлерин каталогластырыў критерийлерин ислеп шығыўға тийкар болды. Нәтийжеде халық прозасына тийисли фольклор дәретпелер ертек, мысал, күлдирги сөзлерди өз ишине алған көркем проза жанрлары хәм миф, әпсана, аңыз, және аўызеки гүрринлерден ибарат ағартыўшылық проза жанрларынан туратуғынлығы дәлилленди.

Әне усындай жаңа илимий концепцияларды қарақалпақ фольклортаныуына енгизиў халық аўызеки прозасы жанрлары, әсиресе әпсаналардың жанрлық өзгешеликтери, миллий өзіншеллиги ҳәм көркемлилигин кеңирек көлемде изертлеў ушын теориялық тийкар болады.

Қарақалпақ халық аўызеки дәретиўшили миллиетин бирнешше әсирлер даўамында топланған көркем сөз байлығы, оның миллий руўхый дүньясының, философиялық-даналық ойлары сәўлеленген көркем-поэтикалық ой-пикиринин жыйынтысы есапланады. Сонлықтан мәмлекетимиз ғәрезсизликке ерискеннен кейинги жыллар даўамында жаңа демократиялық жәмийетти қурыўда, халқымыздың бирнешше әсир бойы топлаған руўхый байлығы – халық мийрасына сүйене отырып миллий идеяны әмелге асырыў, халқымыздың бийбаҳа мийрасынан нәр алыў аҳмийетли мәселе болып турыпты. Өйткени, “....Теңи-тайы жоқ руўхый байлығымыз болған классикалық (мумтоз) өнерди, халық дәретиўшилигинин бийбаҳа үлгилерин қәстерлеп абайлаў ҳәм раўажландырыў, оны келешек әўладларға сап ҳалында жеткерий дүньядағы жетик пикирдеги илимпазлар ҳәм көркем өнер ўәкиллеринин, мәмлекетлик ҳәм жәмийетлик ғайраткерлер, барлық мәденият ўәкиллеринин ийгиликли ўазыйпасы саналады”¹. Негизинен алғанда, қарақалпақ фольклортаныуында аўызеки прозаның қурам бөлеги болған әпсаналарының жанрлық түрлерин, генезисин, оның өзине тән жанрлық өзгешеликтерин, генетикалық-типологиялық тийкарларын изертлеў, сюжет ҳәм тийкарғы мотивлерин анықлаў қарақалпақ фольклортаныуы алдында турған әҳмийетли мәселелердин биринен есапланады.

Дүнья фольклортаныуында әпсана жанры бойынша Е.М.Мелетинский, В.Я.Пропп, В.Е.Гусев, С.Н.Азбелов, Л.Э.Әлиасов, Л.И.Емельянов, К.В.Чистов, Н.И.Кравцов,

¹ Өзбекстан Республикасы Президенти Ш.М.Мирзиёевтың Сурхандәрйя ўәлаятында, халық-аралық бақсышылық өнери фестивалы ашылыуына арналған салтанатлы кешедеги сөйлеген сөзи: “Халқ сўзи” газетасы, 2019. – №68(7298), 7-апрель.

С.Г.Лазутин, В.П.Аникин, Ю.Г.Круглов, Де Костер Ш., К.Бриггс, Б.Еатс сыяклы алымлар изертлеў жумысларын алып барған².

Түркий халықлар фольклортаныўында да эпсаналарды үйрениў бойынша илимий изертлеў жумыслары алып барылған. Атап айтқанда, К.Имомов, Т.Мирзаев, М.Жўраев, У.Жуманазаров, Ж.С.Эшанқулов, У.Ф.Сатторов, М.Р.Раҳмонова, З.Х.Жумаев (өзбек), С.Қасқабасов (қазақ), А.Баймырадов (түркмен), П.Д.Фидакар (түрк), хәм басқалар³ халық прозасын арнаўлы түрде үйренген.

Қарақалпақ фольклортаныўында бул жанрлар арнаўлы изертленбегени менен қарақалпақ фольклорының тарийхына тийисли илимий мийнетлерде азлы-кем сөз жүритиледи. Н.Дәўқараев, Қ.Айымбетов, О.Кожуров, Қ.Мақсетов, Ә.Тәжимуратов, Қ.Мәмбетназаров, С.Баҳадырова, Ж.Хошниязов, К.Палымбетов, Т.Керўенов, И.Алламбергенова, Г.Қалбаева,

² Мелетинский Е. М. Поэтика мифа. – М., 2000. – с. 407.; Пропп В.Я. Жанровый состав русского фольклора // Фольклор и действительность. – М.: Наука, 1976. – с. 327.; Гусев В.Е. Эстетика фольклора. – Л.: Наука, 1967. – с. 319.; Азбелев С.Н. Проблемы международной систематизации преданий и легенд / В кн: Специфика фольклорных жанров. Русский фольклор. Т. 10. – Москва: Наука, 1966. – с. 176-196.; Емельянов Л.И. Проблемы художественности устного рассказа // Русский фольклор. Т. 5. – М.,-Л., 1960. – с. 247-264.; Чистов К.В. К вопросу о принципах классификации жанров устной народной прозы // VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук. – М.: Наука, 1964. – с. 58-67.; Кравцов Н.И., Лазутин С.Г. Русское устное народное творчество. – М.: Просвещение, 1977. – с. 375.; Аникин В.П., Круглов Ю.Г. Русское народное поэтическое творчество. – Л.: Просвещение, 1983. – с. 416.; Де Костер Ш. Легенда об Уленшпигеле / Пер. с фр. Н.М. Любимова. – М.: Terra, 1997. – с. 474.; Briggs K.M. British Folk-Tales and Legends: A Sampler / K.M.Briggs. – London & New York: Routledge Classics, 2002. 373 p.; Yeats W.B. Fairy and Folk Tales of Ireland. – Bjunty, 2004. 408 p.

³ Имамов К. Ўзбек халқ прозаси. – Т.: Фан, 1981. – Б. 103.; Имомов К., Мирзаев Т., Саримсоқов Б., Сафаров О. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. – Т.: Фан, 1990. – Б. 304.; Жўраев М. Ўзбек халқ самовий афсоналари. – Т.: Фан, 1995. – Б. 108.; ўша муаллиф. Ўзбек халқ самовий афсоналарининг тарихий асослари: Филол.фан. д-ри ... дисс. автореф. – Тошкент, 1996. – Б. 57.; Жўраев М., Расулов З. Миф, маросим ва эртақ. – Тошкент, MUMTOZ SO‘Z, 2014. – Б. 308.; Жўраев М., Нарзақулова М. Миф, фольклор ва адабиёт. – Т.: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2000. – Б. 118.; Жуманазаров У. Тарих, афсона ва дин (диний афсоналарнинг ибтидоси, тадрижий ривож ва таснифи масалалари). – Т.: Ўзбекистон, 1990. – Б. 251.; Ўша муаллиф. Ўзбек фольклори ва тарихий воқелик. – Т., 1991. – Б. 179.; Эшонқулов Ж. Ўзбек фольклорида дев образининг мифологик асослари ва бадий талқини: Филол. фан. ном. ... дисс. автореф. – Т., 1996. – Б. 25.; Эшонқулов Ж. Фольклор: Образ ва талқин. Қарши: Насаф нашриёти, 1999. – Б. 170.; Ўша муаллиф. Eshonqulov J.S. Epik olam: motiv va obraz tadqiqi. Birinchi jild. – Toshkent: Akademnashir, 2025. – В. 496.; Eshonqulov J.S. Mifologik tafakkur talqini. Ikkinchi jild. – Toshkent: Akademnashir, 2025. – В. 512.; Сатторов У.Ф. Ўзбек халқ топонимик ривоятлари: Филол. фан. ном. ... дисс. автореф. – Т., 2001. – Б. 23.; Раҳмонова М.Р. Ўзбек халқ тарихий афсоналарининг ўзига хос хусусиятлари, генезиси ва тасниф: Филол. фан. ном. ... дисс. автореф. – Т., 2004. – Б. 21.; Жумаев З.Х. Ўзбек халқ тарихий ривоятлари: Филол. фан. ном. ... дисс. автореф. – Т., 2005. – Б. 21.; Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – А.: Ғылым, 1984. – Б. 272.; Қасқабасов С. Казахская сказочная проза. – А.: Наука, 1990. – Б. 240.; Баймырадов А. Туркмен фольклор прозасынын тарихы эволюциясы. – А.: Ылым, 1982. – Б. 164.; Pinar Dönmez Fidakâr. Karakalpak efsaneleri (inceleme-metinler). – Izmir, 2012. 694 s.; Башкорт халык ижады: Ыола фольклоры. I Том. – Өфе., 1995. – Б. 500.; Башкорт халык ижады: Ригүәйттәр, легендалар. Икенсе том. – Өфе., 1997. – Б. 440.

Т.Қанаатов, Ҳ.Алламбергенов, П.Өтениязовлардың илимий жумысларында усы мәселеге тийисли пикирлер бар⁴.

Қарақалпақ халық прозасы улыўма қарақалпақ фольклорында көп қатламлы, мазмуны, сюжетлик қатламы бойынша көп түрли хәм көркемлик дәрежеси хәр қыйлы болған жанрлардан ибарат халық дөретиўшилигиниң ири бөлеги есапланады.

Өзиниң хәзирги көринисине ийе болғанға дейин басқа халықлардың фольклорлық прозасы сыяқлы қарақалпақ халық прозасы да узақ даўам еткен, көп әсирлик эволюциялық жолды басып өткен. Яғный, оның қурамындағы жанрлар хәр қыйлы дәўирлерде пайда болған хәм сол дәўирдиң руўхый талабына бола, өз функциясына ийе болған. Бизиң илимий изерлеў объектимиз болған эпсана жанры миф хәм аңыз жанрлары арасындағы аралықты ийелеўши жанр болып, оның жанрлық белгилерин, функциясын, образлар, сюжетлер, мотивлер системасын белгилеўде оның миф хәм аңыз бенен уасалық хәм өзгешелик тәреплерин анықлаў талап етиледи.

Монография жумысымыздың мақсети қарақалпақ эпсаналарының жанрлық өзгешеликлерин айқынластырыў, оның халық аўызеки прозасы жанрлар системасында тутқан орнын

⁴ Дәўкараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. Т. 2. – I бөлим. – Н.: Қарақалпақстан, 1977. – Б. 355.; Айымбетов Қ., Кожуров О. Қарақалпақ әдебиятының түрлери // Қарақалпақстан әдебияты хәм искусствосы. 1939. – № 4-5 (38). – Б. 79-80.; Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Н.: Қарақалпақстан, 1988. – Б. 492.; Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Н.: Қарақалпақстан, 1968.; Айымбетов Қ. Қарақалпақ фольклоры. – Н.: Қарақалпақстан, 1977. – Б. 244.; Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының аўызеки дөретпелери. – Н.: Билим, 1996. – Б. 340.; Мәмбетназаров Қ. Қарақалпақ ертеклери ҳақында – Н.: Қарақалпақстан, 1981. – Б. 119.; Хошаниязов Ж. Қарақалпақ халық прозасы жанрларының атамалары хәм критериялары мәселелери (1-мақала) // ӨзР ИА ҚБ Хабаршысы. – Н., 2013. – №4. – Б. 51-56.; Қарақалпақ халық прозасы жанрларының атамалары хәм критериялары мәселелери (2-мақала) // ӨзР ИА ҚБ Хабаршысы. – Н., 2014. – №1. – Б. 119-123.; Сол автор. Қарақалпақ қахарманлық дэстанларының пайда болыў дәреклери (Тарийхый-фольклорлық изертлеў тэжрийбеси). – Т.: Anorbooks, 2024. – Б. 168.; Мифлер хәм дэстанлар: генезиси, спецификасы, дәўирлик қатламлары. – Т.: Anorbooks, 2022. – Б. 268.; Баҳадырова С. Қарақалпақ халық прозасы: Миф, эпсана, аңыз...// ӨзР ИА ҚБ “Хабаршысы”. – Н., 2007. №2. – Б. 107-110.; Сол автор. Қарақалпақ хандай қалық. – Т.: Наврўз, 2017. – Б. 256.; Карақалпақский жырау. – Т.: Yangi kitob, 2024. – Б. 272.; Палымбетов К. Қорқыт ата китабы хәм қарақалпақ дэстанлары. – Н., 2010. – Б. 128.; Сол автор. Қарақалпақ халық исеним ырымлары. Монография. – Т.: “Lesson press”, 2023. – Б. 138.; Аллаамбергенова И. Қарақалпақ халқ ривоятлари (жанрий ўзига хослиги, таснифи): Филол. фан. фалс. д-ри (PhD). ... дис. автореф. – Т., 2018. – Б. 49.; Хошаниязов Ж., Аллаамбергенова И. Мифлер ҳақында гейпара пикирлер // ӨзР ИА ҚБ Хабаршысы. – Н., 2015. – №4. – Б. 103.; Қалбаева Г. Қарақалпақ халқ афсоналари (генезиси, жанрий хусусиятлари, таснифи): Филол. фан. фалс. д-ри (PhD). ... дис. автореф. – Т., 2019. – Б. 53.; Қанаатов Т. Эпсана жанрын изертлеўдин илимий-теориялық мәселелери // ӨзР ИА ҚБ Хабаршысы. – Н., 2008. – №4. – Б. 69.; Керуенов Т. Мифлер хәм аңызлардың қарақалпақ жазба әдебиятта қолланылыўы. – Н.: Билим, 2013. – Б. 116.; Аллаамбергенов Ҳ.К. Ғайритабий тимсоллар – бадий тафаккур маҳсули. Монография. – Т.: Yash avlod matbaa, 2022. – 136 б.; Өтениязов П.Ж. Қарақалпақ халқ сөхрли эртақларнинг жанр хусусиятлари ва поэтикаси: Филол. фан. фалс. д-ри (PhD). ... дис. автореф. – Т., 202. – Б. 49.

белгилеу, усы типтеги фольклор шығармаларының қәлиплесіу тарийхы хәм генетикалық негизлерин ашып бериу, түркий халықлар аўызеки прозасы контекстиндеги типологиялық уйғынлықты ашып бериуден, ал ўазыйпалары:

- қарақалпақ халық әпсаналарының жанрлық өзгешелигин анықлау арқалы оны халық аўызеки прозасының миф, аңыз, ертек жанрларынан ажыратып алыу хәм теориялық өлшемлерин бериу;

- қарақалпақ халық әпсаналарын жанрлық жақтан классификациялау, тарийхий жетилисиу процесси хәм раўажланыу жолларын дәлиллеу;

- қарақалпақ әпсаналарының халық аўызеки дөретиушилигиниң басқа жанрлары системасындағы орнын анықлау;

- қарақалпақ халық әпсаналарының функционал-семантикалық өзгешеликleri хәм ен жайыу усылларын анықлаудан ибарат болып есапланады.

Монография жумысымыздың объектін ӨзР ИА ҚБ Фундаментал китапханасы қолжазбалар фонды материаллары, сондай-ақ, Қарақалпақстан Республикасы аймағында халық арасынан жыйналып, баспадан шыққан “Қарақалпақ халық легендалары хәм анекдотлары” (1962), “Қарақалпақ халық аңызлары хәм анекдотлары” (1995), “Қарақалпақ аңызлары, әпсаналары хәм шешенлик сөзleri” (1992), “Қарақалпақ фольклоры”. – Көп томлық. 77-87 том (2014) сыяқлы топламлар және автор тәепинен Қарақалпақстан Республикасының районларында топлаған материаллар (ӨзРИА ҚБ фундаментал китапханасының қол жазбалар фонды. Р-1302. №183830.), предметін қарақалпақ халық әпсаналарының жанрлық өзгешеликleri, тематикалық шеңбери, басқа жанрлардан айырмашылығы, турмыслық функциялары, генетикалық негизleri хәм қәлиплесіу процесси, реал болмысты эпикалық талқынлау усылы және поэтикалық өзгешеликlerini изертлеу қурайды.

Монография жумысымыздың жаңалығы төмендегилерден ибарат:

- қарақалпақ халық прозасының жанрлары дүзлиси бир пүтин көркем система сыпатында таллаўға тартылған хәм эпсаналардың жанр сыпатында жетилисиўи сыпатлап берилген;

- қарақалпақ фольклортаныўында халық эпсаналарының эпикалық түрге тийисли аўызеки прозалық шығарма ретиндеги өзгешеликлери тийкарлап берилген;

- халық эпсаналарының формалық жақтан ықшамлығы тыңлаўшыға белгили мағлыўматты жеткерип берий мақсетинде айтылыўы, турмыслық ҳақыйқатты талқын жасаў усылына қарай халық прозасының басқа жанрларынан ажыралып турыўы дәлилленген;

- қарақалпақ халық эпсаналарын тематикалық классификациялаўдың илимий принциплери ислеп шығылған және усы тийкарда этиологиялық, топономикалық, тарийхый хәм диний эпсаналар сыяқлы типлерге бөлиниўи тийкарланған;

- қарақалпақ халық эпсаналарында тарийхыйлық, дереклер, фактлер негизинде эпикалық сюжеттиң жетилисиў процесси, тыңлаўшы хәм гүрриңши ортасындағы дәстүрий мүнәсебет мәселелери ашып берилген;

Бул монография жумысымыз қарақалпақ фольклортаныўындағы проблемаларды дүнья фольклортаныўының жетискенликлеринен орынлы пайдаланыў арқалы қарақалпақ эпсаналарының өзине тән өзгешеликлерин, түрлерин изертлеўге бағдарланған.

Жуўмақлап айтқанда, жоқарыда исленген илимий шолыўлар төмендеги жуўмақлар жасаў имканын береді:

1. Қарақалпақ халық эпсаналары ҳаққында илимий изертлеўлерди үш басқышқа бөлип үйренсек болады:

Биринши басқыш: XIX әсирдиң басларынан баслап XX әсирдиң отызыншы жыллары жазылған мийнетлерден табамыз. Бул дәўирде аңыз, эпсаналар ертеклер менен бирге жыйналды және изертленди.

Екинши басқыш: XX әсирдің екінші ярымынан баслап ертеклерден аңыз, эпсаналар бөліп алып, өз алдына топламлары шығарыла бастады. Усы дәуірде шыққан оқылықтарда эпсана, аңыз, легенда жанрлары хақында илимий пикирлер басылды (Н.Дәўқараев, Қ.Айымбетов, О.Кожурова, Ә.Тәжимуратов, Қ.Мақсетов, Қ.Мәмбетназаров).

Үшінші басқыш: XX әсирдің 1990-жыллары, XXI әсирдің басында қарақалпақ аңыз, эпсаналары классификация етилип, оның теориялық анықламасы берилди, оны басқа халық прозасының жанрларынан бөліп алып қараў жумыслары жарық көрди.

2. Улыўма қарақалпақ фольклортаныў илиминде халық прозасы жанрлары хәм оның жанрлық қурамын белгилеўде бираз шатас пикирлердің келип шығыўы бизиңше, белгили бир жанр атамасын билдириўши “легенда” сөзиниң келип кириўине байланысly. Қарақалпақ тилине сондай-ақ, басқа да түркий тиллес халықларына жанр атамасы сыпатында рус тилинен, рус фольклортаныў илиминен кирген бул атама сол тиллерде усы жанрдың эквивалент атамасы “эпсана” сөзиниң бар болыўына қарамастан қабыл етилген. Нәтийжеде узақ ўақытлар даўамында мәселен, қарақалпақ фольклортаныўында усы термин менен аталыўшы жанр қурамына кириўши аўызеки шығармаларды белгилеў бираз қыйыншылық туўдырған. Илимпазлар легенданы эпсанадан айырып қарап оған басқа жанрлар есабынан бирқанша аўызеки дөретпелер ўлгилерин киргизеди. Бул өз гезегинде халық прозасының басқа мәселен, усы терминниң қарақалпақ хәм басқа түркий тиллердеги эквиваленти эпсана жанры сондай-ақ, аңыз жанрының жанрлық белгилериниң бираз тарайыўына алып келеди.

3. Мифтиң жанр ямаса алғашқы инсаният жәмийеттиниң өзин қоршаған орталық хақындағы көзқарасларын изшил баянлаўшы қараслар системасы екенлигинен тысқары сол нәрсе анық, эпсана мифтен кейинги дәуирлик басқыштың, яғный көркем дөретиўшиликтиң ең биринши жүзеге келген, соның менен бирге мифке ең жақын, оннан эпсана жанрының қәлиплесиўинде тирек болған қараслар, образлар, сюжетлер, мотивлер системасын қабыл

етип алып, өзинің жанрлық талаптары тийкарында интерпретациялаған жанр екенлігі илимий жақтан дәлилленді.

4. Әпсананың реаллыққа тәсир ете алыуы уқыпшылығы оған перформативтік функция жүклейге имканият береді. Әпсана, бір сөз бенен айтқанда, реаллыққа тәсир ете алады, сол реаллықтың орнын басқа, соған эквивалент реаллық пенен алмастырады. Әпсана өзинің усы өзгерте алыушылық қасиетін жоғалтқан уақытта, яғнай белгілі бір дәуірлік басқышта әпсанаға айланады.

5. Халық прозасында әпсана менен аңызды айырыуда қолланылатуғын предметтік-тематикалық критериялар ең тийкарғы есапланады. Басым көпшілік дін хәм карамат хақында сөз етилетуғын текстлер тийкарынан әпсана жанрына киритиледи. Буннан келип шығатуғын жууақ, баянланылған текстте ғайрытәбийлік шынлықтан үстем болса, текст әпсанаға, ал егер тарихый хақықатлық алдыңғы орында тұрса бул текст аңызға тийисли.

I БАП. ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ЭТИОЛОГИЯЛЫҚ ӘПСАНАЛАР

Халық прозасының әпсана жанрын изертлеген фольклортаныушылар әпсананы көбинесе тематикалық жақтан бөлиу принципін пайдаланады. К.Имомовтың өз мийнетінде әпсананы тематикалық жақтан төрт түрге бөліп қарауы бизиңше әпсананың тийкарғы жанрлық өзгешелигін айырыуда критериялардың бири бола алады деп ойлаймыз. Ол: 1) Қыялай ұақыя хәм қыялай қахарманлар хаққында әпсаналар; 2) Тарийхый ұақыя хәм тарийхый шахслар хаққында әпсаналар; 3) Әйемги қахарманлық хаққында әпсаналар; 4) Топоним характердеги әпсаналар деп бөледі.⁵ Ал, екінши өзбек әпсаналарын арнаұлы изертлеген М.Рахмонова әпсананы мазмунына қарап жети түрге бөледі:

1. Басқыншыларға қарсы гүресте илахий мәдет сорап, басқа көриниске айналу, яки өзге әлемге өтиу мотивіндеги әпсаналар.

2. Еки жастың мухаббаты, олардың қосыла алмауы хаққындағы әпсаналар.

3. Тарийхый шахслар хәм әзиз әулийе адамлар өмири хәм хызмети хаққында әпсаналар.

4. Урыу хәм елатлықлардың келип шығыуы хаққындағы әпсаналар.

5. Мифологиялық тымсаллар (әжийне, албаслы, жин, т.б.) хаққында әпсаналар.

6. Бирер жәниұар, қус, хайұанлардың келип шығыуы хаққындағы әпсаналар.

7. Жер атлары, суу, тау, тегисликлер, муқаддес жайлардың келип шығыуы хаққында әпсаналар деп бөледі⁶.

Қазақ фольклористи С.Қасқабасов қазақ әпсаналарын тематикалық жақтан “тарихи мәкәнлық”, “китабий диний” және “утопиялық” деп үш топқа бөледі.⁷ Белорус фольклористи М.Я.Гринблат белорус легендаларын тематикалық жақтан

⁵ Имомов К. Ўзбек халқ прозаси. – Т.: Фан, 1981. – 68-б.

⁶ Рахмонова М. Ўзбек халқ афсоналарининг бадиияти. – Т.: ФАН, 2009. – 9-б.

⁷ Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – А.: Ғылым, 1984. – Б. 272.

космогониялық, яки этиологиялық, (жер, су, тау, хәр түрлі тәбиғат ғұақылары); этносоциаллық (урғұлардың халықлардың, хәр түрлі социаллық топарлардың келип шығғұы); диний этикалық (қудай, пайғамбарлар, хәр түрлі диний байрамлар, дәстүрлердің келип шығғұы) деп бөледі⁸.

Қарақалпақ фольклортаныу илиминде де әпсаналарға илимий анықлама берген хәм түрлерге бөлген илимпазлар С.Бағадырова (тарийхый топономикалық хәм диний)⁹-деп еки түрге, Ж.Хошаниязов (1. Культлик (исеним) әпсаналар (пирлер пайғамбарлар хәм т.б.) 2. Календарлық әпсаналар (жыл бөлисиу, аямауыз, жауза, наурыз хәм т.б) 3. Этнонимлик, топонимлик, гидронимлик әпсаналар. 4. Антропогенлик әпсаналар (Қыдыр, Ильяс, Ғайып еренлер, Шахымардан,) хәр қыйлы әрғақлар, Хажымулық, хәм т.б.) 5. Сыйқырлы әпсаналар (жай тас, маргия, мумия, Бай терек хәм т.б.)¹⁰-деп бес түрге бөледі. Ал, жас фольклортаныушы Г.Қалбаева өз изертлеу жұмысында халық әпсаналарын идея-тематикалық жақтан (мифологиялық, Тарийхый ғұақия хәм тарийхый шахслар хаққында әпсаналар, Топономикалық әпсаналар, Диний-китабий әпсаналар, Социаллық-утопиялық әпсаналар, Социаллық-турмыс мәселелерин сөз ететуғын әпсаналар)¹¹ –деп алты түрге бөлип үйренеди.

Халық ауызеки әдебиятының бир жанрын бөлистерген тили жақын хәм жақын емес халықлар фольклортаныу илиминдеги пикирлер бир биринен бираз өзгеше болғаны менен әпсана жанрының тийкарғы жанрлық өзгешелигин, оның поэтикалық стиллик айырмашылықларын изертлеуде бағалы пикирлер болып есапланады. Биз қарақалпақ халық әпсаналарын:

1. Этиологиялық әпсаналар.
2. Топономикалық әпсаналар

⁸ Гринблат М.Я. Белорусские легенды и предания // Прозические жанры фольклора народов СССР. – Минск. 1974. – с. 202.

⁹ Бағадырова С. Қарақалпақ халық прозасы: Миф, әпсана, аңыз...// ӨзР ИА ҚБ “Хабаршысы”. – Н., 2007. – №2. – 107-110 бб.

¹⁰ Хошнязов Ж. Қарақалпақ халық прозасы жанрларының атамалары хәм критериялары мәселелери (2-мақала) // ӨзРИАҚБ Хабаршысы. – Н., 2014. – №1. – 119-123 бб.

¹¹ Қалбаева Г. Қарақалпақ халқ афсоналари (генезиси, жанрий хусусиятлари, таснифи): Филол. фан. фалс. д-ри (PhD). ... дис. автореф. – Т., 2019. – 18-19 бб.

3. Тарихый әпсаналар

4. Диний әпсаналар, - деп қарақалпақ әпсаналарын мазмұнына және атқаратуғын функциясына қарап төрт түрге бөліуді дұрыс деп ойлаймыз.

Қарақалпақ халық әпсаналарының белгилі бір бөлегін этнологиялық әпсаналар құрайды. Этнологиялық әпсаналар ұлыма фольклортаныу илиминде соның ишінде түркі тіллес халықтар фольклортаныуында да ең аз изертленген түрлердің бірі. Көпшілік алымдар табиғат құбылыстары, хайуанаттар дүниесі, социалдық құбылыстарының келіп шығуына байланысты фольклорлық дәретпелерді көбінесе сап миф сипатында қарайды. Бизге белгилі, әпсаналар өзлерінде қыял, ойдан тоқылған, фантастикалық элементтерді қамтығаны менен әпсананы атқарушы менен оны тыңлаушы тәрпінен рас, яғни мифологиялық хәм тарихый уақыттың шегарасында ямаса тарихый уақыттың өзінде болған уақыт сипатында қаралады. Яғни, әпсана соның ишінде этнологиялық әпсаналар да мифтік уақыттың ақырында тарихый уақыттың ишінде дәретленген хәм өзінде әлемді таныудың мифтік белгілерін белгилі дәрежеде сақтап қалған. Усы белгілер кейін ала фольклорлық дәстүрлерде этнологиялық бағдар, яғни этнологиялық әпсаналардың қәліплесіуінде тийкарғы өзек хызметін атқарған. Кең мәніде дерлік барлық мифтер белгилі дәрежеде “этнологиялық” функцияны атқарады хәм усы арқалы басқа прозалық жанрлардан өзгешеленеді. Белгилі немец этнографы А.Иенсен этнологиялық мифтерді хәр қандай құбылыстың тек келіп шығуын ғана емес, ал түп мәнісін пүтін халда түсіндіретуғын “шын мәнідегі”, “хақықый” мифтерден кескін өзгешелікке ийе екенін айтады. Алымның пікірінше, соның ушында “хақықый” мифтердің мазмұнында этнологиялық мифтерге салыстырғанда сакраллық дәрежесі басым¹².

Биздің пікірмізше, А.Иенсен тәрпінен этнологиялық мифтердің оның пікірінше “шын мәнідегі”, “хақықый”

¹² Мифы народов мира // Энциклопедия. Электронное издание – М.: 2008. – с. 582.

мифлердин инкары сыпатында қараўында тийкар бар. Этиологиялық мифлердеги сакраллықтың сап мифлерге салыстырғанда кем болыуы, оның кейинги дәуірлерде, яғный мифологиялық дәуірден кейин тарийхый дәуір басланған уақытлардан баслап дөреле баслағанын көрсетеди. Яғный, бул жерде А.Иенсен олардағы кубылысты мифлик дәуірдегидей пүтин бир система ҳалында емес ал, басқа кублысларға салыстырып, айырып көрсетиў арқалы түсиндириў дәуирине тийисли екенин көрсетпекши болады. Бул жерде А.Иенсен бул аўызеки дөретпелерди этиологиялық эпсаналар деп атап көрсетпесе де гәп сөзсиз этиологиялық эпсана ҳаққында баратырғанлығын аңлаў қыйын емес, себеби, сакраллық мифте басым ал, эпсанада ол мифке салыстырғанда кемлеў болып келеди.

Қарақалпақ этиологиялық эпсаналарының белгили бир бөлеги өзлериниң мазмуны бойынша қарақалпақ халқы менен генетикалық шығысы жағынан бир болған басқа түркий тиллес халықлар өзбек, қазақ, башқурт, ноғай ҳәм т.б халықлар, сондай-ақ дүньяның қарақалпақларға генетикалық, тарийхый-генетикалық байланысы жоқ халықлар фольклорындағы эпсаналар менен мазмунлас. Ал, оның екинши ҳәм ең көлемли бөлеги басқа халықларда ушыраспайтуғын, тек қарақалпақ фольклорына тән болған этиологиялық эпсаналардан турады.

Улыўма қарақалпақ эпсаналары комплексиндеги этиологиялық характердеги эпсаналарды олар сүүретлейтуғын объектке қарап төмендеги еки түрге бөлиўге болады:

1. Аспан денелериниң келип шығыуы ҳаққында эпсаналар.
2. Ҳайўанатлардың келип шығыуы ҳаққында эпсаналар.

1.1. Аспан денелериниң келип шығыуы ҳаққында халық эпсаналар

Қарақалпақ этиологиялық эпсаналарының белгили бир бөлегин аспан денелери – қуяш, ай, жулдызлар, оларды ажыратып турыўшы белгили бир белгиниң келип шығыу себеби ҳаққында сөз етиўши эпсаналар қурайды. Тематикалық белгилерине қарай биз

аспан денелери хақындағы қарақалпақ әпсаналарын *биринши*, қуяш хәм ай хақындағы әпсаналар, *екинши*, жулдызлардың пайда болыуы хақындағы әпсаналар деп еки түрге ажыратыўды макул көрдик.

Бизин пикиримизше, астрал денелер хақындағы бул әпсаналар этиологиялық әпсаналар базасындағы өзлериниң дөрелиў ўақыты бойынша ең ерте дәўирде дөреген әпсаналар есапланады. Себеби, инсан өзин қоршаған орталықтан еле ажыратып қарамаған, мифологиялық дәўирде олардың дүнья танымының дәслепки объектлериниң бири аспан денелери болған. Демек, астрал әпсаналардың қәлиплесиўиниң тийкаргы дереги бул дәслепки аспан денелери культи менен байланыслы анимистлик түсиниклер есапланады. Аспан денелери хәм олардың белгили бир белгисиниң келип шығыуы хақындағы әпсаналар ишинде қарақалпақлар арасында ең кең таралғаны “Айдың бети неге тыртық” әпсанасы. Әпсанада ай менен күн бир адамның еки қызы сыпатында сәўлеленген. Олардың татыў жасап атырғанын көре алмаған шайтан еки апалы-сиңлиниң арасына суўықлық салыў ушын Күнди жолдан азғырып, оның апасы Айдың қызғаныштан бетин күйдириўине себеп болады. Соннан баслап бетиндеги Күнниң күйдиргенинен қалған тыртық – дақтан Ай адамларға көриниўден уялып, тек адамлар уйықлағаннан кейин ғана жер бетине шығады екен. Күн болса, Айға көринбеў ушын тек күндиз жер бетинде көринетуғын қусайды¹³.

Әпсана тийкарынан Ай менен Күнниң не ушын аспанда хәр қыйлы ўақытта пайда болыў себебин түсиндириўге қаратылған хәм әпсананың қарақалпақ версиясы буның себебин апалы-сиңлили Ай менен Күнниң арасындағы қатнасықтың (шайтан себепли) бузылыўы менен түсиндиреди. Усы әпсананың татар версиясы басқа версиялар ишинде қарақалпақ версиясына ең жақыны есапланып, версияда Ай менен Күн бурын қарақалпақ версиясындағы сыяқлы апалы-сиңлили болып, олар өз-ара жәнжел себепли әкесиниң ғарғысына ушырап бири айға, екншиси күнге

¹³ Ай менен күн // Қарақалпақ фольклоры 77-том “Миф хәм мифлескен әпсаналар”. – Н.: Илим, 2014. – 29-б.

айланып, бирин-бири көрмеу ушын аспанда бири түнде, екіншіси күндіз көринетуғын болған¹⁴. Әпсананың тийкарғы функциясы болған “не ушын ай менен күн хәр қыйлы мезгилде пайда болады?”-деген сорауға жууапты түсиндириу еки версияда да социаллық табудың, яғный апа-сиңли тәрөпинен бузылыуы көринисинде өз сәўлелениуин тапқан.

Дүнья халықлары аўызеки әдебиятында Ай хәм Күн ҳаққындағы мифлер тийкарынан астрал мифлер қатарында қаралып, олар бир-бири менен туўысқан (ағалы-инили, ямаса егизеклер) ямаса ерли-зайыплылар сыпатында сүүретленеди¹⁵.

Өзлериниң келип шығыуы бойынша түркий тиллес халықларға тарийхый-генетикалық байланысқа ийе Сибирь халықлары дуалистлик системасында Ай менен Қуяшты бир-бирине қарама-қарсы күшлер сыпатында қарау жетекши орында турады. Мәселен, шаманизм мифологиясында ай қараңғылық, ал қуяш жақтылық түсиниклери менен байланыстырылады. Қарақалпақлар арасында әсиресе, Ай культы менен байланыслы хәрқыйлы ырымлар, тыйымлар, турақлы қәлиплескен ибаралар белгили дәрежеде сақланып қалған¹⁶. Қарақалпақлар арасында олардың турмысында қәдирли есапланған нәрселерди мысалы, жаңа туўылған нәрестени, сыйырдан саўып алынған сүтти айға көрсетпеу сыяқлы тыйымлар халық арасында ай менен байланыслы дәслепки дуалистлик түсиниклер арқалы қәлиплескескен деп айтыуға болады. Бул дуалистлик түсиниклер дүньяның көпшилик халықларында кең тарқалған “Егизеклер ҳаққында”ғы мифлик қарасларға да белгили дәрежеде байланысқан, яғный бундай түсиниклер қарақалпақларға да белгили дәрежеде тән болған. Егизеклер ҳаққындағы мифлердиң дәслепки архаик формаларында көбинесе урыу ямаса қәўимниң ата-теги сыпатында келтирилген бир ата-анадан туўылған егизеклер бир-бирине қарама қарсы күшлер сыпатында сәўлеленген¹⁷.

¹⁴ Закирова И.Г. Космогонические мифы и легенды татарского народа // Вестник Чувашского университета. – Чебоксары: Чувашский государственный университет им И.Н.Ульянова. 2010. – №4. – с. 249-255.

¹⁵ Мифы народов мира // Энциклопедия. Электронное издание – М.: 2008. – с. 610.

¹⁶ Палымбетов К. Қарақалпақ халық исеним ырымлары. Монография. – Т.: “Lesson press”, 2023. – 38 б.

¹⁷ Мифы народов мира. // Энциклопедия. Электронное издание – М.: 2008. – с.114.

Жоқарыдағы “Айдың бети не ушын тыртық?”-деп аталған эпсанадағы егизек апа-сиңдилер – Күн менен Айдың арасындағы конфликт усы дуалистлик түсиниклердин мифлердин эпсаналарға көшкен қалдығы есапланады. Эпсанадағы усы конфликтти келтирип шығарыўшы персонаж – Шайтан өзиниң генетикалық шығысы бойынша кейинги, яғный эпикалық дәстүрге кейин, Ислам дини арқалы христиан хәм иудаизм динлеринен келип кирген деп айтыўға болады. Ай хәм Күнниң арасында конфликтти пайда етиўши күш диний системасы өзгермеген халықларда, яғный узак дәуирлер даўамында бир динниң тәсиринде раўажланған системаларда әдетте хәр қыйлы антроморфлық, зооморфлық келбеттеги персонажлардан ибарат болған. Бизиңше, қарақалпақлар арасында қәлиплескен жоқарыдағы эпсанада шайтан эпсананың мифлик басқышында басқа көринисте болып, кейин ала ислам дининиң тәсиринде шайтан образына трансформацияласқан. “Айдың бети неге тыртық?” эпсанасының екинши вариантында оның қахарманлары Күн менен Ай ерли-зайып сыпатында сәўлеленеди. Бизиң пикиримизше, әйjemги адамлар түсинигиндеги тиришиликтиң келип шығыўын түсиндириўге байланыслы пайда болған жуптылық, яғный еркек хәм ҳаял жынысының биргеликтеги турмысы ҳаққындағы әйjemги түсиниклер усы персонажлардың пайда болыўына тийкар болған болса керек. Мәселен, Түркий тиллес халықлардың мәдений хәм тарийхый турмысы ҳаққында баҳалы дереклер жыйындысы есапланған Орхон-Енисей жазба естеликлеринде инсанды дәреткен хәм олардың ғамқоршысы есапланған Теңри хәм оның зайыбы Умай ҳаққындағы мағлыўматларға нәзер салсақ, эпсанадағы персонажлардың ерли-зайып сыпатында сәўлеленгенлиги бул мәселеге белгили дәрежеде анықлық киритеди. “Айдың бетиндеги тыртық ямаса дақтың пайда болыўы” ҳаққындағы сюжеттиң Батыс Сибир татарлары фольклорындағы формасы өзиниң мазмуны бойынша қарақалпақлар арасында бар болған сюжетке жүдә уқсас. Бул сюжетте аспандағы айдың бетиндеги дақ, бул ийнинде ийин ағашы менен еки шелек суўды көтерип турған ҳаял. Ол адамлардың

арасында өсек айтып, олардың қатнасына ирткі салғанлығы үшін, қудайдың ғәзебине ушырап айға шығарылып жиберген. Бул факт эпсананың қарақалпақтар арасында жүде ерте дәуірлерде яғнай проалтай дәуірінде қәлиплескенлігінен дәрек береді.

Қарақалпақтардың қуаш хәкқиндағы дыққатқа ылайық екі варианттан ибарат қарақалпақ этиологиялық эпсаналарының бири “Күн неге қызарып батып, қызарып шығады?” эпсанасы. Эпсананың биринши вариантында Күннің лаўлап от болып шығып, кейин орнынан қозғалмай турып қалғанлығы үшін Аллатааланың адамлар жанып кетпеуі үшін оны периштелерге аспанға алып шығыўға буйрық бериўи, бирақ күннің оның буйрығын орынламаўи хәм периштелердің қуашты аспанға шынжырлап алып шығыўи, ал қуаштың буған шыдамай ашыўланып қызарыўи”¹⁸ хәкқинда баян етиледі.

Эпсананың екнши варианты өзіннң мазмуны бойынша биринши варианттан бирқанша өзгешеликке ийе. Онда сөз етилиўине қарағанда, “Жүде ерте заманларда дини де, тили де хәзиргиден басқа бир ел болып, олар күнди өзлериннң қудайи деп есаплап, оған табынады екен хәм оның аспанда пайда болыўын аңлып отырады екен. Буны сезген күн шығарда қыйналып, ашыўланып аспанға шықпайман деп қызарады да турады екен. Қуашқа табынатуғын елдің қасында “Қабалақ” деген және бир ел болып, сол Қабалақ елиннң адамлары өзлерин мусылман деп есаплайды хәм Мухаммед алайхиссаламды пайғамбарымыз деп танийды екен. Олар таң намазын оқыў үшін адам шақырғанда күн пайғамбардан қорқып, қызарып бөртип аспанға көтерилю менен болады екен. Усы жағдайлардан хабары бар Аллатаала периштелерин жумсап: “Күнге барың, кәпирлерге ашыў етип, қызарып бақырғаны болмас. Енди ол өз ўақтында шығып ўақтында батсын, бақырмасын” депти. Периштелер бул хабарды Күнге жеткерипти. Соннан баслап Күн кәпирлерге ашыўланып,

¹⁸ Күн неге қызарып шығып, қызарып батады? // Қарақалпақ фольклоры 77-том, “Эпсаналар”. – Н.: Илим, 2014. – 29-30-бб.

бақырғанын қойса да, гейде сол кәпирлер ядына түсип, шығар хәм батар ўағында бир қызарып алады екен”¹⁹.

Қарақалпақлар арасында тарқалған “Күн неге қызарып батып, қызарып шығады?” әпсанасының еки варианты да А.Диваев тәрәпинен 1897-жылы Ташкент уездинің Ақжар волостлығында жасаўшы Молла Көбей Тоқполатовқа тийисли қолжазбадан көширип алынған вариант пенен уқсас. А.Диваевтың берген мағлыўматына қарағанда, әпсанадағы мағлыўматлар Бурханаддин улы Насреддиннің “Қыссасул анбия” китабына сәйкес. Бул китап Казанда бир неше мәртебе шыққан болып, онда әлемнің, инсанның, ҳайўанлардың жаратылысы хәм мусулман әўлийелеринің өмири ҳаққында мағлыўматлар берилген²⁰.

Әпсаналардың қарақалпақ хәм А.Диваев тәрәпинен жазып алынған текстлери мазмуны арасында парық аз. Пикиримизше, әпсананың А.Диваев тәрәпинен жазып алынған вариантлары, яғный китабий вариантлары қарақалпақ вариантының олардың қарақалпақша вариантының жүзеге келиўине тийкар салған. Қарақалпақлар арасында әсиресе, соңғы әсирлерде хәр қыйлы авторлар тәрәпинен дәретилген исламға дейинги исенимлердің тәсиринде жүзеге келген миф хәм әпсаналардың исламый инрерпретациясы да орын алған “Қыссасул әнбия” аты менен бирлестирилген шығармалардың қарақалпақлар арасында да кең таралғанлығы ҳаққында мағлыўматлар бар.

Халық арасынан жазып алынған бул әпсаналар қарақалпақлардың ең әййемги күн культи менен байланыслы болған исенимлери хәм оның эволюциясы ҳаққында баҳалы мағлыўматларға ийе көркем дәретпелер екенлиги олардың мазмунынан көринип турыпты. Илимий мағлыўматларға қарағанда, Қуяш, яғный Күн культи көпшилиқ халықларда Ай культине салыстырғанда кеңирек ен жайған культ қатарына киреди. Биз Күн культының қарақалпақлар арасында да басқа аспан денелери

¹⁹ Күн неге қызарып батып, қызарып шығады? // Қарақалпақ фольклоры. 77-том. “Миф хәм мифлескен әпсаналар”. – Н.: Илим, 2014. – 30-б.

²⁰ Диваев А. Киргизский рассказ о звездах. – Казань. Типолитография Императорского Университета. 1897. – с. 6-12.

культлери арасында кеңірек ең жайғанын хәм оның менен байланыслы исенимлердің узақ әуірлер дауамында сақланып қалғанлығынан, қарақалпақлардың күнге байланыслы ырымлар, салт дәстүрлер, турақласқан ритуаллар арқалы да көріуимиз мүмкин. Қарақалпақлар Күнди инсаният тиришилигиниң ең тийкарғы объекти болған жақтылық пенен байланыстырады. Жақтылық олардың түсинигинде әлемдеги барлық жақсы нәрселер, түсиниклердің символлық көриниси. Бир сөз бенен айтқанда Күн басқа архаик культлер арасында тийкарғы илаҳ (тәңри), ямаса қудай сыпатында қарақалпақ мифологиясы қудайлар пантеонында тийкарғы орынды ийелегени сөзсиз. Буның дәлили сыпатында “тарийх атасы” Герододоттың “Тарийх” китабында қарақалпақлардың этногенезинде тийкарғы орынды ийелеген б.э.ш. V. әсирлерде Кубла Арал бойында жасаған сак-массагет қәуімлериниң турмысы ҳаққында берген мағлыұматында тарийхшы: “Единственный бог, которого они почитают, это – солнце. Солнцу они приносят в жертву коней, полагая смысл этого жертвоприношения в том, что самому быстрому богу нужно приносить в жертву самое быстрое существо на свете”-деп келтиреді²¹.

Сондай-ақ, Күнниң қудайлар пантеонында (ибодатхона) жалғыз қудай екенлиги ҳаққында көзқараслар б.э.ш. XVI хәм XV әсирлерде Египед, Алдыңғы Азия халықларына да тән болғанлығы олар тәрәпинен б.э.ш. XV әсирде дөретилген “Қуяш ҳаққында гимн” шығармасында келтирилип өтиледі. Жоқарыда келтирилип өтилген “Күн неге қызарып шығып, қызарып батады?” әпсанасындағы Күн, Аллатаала, Тәңри, периштелер, әйемги адамлар образларының анализи әпсананың тарийхый ўақытта, яғный қәдимги қуяш культи менен байланыслы диний исенимниң жаңа дин – Ислам дини менен алмасыў дәуиринде жүзеге келгенлигин көрсетеди. Әпсанада қаҳарманлар арасында бундай диний алмасыўлар еки – бир-бири менен қарама-қарсы күшлер сыпатында сүўретленбегени мененде онда мәселен, биринши

²¹ Геродот. История в девяти книгах. – Л. 1972. – с. 79.

вариантта қуяш дәслеп әлемнің ийесі болған Аллатааланың бұйрығына көнбей тұрады, сондықтан періштелер оны шынжырлап мәжбүрий түрде аспанға алып шығады. Қуяштың бұл хәрекетінде жақсылап сер салып қаралса, өз орнын басқаға босатып беріуде қарсылық етіу белгилері белгилі дәрежеде сезіліп тұрады. Әдетте аспан денелері хақындағы астрал мифтерде тийкары илақа (тәңрі) бағынбаған мәдений қахарманларды темир шынжыр менен байлап қойыу арқалы бағындыруы мотиві усы тақлеттегі мифтер үшін характерли элементлердің бири есапланады. Әпсананың екінші варианты бирінші вариантқа салыстырғанда жаңа, себебі, бұл жерде Күн персонажы Алланың ямаса Тәңринің хұкимине әлле қашан бойсынған, хәтте әпсанада көрсетілген кәпірлер елинің адамларын динсиз болғанлығы үшін жақтырмағанлығы, өзін олардың қудайы сыпатында көргісі келмейтуғын персонаж сыпатында сәулеленген.

Жұлдызлардың келип шығыуы хақындағы этиологиялық әпсаналар. Қарақалпақлар арасында Шолпан, Темирқазық, Үркер, Үркердің сиңлисі, Жети қарақшы, Қус жолы хақындағы әпсаналардың мазмунлары да этиологиялық әпсаналарға тән болған “Не себеп бундай болған?” деген сорауға жууап беріуге қаратылып, жоқарыда аты аталған жұлдызлардың келип шығыу себептері баян етиледі. Бұл әпсаналардың басым бөлегінің басқа түркий тиллес халықлар фольклорында өз версияларына ийе болыуы, олардың буннан көп дәуірлер бұрын пайда болып, шығысы бойынша архаик әпсаналар қатарына киретуғынлығын дәлиллейді. Деген менен, әпсаналардың қарақалпақ версиясы сыпатында өзине тән миллий спецификалық өзгешеликлерге ийе екенлигин бийкарлау мүмкин емес. Жұлдызлар хақындағы қарақалпақлар арасында кең тарқалған әпсаналар көркемлик жақтан жетик формаға ийе. Бұл олардың узақ дәуірлер дауамында поэтикалық жақтан жетилисип барғанынан дерек береді.

Жети қарақшы жұлдызы хақында мифологиялық қараслар, исенимлер хәм олардың көркем көринислери болған әпсаналар түркий тиллес хәм монгол халықлардың көпшилигинде бар. Өзбек фольклорында ол Етаган – Етти қароқчи²²-деп аталады.

Сибирь халықлары тийкарынан тувалыларда Жетихан ямаса Долон Бурхан²³ бурятларда жети ғарры, жети темирши атлары менен белгили²⁴.

Усы халықлар әпсаналарында Жети қарақшы инсанлардың аспандағы ғамқоршылары сыпатында сәўлеленген. Қазақ фольклортаныўшысы Тойшанулы Ақедил бул халықларда әйемги дәўирлерде жети қарақшы жұлдызы кийели саналып, оларға сыйыныў мәресимлериниң өткерилгенлигин айтады²⁵.

Жети қарақшы жұлдыз хақындағы әпсананың қарақалпақ, қазақ версиялары жети жұлдызды жети қарақшы сыпатында билиўши өзбек версиялары мазмуны бойынша Сибирь түркий тиллес халықларының версияларынан кескин парыққа ийе. Әпсанада сөз етилиўине қарағанда, бурын жерде жети ағайинли қарақшылар жасаған екен. Олар адамлардың мал-мүклерин урлап, оларға көп зыян келтирген. Бир күни олар Үркер деген қыздың сулыўлықта теңсиз жалғыз сиңлисин урламақшы болыпты. Қыз өзин урлаўға келген сол жети қарақшыдан қорқып қашып аспанға шығып, жұлдызға айланып кетипти. Жети қарақшы жигитлер де қыздың изинен аспанға көтерилипти бирақ, олардың қыздың изинен жетип алыўын қәлемеген қудай оларды да жұлдызға айландырып жиберипти. Аспанда шөмишке усап турған жети жұлдыз, сол жети қарақшы ал, оларға жақын турған жұлдыз сол қарақшылардан қашқан қыз қусайды²⁶. Қазақ, қарақалпақ өзбек әпсаналарында жети жұлдыздың “Жети қарақшы” сыпатында мәлим болыўын Тойшанулы Ақедилдиң пикиринше, жети жұлдыздың уры-қарақшы сыпатында танылыўына түрк-монгол

²² Жўраев М. Ўзбек халқ самовий афсоналарининг тарихий асослари: Филол. фан. док. дис. автореф. – Т., 1996. – 25 б.

²³ Сонда, 25-б.

²⁴ Шаракшинова Н.О. Мифы бурят. – Иркутск. 1980. – с. 58-59.

²⁵ Тойшанулы Ақедил. Қазақ пен монгол мифтериниң типологиясы. – А., 2008. – 13 б.

²⁶ Үркердиң сиңлиси // Қарақалпақ фольклоры. 77-том. “Миф хәм мифлескен әпсаналар”. – Н.: Илим, 2014. – 27-28 бб.

халықлары арасында мәлим болған “хийлекер уры” ҳаққындағы сюжет тийкар болған. Кейинги дәўирлерде бул сюжет көшпели халықлардың турмысына тән болған Барымта-сырымта басқалардың мал-мүлкин талаў сыяқлы реал тарийхый ўақыялар есабынан жаңа мазмун менен байыған. Бир сөз бенен айтқанда “уры-қарақшы” ҳаққындағы әййемги сюжет жаңа фактлер есабынан жаңа көриниске ийе болған ҳәм ол Жети жулдыздың инсанлар кәўендери сыпатында белгили болған ески архаик әпсананың орнын ийелеген²⁷.

Улыўма алғанда, көплеген дүнья жүзи халықларының мифологиясында мәдений қаҳарманның белгили бир затты урлаў арқалы пайда етиў ҳәрекеті кең таралған сюжет есапланады. Қарақалпақлар арасында Жети қарақшы ҳаққындағы әпсананың сол жулдызларды инсан кәўендери деп қарайтуғын варианты сақланбаған. Өзбек фольклорындағы Етаган жулдызының мазмуны бойынша қарақалпақ ҳәм қазақ вариантларына усас варианты М.Жўраев тәрәпинен Абдиев Эшаннан жазып алынған. Илимпаз әпсананың бул вариантын Тойшанулы Ақедилден парықлы С.А.Қасқабасовтың пикирине қосылып, тиккелей Барымта менен емес көшпели түркий халықлардың турмыс тәризи ҳәм аспан жарытқышларының ҳәрекеті ҳаққындағы космогониялық қараслары менен байланыстырады ҳәм өз пикирин төмедегише баянлайды: “Халқ қарашларига кўра, юлдузларнинг уфқ ортига ўтиб кетишлари, ўларнинг уйқуга кетганликларини билдиради. Катта айиқ юлдузлари эса туни буйи тиним билмай айланиб юришади, тонга яқин кўздан ғойиб бўлишади. Бу эса туни билан одамларнинг молини талаб, ўғирлик қилувчи, тонг отиши билан яшириниб оладиган қароқчилар ҳаётини эслатар эди. Ана шу қиёс асосида Етаган юлдузларини етти қароқчи деб таърифлаш анъанаси келиб чиққан” деп келтиреди²⁸.

Биз әпсананың “Жети қарақшы” менен байланысly вариантының келип шығыў төркинлерин М.Жўраев ҳәм

²⁷ Тойшанулы Ақедил. Қазақ пен монғол мифтериниң типологиясы. – А., 2008. – 13 б.

²⁸ Жўраев М. Ўзбек халқ самовий афсоналарининг тарихий асослари: Филол. фан. док. дис. автореф. – Т., 1996. – 28-б.

С.Қасқабасов тәрәпинен айтылған пикирлерине қосыламыз. Биз эпсананың бул вариантының дәслеп усы үш халықтың қайсысында қәлиплескенлигин анық айта алмаймыз, деген менен эпсананың негизи олар усы үш халық арасындағы тарийхый-генетикалық байланыстың нәтийжесинде пайда болғанлығын анық.

Қарақалпақлар арасында да өз версиясына ийе Қус жолының қалай пайда болғанлығы ҳаққындағы эпсана да көпшилик дүнъя халықлары фольклорында өз версияларына ийе. Түркий халықлардың базылары бул жулдызлар дүркимин Қус жолы, монгол халықлары “Көш жолы”, қырғызлар “Қой жолы” деп атайды. Европа халықлары бул атаманы греклерден өзлестирген болып, оларда бул атама Сүт жолы (Млечный путь). Бул эпсаналардың көпшилигинде Қус жолының келип шығыуы, батырлардың анасы (бурятларда) ямаса ҳаял қудай Айдың (қазақларда), Тәңир ананың (монголларда) олар өз перзентлерин излегенде көкирегинен аққан сүт сыпатында сәўлеленген²⁹.

Эпсананың қарақалпақлар арасында таралған версиясының тексти олардан түпкиликли парыққа ийе. Онда сөз етилиўине қарағанда, “Ақ қуўлар жүрген көлге бирден суўық түсип олар жыллы жақларға ушып кетиўге мәжбүр болады. Бирақ, палапанлары олардың изине ере алмай қалып қояды. Сонда ана аққуўлар палапанлары адаспай изинен ушып барыўы ушын жол бойы пәрлерин таслап ушқан, соннан қус жолы пайда болған екен”³⁰.

Қус жолы ҳаққындағы эпсананың еки өзбек версиялары Қус жолының пайда болыўы Орта Азияда түркий тиллес халықлары фольклорында кең таралған тик жүргенде басы аспанға тийетуғын, хәртүрли исимлер менен аталыўшы ең биринши адам Оланғасар дәў хәм еки ағалы-инили Ангур, Тангур атлы қаҳарманлардың хәрекетлери менен байланыстырады. Эпсананың усы еки версиясының келип шығыў дереклерин М.Жўраев әйjemги түркий халықларының космогониялық қараслары хәм урыўлық-қәўимлик

²⁹ Тойшанулы Ақедил. Қазақ пен монғол мифтериниң типологиясы: фил. ғылым. кан. дис. автореф. – А., 2008. – 22 б.

³⁰ Қус жолы // Қарақалпақ фольклоры. 77-том. “Миф хәм мифлескен эпсаналар”. – Н.: Илим, 2014. – 31 б.

дүзимниң ыдырап, оның орнын кулшылық жәмийеттиң орнаўының дәслепки белгилери менен байланыстырады³¹.

Қарақалпақ версиясының келип шығыўында бизиң пикиримизше, әйjemги түркий тиллес халықлар мифологиясында кең орын алған астрал денелердиң келип шығыўыу тотемистлик қараслар менен байланысly. Әпсанада басқа қус емес, ал қарақалпақлар арасында кийели, яғный инсан тәрeпинен аң сыпатында аўлаўға болмайтуғын, оны өлтирийў гүнә есапланатуғын Ақ куўдың сәўлелениўиниң өзи бул қустың ҳазирги қарақалпақ миллетиниң генезисине дәрек қәдимги түркий қәўимлердиң арасында оны тотем қус сыпатында билген урыўлар болған деген пикирди келтирип шығарады. Ақ куўлар тотем сыпатында бирқатар түркий ҳәм монгол халықлары фольклорында сәўлеленген, мәселен қырғыз, бурят, якут халықлары өзлериниң шығысын Ақ куў менен байланыстырады.

Астрал денелер есапланылған жулдызлар ҳаққында қарақалпақлар арасында кең тарқалған әпсаналардың және бири Шолпан жулдызының пайда болыўы ҳаққында сөз етеди. Бул жулдыз ҳаққында қарақалпақлар менен тарийхый-генетикалық байланысқа ийе басқа түркий тиллес ҳәм монгол халықлары фольклорында көплеген үлгилер бар, бирақ қарақалпақлар арасында бул жулдыз ҳаққында халықлық календар түсиниклерге байланысly ҳәм оның пайда болыўы ҳаққында еки әпсана сақланып қалған. Қолда бар басқа текстлер көбинесе усы еки әпсананың вариантлары есапланады. Әпсана аспан әлеминдеги еки мың жулдызларының ишиндеги Шолпан жулдызы менен Үркер жулдызының арасындағы тартыс, сулыўлыққа таласыў еlege шекем даўам етип киятырғанлығы ҳаққындағы кириспеден басланады. Бул Шолпан менен Үркер жулдызы арасындағы қарсылық ҳаққындағы әпсананың бурын халық арасында бар болғанлығын тастыйықлайды. Қолымызда бар илимий изертлеўге тартылған әпсанада бул еки жулдызлар арасындағы қарама-қарсылық

³¹ Жўраев М. Ўзбек халқ самовий афсоналарининг тарихий асослари: Филол. фан. док. дис. автореф. – Т., 1996. – 33-34 бб.

антогонистлик формада емес. Бул әлбетте, эпсананың кейинги дәуірлерде біраз өзгеріске ұшырағанын көрсетеді, соның менен бірге эпсананың баянлау ұсылы оны диний кітабый форма менен жақынластырады. Эпсанада Шолпан жұлдызы бір ханның жалғыз қызы сыпатында сәулеленеді. Ол бой жетіп камалына келгенде, кеуліндегідей яр таба алмай, өз үйінде отырып қалады. Ақыры “бүйтіп жүргенше зеріккенде сырласып, шерімді тарқатаман, аспандағы Үркер жұлдыздың қасында болғаным жақсы болар” деп аллатааладан тілек тілеп, өзін жұлдызға айландырып, Үркерге жиберіуді өтініпти. Аллатаала бір периштесін жиберіп Шолпанды Үркердің қасына алып барыуды бұйырыпты. Шолпан Үркер менен сиңлисинің хәм қасындағы қырық қызының өзінен де сулыу екенлігін көріп бул жерде олар менен тура алмай, Аллатааладан оны күн шығар тәрепке апарыуды өтініпти. Хәзіргі Шолпан жұлдызы сол ханның қызы екен. Ол таң саз бергенде көрініп, айдай жарқырап турады екен³².

Сибирдің түркий халықтары, монғолларда, тунгуслардың фольклорлық дәстүрінде Шолпан жұлдызы аспан илақы сыпатында таңғы хәм кешкі жұлдызлар көрінісінде сәулеленген. Монғол мифлерінде ол аспанда урыс шақырыушы, ал жерге түскенде тынышлық орнатушы. Ойратлар исенімлерінде Шолпан жұлдызында нәсил беріуші күдірет жәмленген хәм торгут хаяллары оннан перзент сораған. Бурят мифологиясында ол Тәңринің қудайлар пантеонының бір ағзасы сыпатында көрінеді хәм Солбон Саган – тенгри (Солбон ақ тәңри), Солбон Тайджи тенгри (Солбон ақ сүйек тәңри) атамалары менен белгілі болып, жарық батыс қудайларынан есапланған³³.

Қарақалпақтардың бул жұлдыз хақындағы түсинігінің олардан және бір өзгешелігі ол хаял жыныссы. Бул мағлыұматлардан көрініп тұрғанындай эпсананың қарақалпақ версиясы тарихта мәмлекетлердің пайда болған дәуірлерінде қәліплескен хәм онда көшпелі халықтың отырықшы турмыс

³² Тарихый адамлар хақында эпсаналар. – 175 б. // Топлаған А.Каримов. ӨзР ИА ҚБ Фундаментал кітапханасы Қолжазбалар бөлімі. Инв №183023, Р-1242. – Б. 175.

³³ Мифы народов мира. Энциклопедия // Электронное издание – М. 2008. – с. 1082.

тәризи сәулеленген. Шолпан жұлдызы бул әпсанада өзиниң иләх (тәңри) сыпатындағы көринисин жоғалтып, инсан көринисинде сәулеленеди. Шолпан жұлдызы менен байланысly, жоқарыдағы варианттан мазмуны бойынша өзгеше және бир варианты қарақалпақлар арасында “Ешек қырылған” атамасы менен белгили. Әпсана төмендеги мазмунға ийе: “Шолпан ең жарық жұлдыз. Оның тууылыуы менен таңның атыуын белгилейди. Бир топар саўдагерлер таң алдында жолға шығады екен. Қыстың қәхәрли бир күни гезекши болып отырған адам шығыста туўған бир жұлдызды Шолпанға жорып, адамларды оятып, жолға түсип кетипти. Сөйтип баратырса, жуўғарада ататуғын таң жоқ. Адамлар адасып, олар минген ешеклер қырылып қалған”. Соннан сол жұлдызды “Ешек қырылған” дейди екен³⁴.

Халық арасында “Шолпан туўса, суў суўыйды” деген гәп бар. Қазақ фольклорында Шолпан жұлдызы хәр мезгилде көриниўине байланысly оған әпсаналарда хәр түрли сыпатламалар усыған сай хәр түрли атамалар да берилген. Оны Шолпан, Зухра, Керўен жұлдызы, Шопан, Өмирзая, Тулқатын атамалары менен атаған. Мәселен, таңда көрингенде таң хабаршысы – Шолпан, азанда қой айдаўды билдиргенде қоңыр жұлдызы – Шопан, сапарға атланарда мезгилди билдирип – Кәрўан жұлдызы, сондай-ақ иңирде көрингенде халық буны жаманлыққа жорып, Өмирзая, Тулқатын деп атаған³⁵.

Бизиң пикиримизше, қазақ фольклорындағы Шолпан жұлдызын адамлар сапарға шығарда Кәрўан жолы деп атайтуғыны ҳаққындағы мағлыўмат қарақалпақлардың арасында пайда болған әпсананың қәлиплесиўине жақын. Бизге белгили, жұлдызларға қарап жол табыў, ўақытты белгилеў қарақалпақларға да тән дәстүр есапланған. Усы мағлыўматқа сүйенетуғын болсақ, әпсанада сөз етилген ўақыя шынында да жүз берген хәм усы ўақыя аспан әлеминде бар болған және бир жұлдыздың атамасы сыпатында

³⁴ Мақсетов Қ. Дала жазыўлары. 1957-жыл Қоңырат, Қараөзек районынан жыйналған фольклорлық материаллар // ӨзРИА ҚБ Фундаментал китапханасы Қолжазбалар бөлими. Инв №37513. Р-84. Информатор: Бегжанов Бекмурат. 1895-жылы туўылған. Миллети қарақалпақ урыўы мүйтен. Тахтақөпир районы.

³⁵ Тойшанулы Акедил. Қазақ пен моңғол мифтериниң типологиясы: фил. ғылым. кан. дис. автореф. – А., 2008. – 14-б.

халық арасында сақланып қалған. Шолпан жұлдызының Өмирзая жұлдызы менен аталыуы қарақалпақлар арасында да ушырасады. Бул эпсанада Өмирзая жұлдызының пайда болыуы социаллық турмыс анығырағы, шаңарақ қатнасықтары хәм онда инсанийлық, жәмийетлик морал нормалары сөз етиледі. Эпсанада өгей ананың зулымлығына ушырап, Аллатааланың мәрхәматы менен жұлдызға айланған жетим қыз сыпатында сәўлеленеді. Эпсананың усындай социаллық қатнасықлар сәўлеленген басқа өзбек, түркмен, әзербайжан, уйғыр версияларында зулым патша, аспан периштелер Хоруд хәм Морудтан (өзбек версиясында) қашып, жаратыушы тәрәпинен жұлдызға айланған қыз ўақыясы сөз етилген. Өмирзая жұлдызының келип шығыуы ҳаққындағы қарақалпақ эпсанасының ең жақын версиясы татар версиясы. Татар версиясының қарақалпақ версиясынан өзгешелиги эпсанадағы Зухра исимли жетим қыз бир вариантында өгей анасы, екинши вариантында оны урлап қулға айландырған тас адамлардан жәбир шегип, ай тәрәпинен аспанға алынған қыз сыпатында сүўретленген. Аспандағы айдың бетиндеги дақ болып көрининген нәрсе сол қыз кусайды. Эпсананың және бир татар вариантында Ай Зухраны аяп жұлдызға айландырған. Татар вариантлары Зухраны (Шолпан) айдың бетиндеги дақ ямаса өз алдына жұлдыз сыпатында сәўлелендиреди³⁶.

Жоқарыда көрсетилген халықлар арасында Бул эпсаналардың мазмуны хәр қыйлы болғаны менен олардағы тийкарғы өзек – бул зулымлық қурбаны болған қыз образы. Эпсаналар усы образ арқалы әййемги мифологиялық астрал сюжет кейинги дәўирлердеги инсаният жәмийетиндеги типик ўақыялар трансформацияланған ҳалда жаңаша мазмун пайда еткен.

Басқа түркий хәм монгол тиллес халықлар менен бирге қарақалпақлар арасында да кең таралған эпсаналардың бири бул Темирқазық жұлдызының пайда болыуы ҳаққындағы эпсана. Қарақалпақлар арасында таралған эпсана мазмуны бойынша А.Диваев тәрәпинен жазып алынған эпсанаға жақын, бирақ,

³⁶ Закирова И.Г. Космогонические мифы и легенды татарского народа // Вестник Чувашского университета – Чебоксары: Чувашский государственный университет им И.Н.Ульянова, 2010. – №4. – с. 250.

бирқанша толығырақ. Әпсанада аспандағы жайнаған жұлдызлар ишинде басқалардан гөре айрықша жарқырап туратуғын жұлдызлардың биреуиниң “не себепли Темир қазық деп аталады?” деген сораў менен басланады хәм усы жұлдыздың қасындағы Ақбоз ат хәм Көкбоз ат деген жұлдызларды оларға жақын жердеги Жети қарақшы деген жұлдызлардан аман сақлап қалыў ушын Аллатаала өз периштелерине оларды Темир қазық жұлдызының қасына қойыўды буйырыўы ҳаққындағы әңгиме сөз етиледі. Әпсанада келтириўинше Ақбоз ат пенен Көкбоз атлар ертеңги күни дүньяға келетуғын Мухаммед пайғамбар ушын таярлап қойылған Аллаатааланың инамы екен. Ал, оларды қорғап, орнынан табылжымай турғаны ушын қараўыл жұлдызды халық соннан берли Темирқазық жұлдызы деп атайды екен. А.Диваев тәрәпинен жазып алынған вариант өз мазмуны бойынша Х.Зарипов тәрәпинен жазып алынған өзбек вариантына жақын. М.Жўраев бул вариантларды “Улыўма түркий халықлардың әлемниң соңы ҳаққындағы түсиниклери тийкарында жүзеге келген”³⁷-деген пикирди айтады. А.Диваев та өзи жазып алған варианттың соңында келтирилген түсинигинде ҳәр қыйлы шығыс халықларының жұлдызлардың атамаларының келип шығыўлары ҳаққындағы түсиниклери бойынша Х.Кустанаев хәм Г.Н.Потаниниң мийнетлерине сүйене отырып, ислеген жуўмағы да усы тақлетте³⁸.

Темир қазық ҳаққындағы әйемги түркий хәм монгол халықларының мифологиялық түсинигинде Темир қазық аспанның көшери сыпатында түсинилип, аспан оның дөгерегинде мудама айланыста болған, ямаса ол монголларда Көгедай мерген қос қулагер атын, бурятлар бас қудай Хормуст қулагер атын, қула бийесин байлаў ушын тоғыз темирши тәрәпинен атлар байланатуғын қазық, ямаса аспанның орайындағы тесикти жаўып турыўшы тас. Әйемги түрклерде де монголларда да ол Темирқазық, Алтынқазық деп аталған. Әпсананың қарақалпақ варианты текстинде де басқа халықлардың вариант хәм

³⁷ Жўраев М. Ўзбек халқ самовий афсоналарининг тарихий асослари: Филол. фан. док. дис. автореф. – Т., 1996. – 29 б.

³⁸ Диваев А. Киргизский рассказ о звездах. – Казань, 1897. – с. 4.

версияларындағыдай Темир қазық, Ақбоз ат, Көкбоз ат хәм Жети қарақшы хакқында сөз етиледі. Бирақ, ондағы жуўмақ эсхотологиялық емес ал этиологиялық характерге ийе, яғный эпсананың қарақалпақ вариантының функциясы Мухаммед пайғамбардың Бурақ атлы тулпарының келип шығыў дереги аспандағы Ақбоз ат хәм Көкбоз ат пенен байланыстырылады. Буннан қарақалпақлар арасында әўелги ўақытта эпсананың әйемги түркий хәм монгол халықларындағы архетипи бар болғанын хәм ислам дини тәсиринде өзгериске ушырап бизге эпсананың соңғы вариаты жетип келген деп жуўмақ шығарыўымыз мүмкин.

Үркер жулдызы хакқындағы қарақалпақлар арасында таралған эпсана басқа түрк-монгол халықларының усы жулдыздың пайда болыўы хакқындағы эпсаналардан мазмуны бойынша бирқанша парық қылады. Алтайдың түркий тиллес хәм монгол халықларындағы эпсаналардың сюжетлик ядросы ҳаўа райын басқаратуғын, хәм адам, ҳайўанларға суўық жиберип, оларға зыян келтиретуғын мақлуқ хакқындағы әңгимелер курайды. Оның ҳайўанларға келтирген зыянын көрип, сыйыр туяғы менен оны езип тасламақшы болғанда мақлуқ оның туяғының арасынан шығып аспанға көтерилип жулдызға айланып кетеди³⁹.

Эпсананың Г.Н.Потанин тәрәпинен таўлы Алтай халықлары арасынан жазып алынған версиясында да Үркер жулдызы жаўызлық әлемине тийисли болған жаўыз мифологиялық образ болып, ол бир ўақытлары жерде жасаған. Ол адамлардың малларын жеп, оларға көп апат келтиретуғын болған. Сонда Жедихан (Жети қарақшы) аты менен жерге түсип оны атының туяғы астында қалдырып өлтирмекши болады. Сонда бир сыйыр келип оны туяқлары менен басқылапты хәм жаўыз мақлуқ сыйырдың аяғының астында жети бөлекке бөлинип, жети жулдызға айланып аспанға ушып кетеди⁴⁰.

Алтайдың түркий тиллес халықлары хәм монгол халықларындағы Үркер жулдызының пайда болыўы хакқындағы

³⁹ Мифы народов мира // Тюркоязычных народов мифология. – М., 2008. – с. 1007.

⁴⁰ Потанин Г.Н. Восточные мотивы в средневековом европейском эпосе. – М.: Тип. Лит. И.Кушнарева, 1893. – с. 574.

эпсаналары архаик версиялар есапланып, олар өзлериниң пайда болыуы жағынан мифлик ўақытқа бираз жақын. Үркер жұлдызының пайда болыуы ҳаққындағы Орта Азия түркий тиллес халықлары арасындағы эпсаналар өзлериниң мазмуну бойынша ҳәр қыйлы. Эпсананың өзбек варианты да жер бетиндеги ҳаўа райы ҳәм хайўанлардың тиришилиги менен байланыстырылады. Эпсанада дуалистлик элементлер жоқ. Онда Хулкар жұлдыз сыпатында сәўлеленген болып, түрк-монгол версиясындағы тийкарғы қаҳарманның бири болған сыйыр ешки менен алмастырылған⁴¹.

Эпсананың қазақ версиясы татар, қарақалпақ версиясына жақын. Бул версияда Үркер жұлдызы бурын қызлар келбетинде болып, олар ат ҳәм сыйырдың туяқлары астында қалмас ушын қашып, аспанға шығып жұлдызға айланған қызлар ҳаққында сөз етеди.

Эпсананың қарақалпақ версиясы мазмуну бойынша жоқарыдағы миллий версиялардан бирқанша өзгешеликке ийе ҳәм татар версиясына жақын болып, эпсанада “бир топ шоқ жұлдыздың Үркер болып аталыуы” ҳаққында сөз етиледі. “Үркер деген қыз өзиниң қырық қызы менен сейил етип жүргенде, басқа елдиң сан мың ләшкерине тап болады. Қыз баслаған қырық қыз қарсылық көрсетиў мүмкиншилиги болмаған соң Аллатааладан жәрдем сорап жалбарынады. Аллатаала оларды жұлдызларға айландырып, аспан әлеминен орын берип, соннан аспандағы шоқ жұлдыз душпаннан үриккен қызлар болғаны ушын ҳәм Үркер қыздың аты менен Үркер жұлдызы болып аталып кетеди. Үркер аспан әлемине шыққанда изиндеги қырық қызының арасында сиңлисиниң жоқ екенлигин көрип, Аллатааладан сиңлисин әкелип бериўди сорайды. Сонда қызды алып киятырған периштениң алдынан Жети қарақшы шығып, Үркердиң сиңлисин олардың биреўине некелеп бериўди

⁴¹ Жўраев М. Ўзбек халқ самовий афсоналарининг тарихий асослари: Филол. фан. док. дис. автореф. – Т., 1996. – 31 б.

сорайды. Периште Үркердің сиңлисиниң келисими менен жети қарақшының биреуине ҳақ некесин қыйып береді”⁴².

Әпсананың татар версиясында жұлдызларға айланған қызлардың саны 12, ал қарақалпақ хәм қазақ версияларында 40 қыз болып сүўретленген. Татар версиясында ўақыяның болып өткен орны хәм ўақты Булғар дәўири менен байланыстырылып, 12 қыздың әкеси сыпатында Тырышмал хожа деген персонаж қатнасады. Қызлар әкеси менен душпан қолына түсип, олар қызлар менен олардың әкесин таў тиклеўге пайдаланады. Қызлар душпаннан қашып жұлдызларға ал, олардың әкеси өзин таўдан таслап, дәрьяға айланады⁴³.

Әпсананың қарақалпақ версиясының мазмуны басқа миллий версияларға салыстырғанда кеңирек. Бул версия басқаларға салыстырғанда кейин, анығырағы оның қолымыздағы версиясы ислам дининиң Орта Азияда толық орнаған дәўирлерде пайда болғанлығы сөзсиз. Әпсана Хорезмде кең таралған “Душпанлардан қашып тасқа айлаған қырқ қыз” ҳаққындағы хәм түрк-монгол халықлары арқалы белгили болған “Үркердің қызын (*басқа вариантларда сиңлиси – А.Б*) урлаған жети қарақшы” ҳаққындағы еки мифлик сюжетти өзине қамтыған. Әпсананың баянлаў стили Орта Азия аймағында кең таралған хәр қыйлы авторлардың ески эпикалық сюжетлерди моноатеистлик ислам руўхына сәйкеслендирип қайта ислеген “Қыссасул Әнбия” дәретпелерине жүдә жақын. Буның дәлили сыпатында А.Диваев тәрәпинен Молла Көбей Тоқполатовқа тийисли диний мазмундағы колжазбадан жазып алынған вариантты көрсетиў мүмкин⁴⁴. Молла Көбей Тоқполатов варианты мазмуны, баянлаў стили бойынша қарақалпақ варианты менен дерлик бирдей, бирақ қарақалпақ варианты жети қарақшының Аллатаала жиберген периштеден Үркердің сиңлисин олардың бирине некелеп бериўди өтиниш етиў эпизоды менен толықтырылған.

⁴² Үркердің сиңлиси // Қарақалпақ фольклоры. 78-том “Миф хәм мифлескен апсаналар”. – Н.: Илим, 2014. – 27-28 бб.

⁴³ Татар халық ижаты: Риваятьләр һәм легендалар // Томны төзүче, искермәләрине хәзерләүче һәм мәкаләне язучы С.М.Гыйләжетдинов. – Казан: Тат. Кит. нАшр., 1987. – Б. 368.

⁴⁴ Диваев А. Киргизский рассказ о звездах. – Казань, 1897. – с. 4.

1.2. Хайуанатлардың хәм олардың белгилериниң келип шығыуы ҳаққында әпсаналар

Этиологиялық әпсаналардың бул түрине тийисли болған қарақалпақ этиологиялық әпсаналары бойынша алып барылған изертлеу олардың дөрелиу дәуірлери мифлик хәм оннан кейинги тарийхый дәуірлердин хәр қыйлы басқышларына туура келетуғынлығын көрсетеди.

Қазақ фольклорындағы этиологиялық сыпаттағы мифлерди изертлеген алым С.Қасқабасов та бул түрдеги мифлердин пайда болыуын “мифологиялық сананың екінши сатысында жүзеге асқан процесс” деп белгилейди⁴⁵.

Қарақалпақлардың әйjemги ата-бабалары да өзлери бир уақытлары жасаған географиялық орынлар хәм олардың тәбиятын сол дәуірлерге тән сана сезими менен бақлаған, оның сырын билиуге умтылған. Олардың бул бақлаулары хәм олардан жуумақ шығарыуда усы дәуірге дейин арттырған мифлик түсиниклер, диний исенимлер үлкен роль ойнаған. Олардың арасында анимистлик әсиресе, тотемистлик түсиниклер кейин ала фольклорда көплеген хайуанлар, қуслар хәм олардың анау ямаса мынау белгилери ҳаққында көплеген этиологиялық әпсаналардың хәм олардың цикллерин пайда етиуине өз тәсирин тийгизген. Басқа халықлардағы сыяқлы қарақалпақ этиологиялық әпсаналарында да олар басып өткен көплеген тарийхый дәуірлердин, географиялық орталықлардың излери сақланған. Әпсаналардың белгили бир бөлеги қарақалпақлардың этногенезинде белгили орынға ийе урыулардың олардың қарақалпақ миллети сыпатында қәлиплесемен дегенше жасаған географиялық аймақлары, сол аймақтың тәбияты, хайуанатлар дүньясы ҳаққында да өз излерин қалдырған. Мәселен, базыбир қарақалпақ этиологиялық әпсаналары көплеген түркий тиллес халықлардың дәслепки уатанлары болған Кубла Сибирь хәм Монголияға шегаралас аймақларда жасаушы халықлардың усы теклес әпсаналары менен де үнлес белгилерге ийе.

⁴⁵ Қасқабасов С. Таңдамалы. Т. 2. / Мифология. Фольклор. Адебиет. – Астана. 2014. – 22 б.

Қуслардың ямаса олардың белгилерінің пайда болуы хақындағы әпсаналар қатарында қарақалпақтар хәм басқа да түркий тиллес халықлар арасында ең белгилі болған әпсана “Қарлығаштың қуырығы неге айры?” әпсанасы. Қарақалпақ фольклорында бул әпсана еки вариантқа ийе. Әпсананың биринши вариантында Қарлығаштың қуырығының айры болып қалуы, қартайып бийхал болып қалған айдарханың өз кесели ушын ем излеу уақыясы менен баянланады. Сүйир шыбын айдарханың кесели ушын ем болатуғын қанды излеп, оның инсанға тийисли екенлигин билип алады. Усы хабарды айдархаға жеткеріу ушын ушып баратырып, ол жолда Қарлығашты ушратып қалады. Гәп неде екенін билип алған Қарлығаш, оны алжастырып, тилин сууырып алады. Буннан хабар тапқан айдарха оған хәмле қылып умтылып, қуырығынан тислеп алады хәм Қарлығаштың қуырығының пәри оның аузында қалады. Соннан берли қарлығаш айры қуырық болып қалған екен”⁴⁶.

Екинши варианттың сюжетлик қурылысы биринши варианттан бирқанша айырмашылыққа ийе. Бул вариант дүнья жүзлик фольклорда ең кең тарқалған “Топан сууы” хақындағы әпсана менен байланысқан. Бул вариант “Топан сууы” хақындағы әпсанаға тән болған мотив – жыланның Нуу пайғамбардың кемесиндеги тесикке тығын болып кемени сақтап қалуы мотиви Орта Азия халықлары арасында кең таралған ески сюжеттің жаңа деталлар менен байыуына, әпсананың екинши вариантының келип шығуына тийкар болған. Бул вариантта кемени сақтап қалған жылан өзинің ислеген жақсылығы ушын Нуу пайғамбардан дүньядағы ең мазалы қанды сораиды⁴⁷. Варианттағы уақыялардың кейинги рауажланыуы ески вариант пенен бирдей. Еки әпсананың бундай диффузиясы белгилі тийкарға ийе. Қубла Сибирь аймағында жасаушы, қарақалпақтардың дәслепки уатанында олар менен тығыз мәдений-социаллық қатнаста болған халықтардың

⁴⁶ Бахадырова С. “Арал бойы халықтарының мифлери” гранты бойынша жыйнаған дала жазулары. 2-дәптер / “Қарлығаш туұралы”. Информатор: Қуанышбай Жанекеев. 1914-жылы тууылған. ӨзРИА ҚБ Фундаментал китапханасының Қол жазбалар фонды. Р-539, №176382.

⁴⁷ Топан сууы // Қарақалпақ фольклоры 77-том “Миф хәм мифлескен әпсаналар”. – Н.: Илим, 2014. – 26 б.

фольклорында усы кус пенен байланыслы сақланған мағлыұматлар бул диффузияның себеплерине анықлық киргизиўге дәрек сыпатында белгили орын тутады.

Якут халқы мифинде әлемнің жаратыўшысы қарлығашқа айланып, суў түбине сүнгип ылай алып шығады. Усы ылайдан жер пайда болады, сондай-ақ, алтай халықларында да қарлығаштың мәдений қахарман Ульгенге тумсығында шөп әкелип берип, жалаңаш жер бетин, өсимлик пенен байытыўға жәрдем бергенлиги ҳаққында әпсана бар⁴⁸. Чуваш ҳәм Симбир губерниясында жасаўшы татарлардың фольклорында әпсананың усы екнши вариантының қәлиплесиўине анықлық киргизиўге тийкар болатуғын мағлыұмат болып, онда қарлығаштың инсанларды жыланнан қутқарып қалғанлығы ҳаққындағы әпсананың версиясы бар⁴⁹. Жоқарыда көрсетилген халықлардың фольклорында қарлығаш ҳаққындағы әпсананың Нуў пайғамбардың кемеси менен байланыслы деталы ушыраспайды. Оларда тек қарлығаштың адамларды жыланнан қутқарыўы мотиви тийкарғы орынды тутады. Биз буннан әпсананың дәслепки варианты бурын қәлиплескенин, ал екнши вариант қарақалпақлар арасында ислам дини ҳәм усы дин арқалы қарақалпақ фольклорына кирген “Топан суўы” ҳаққындағы сюжет тийкарында қәлиплескен деген пикирге келиўимиз мүмкин.

Бизге белгили, дүньяның көпшилик халықлары фольклорында орын алған Нуў пайғамбар тәрәпинен қурғақ жерди таўып келиўге жиберилген, ҳәр қыйлы халықлар арасында ҳәр түрли куслар – үйрек, гагара менен байланыстырылған персонажлар бар. Қарақалпақлар арасында бизиң пикиримизше, бул кус ҳаққындағы халық арасындағы түсиниклер умытылып, ўақыттың өтиўи менен халыққа ескиден таныс, мифлик дәўирлерден белгили болған, фольклорлық дәстүрде орныққан қарлығаш пенен алмастырылған.

Қарақалпақлар арасында кең ен жайған этиологиялық әпсаналардың бири ҳәккениң пайда болыў себебин сөз етиўши әпсаналар. Қарақалпақлар сондай-ақ басқа түркий тиллес халықлар

⁴⁸ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Пратюркский язык-основа. Картина мира пратюркского этноса по данным языка // Под ред. Е.Ю.Жолудь. – М., 2006. – с. 23.

⁴⁹ Сонда, 23-б.

көзқарасында тийкарынан жүдә сақ, инсанға мәпи тийе бермейтуғын, оларға жақсылықты минәсип көрмейтуғын жанзат сыпатында танылған хәм усы көзқараслары тийкарында оның келип шығыуы хаққында әпсаналар дөрөткен. Хәкке хаққында қарақалпақлар арасында мазмуны бойынша бир-биринен парық қылыушы еки әпсана сақланып қалған. Олардың бириншисинде оның келип шығыуы, екишисинде оның адамларға жаман атлы болыуының себеби хаққында.

Биринши әпсанада ол бир шопанның улы сыпатында сәўлеленип, жүдә сақ, аңшыл болғанлығы себебли түнде паданы қараўыллаў оған тапсырылыпты. Паданы қараўыллаўдан зериккен Хәкке шопанларды бир бапламақшы болып, олар шырт уйқыда жатқанда “Қойға қасқыр шапты”- деп қышқырып ел арасын тоз-тоз етипти. Бир күни ол қойларды қараўыллап жатқанда, падаға ырасында да қасқыр шаўыпты. Ол адамларды қанша жәрдемге шақырып, бақырса да, олар және алдамақшы деп ойлап, жәрдемге келмепти. Ертеңине қойларынан айрылып қалған адамлар оны қатты қарғап, ол сол ўақытта нәмәлим болған бир қусқа айланыпты хәм адамлар оны минезине бола Хәкке деп атап кетипти”⁵⁰.

Екинши әпсанада Хәккениң адамларға жаман атлы болыуының және бир себеби, Мухаммед пайғамбар аты менен байланыстырылып сүүретленеди. Әпсанада сөз етилиўине қарағанда, пайғамбар бир күни душпанларынан қашып, бир таўдың тесигине жасырыныпты. Сонда оның шапанының бир шети көринип турғанын көрген хәкке сол жерден кетпей шықлықлап душпанларына билдирипти. Душпан қолына түскен пайғамбар сонда оны “Өмир бойы ала болып қалғайсаң” деп қарғаған екен. Сол-сол екен адамлар оны пайғамбардың қарғысына ушыраған жанзат сыпатында жаман көрип қалған екен⁵¹. Еки әпсанада да мифологиялық дәўирдеги тотемистлик исенимлерге байланыслы “инсанның хайўанатқа айланыў” мотиви әпсаналар сюжетиниң тийкарғы мотиви сыпатында қатнасқан. Яғный, хәкке адамлардың

⁵⁰ Хәкке // Қарақалпақ фольклоры 77-том “Миф хәм мифлескен әпсаналар”. – Н.: Илим, 2014. – 39-40 бб.

⁵¹ Бекимбетов А. Дала жазыўлары / Информатор: Турғалий ата. 1933-жылы Мойнақ районында туўылған. Миллети қарақалпақ. ӨзРИА ҚБ Фундаментал китапханасының Қол жазбалар фонды. Р-1302, №183830.

қарғысы себепли олар тәрәпинен жек көринишли болған қусқа айланады. Биринши эпсанада хәккениң адамнан қусқа айланыуы мазмуны жағынан екинши эпсанаға салыстырғанда өзиниң дәслепки формасын жақсы сақлаған. Екинши эпсанада ески мифлик дәўирдеги адамларды ямаса жанзатларды бир-бирине айландырыушы күш – руўх-ийе ямаса мәдений қахарман кейинги дәўирдеги тарийхый тулға менен алмастырылған. Эпсана текстиндеги бул өзгерис кейинги дәўир тәсирине ушырағанын көрсетеди.

Эпсананы дәретиўши халық әйемги мифлик дәўирде адамлардың санасында жетекшилик еткен бинарлық логика, яғный хәрқандай қубылыс хәм затты бир-бирине қарама-қарсы сыпатта түсиниў логикасына таянып, логиканың жақсы-жаман формасынан келип шыққан ҳалда оны унамсыз жанзат сыпатында қабыл етеди. Усы бинарлық логикаға муўапық екинши эпсанада да ол адамлар тәрәпинен пайғамбарға жаманлық еткен жанзат сыпатында сөз етеди. Екинши эпсана түркий тиллес халықлар тәрәпинен ислам дини қабыл етилгеннен кейинги дәўирдиң жемиси екенлигине гүман жоқ. Эпсана қарақалпақлар арасына басқа шығыс халықларынан келип кирген болыуы итимал. Себеби, басқа түркий тиллес халықлар қатарында қарақалпақлар арасында да пайғамбарлардың өмири, сондай-ақ пүткил әлемниң соның ишинде жанзатлардың да жаратылыуы ҳаққындағы ески мифлик дәретпелердиң қайта исленген, ислам динин халық арасына пропогандаушы диний әдебиятлар кең тарқалған. Этиологиялық мазмундағы эпсаналардың дәрелиў себеплериниң анализи әдетте эпсананың дәрелиў объекти болған жанзаттың хәрекети, сыртқы пишини, қылықлары сол жанзат ҳаққындағы бақлаўлардың нәтийжеси тийкарында жүзеге келеди. Себеби, бул дәўирде адамлардың санасында тәбият қубылыслары, адамларды қоршаған орталықтағы жанлы тәбият ҳаққындағы рационаллық пикирлеўдиң қәлиплеспегенлиги себепли олардың санасы әпиўайы эмоцияға, ассосацияға сол дәўирде бар болған практикалық тәжирийбеге таянған ҳалда пикир жүритеди. Екинши эпсанада Мухаммед

пайғамбар ислеген қылмысы үшін Хәккени “ала болып қалғайсаң” деп қарғайды.

Дүньяның көпшилик халықтарында солардың арасында қарақалпақтарда да ақ-қара яғнай ала рең өзіннің семантикасы бойынша тұрақсыздық, түсиниксізлік мәнілерін билдириўши поэтикалық эпитет есапланады. Сондай-ақ, хәкке қусының биологиялық тәбиятына тән болған сақлық, инсанлар жасайтуғын орынлардан өзін аўлақ тутыўы хәм хожалық жүритиўде оларға келтиретуғын зыяны оның усы реңи менен биргеликте бул қус хәққында позитив емес түсиниклердің келип шығыўына хәм усы түсиниклер тийкарында әпсаналардың дөрелиўине тийкар болған. Себеби, хәкке хәққында дүнья жүзлик фольклорда бар мағлыўматлар да өз мазмуны хәм концепциясы бойынша қарақалпақтардағы әпсана менен дерлик бирдей. Мәселен, рус фольклорында хәкке “урлықшы хәкке” (сорока воровка) характеристикасы менен мәлим, ал Обь дәрәсы жағаларында жасаўшы угр халықларының түсинигинде инсанның бир неше жаны болады. Солардың бири “Төменге қарай дәрәя ағысы менен кететуғыны” хәкке, қарлығаш кебинде болады екен”⁵².

Идеялық мазмуны бойынша хәкке хәққындағы әпсанаға жақын туратуғын хәм қарақалпақтар арасында кең таралған әпсаналардың және бири “Әтшөк қалай пайда болған?” әпсанасы. Бул әпсанада Әтшөк те бир жылқышының жалғыз улы сыпатында көринеди. Ол жалғыз бала болғаны үшін жүдә ерке хәм ериншек болып, әкеси не жұмыс буйырса да шала ислейди екен. Бир күни жылқышы баласы менен өзине етик тиктирмекши болып етикши устаны үйине шақырыпты. Уста баланың бир етигин тигип болып оны балаға кийгизипти. Етикши баланың екінши етигинің кемисин дүзетип отырып, далада қалған аты ядына түсип балаға: “Балам, бизиң атқа бир қарап жибер!” депти. Бала аяғындағы бир етик пенен далаға шыққан болып қайтып келипти де: “Аға, ат жоқ!”-депти. Баласының әдетинен хабардар ата: “Хә, ат жоқ болғыр!”-депти. Сол ўақытта қудайдың хәмири менен бала еки

⁵² Мифы народов мира. Энциклопедия // Электронное издание. – М., 2008. – с. 838.

аяғы еки түрлі қусқа айланып ушып кетипти. Ол хәмме ўақыт “этшөк-этшөк” деп жүргени ушын “Өтшөк” деп аталып кетипти⁵³. Эпсананың басқа миллий варианты қазақ фольклорында ушырасады. Бул эпсанада да ески инсанның тотемистлик түсиниклери менен байланыслы кубылыў, яғный бир нәрсениң екинши нәрсеге айланыў сыяқлы мифологиялық код инсанлардың социаллық турмысына байланыслы социаллық кодқа айланған.

Қарақалпақлар арасында сол дәўирдеги жәмийетлик морал қағыйдаларын бузыў себепли жаза сыпатында қусқа айландырыў мазмунынындағы эпсаналар Сақсақ, Бөдене сыяқлы қуслар ҳаққында да ушырасады. Бул эпсаналарда мәселен, Сақ-сақ еки ағайынли болып, өз-ара барқулла жәнжелесе бергенлиги себепли, ал Бөдене өзине хәм әке хәм устаз болған инсанды менсинбей, оның абройын түсиргени ушын қусқа айландырылып жазаланады. Бул эпсаналарда да оларды қусқа айландырыўшы субъект қудай, яғный жазаланыўшылар атасының қарғысы, қудайдың кәхәрине ушырағанлығы ушын жазаланады.

Қуслардың келип шығыўы ҳаққындағы эпсаналар циклинде еки бир-бирине қарама қарсы “негатив” хәм “позитив” көзқарасқа ийе образлардың бири бул Байыўлы образы. Қарақалпақ фольклорында бул қус ҳаққында жоқарыдағы еки түрлі көзқарасты сәўлелендиретуғын еки эпсана бар. Олардың биреўинде Байыўлының қалай пайда болғанлығы ҳаққында сөз етиледі. Эпсанада сөз етилиўинше, есте жоқ ески дәўирлерде бир дәўлетли бай болған екен. Сол байдың бир ул, бир қызы болыпты. Бай улы менен қызын хеш нәрседен кемлик көрсетпей өсирипти. Бала менен қыз өсе келе ата-анасының гәпине қулақ салмайтуғын, өз билгенинен қалмайтуғын әдетти үрдис етипти. Бир күни бай баласы менен қызына қатты кейипти. Сонда бала менен қыз “өз аўалымызға кетсек, қус болып пәрўаз етсек” деп әрман етипти. Олардың бул “әрманын” еситкен әке “айтқаныңызды алла алдыңыздан шығарсын” деп ашыўланып, Аллаға налыныпты. Әкениң налышын еситкен Алла олардың екеўинде қусқа

⁵³ Өтшөк // Қарақалпақ фольклоры 77-том “Миф хәм мифлескен эпсаналар”. – Н.: Илим, 2014. – 36-37 бб.

айландырып жиберипти. Өке үйине келсе, балалары көзлери өткір, турпаты қорениш қусқа айланған екен. Олар соннан берли адамлардан қашып, адам аяғы баспайтуғын қарабаханаларда жасап, гөне тамларға уя салатуғын болыпты⁵⁴.

Байыұлы қарақалпақтардың сондай-ақ, көпшилик түркий тиллес халықтардың дүнья танымы бойынша инсанларға бахытсызлық келтириуши қус сыпатында белгили. Қарақалпақтар байыұлының шақырыуын өлимге ямаса үлкен апатшылыққа жорыған хәм оларды өзлери жасап атырған жерден қууыұды әдет еткен. Бул хәзирги дәуирдеги қарақалпақтардың генезисинде орын тутқан әйемги түркий қәуимлерлерде бул қусты қараңғылық, өлим дүньясы менен байланыстырыуына барып тақалса керек. Соның менен бирге байыұлы қарақалпақтар арасында кийели қус есапланып, оны өлтириу апатшылыққа алып келеди деген көзқарас бар. Оның кийели қус сыпатында сәулелениуи әйемги дәуирлердеги Сибирь халықтары, солардың арасында түркий қәуимлердің шаманистлик түсиниклерине барып тақалады. Сибирь халықтары фольклорында шаманизмге байланысly изертлеулерде шаманлардың өз жәрдемшилери есапланған хайуанларды аўлауына тыйым салынған. Егер шаман бул табуды бузса, оның руұхы сол өлтирилген хайуанлар руұхлары менен қас болып қалады хәм бул шаманды әжелге алып келеди деп түсинилген.

Сибирь халықтарының шаманлар хаққындағы әпсаналарын изертлеуши Е.Н.Дувакин, Семен Яроцкий исимли шаманнан алған мына мағлыұматты келтирип өтеди: “Кондие – сову убивать нельзя. Сова – это Дямада. Если сову кто убьет, то её надо головой в сторону леса класть и говорить: Я не виноват. Это я не нарочно”⁵⁵. Әпсана тексти байыұлының соның менен бирге Үкинің де шаман қуслары, оның жәрдемшилери болғанын толық тастыйықлайды. Ал, байыұлының данышпанлық символы сыпатындағы қарақалпақ фольклорындағы басқа прозалық жанрлардағы образларының келип шығыуын Европа, Алдыңғы Азия, Киши Азия халықтары

⁵⁴ Қарақалпақ халық әпсаналары / Дүзиуши: Т.Қанаатов. – Н., 2000. – 8-9 бб.

⁵⁵ Дувакин Е.Н. Шаманские легенды народов Сибири: Дис. ... канд. филол. наук. – М., 2011. – с. 40.

менен мәдениет байланыстары нәтижесінде сырттан қабыл етилген образ деп есеплеуге болады. Себеби, қарақалпақтар арасында таралған данышпанлық үлгиси деп есептелген Сулайман патша хақындағы эпсаналарда ол өз данышпанлығы менен усы патшаны да жеңген персонаж сыпатында белгили. Байыұлыға белгили дәрежеде қатнасты қарақалпақтар арасында таралған және бир эпсана бул Жапалақ қустың адамларға не ушын жаман атлы болыу себебин түсиндириуши мазмунға ийе. Эпсана этиологиялық характердеги “Арғы теги адамнан ажыралып, тәғдир талайы менен қуспа айланған” дәстүрий басламадан басланады. Эпсананың қахарманлары Үки, Жапалақ хәм Байыұлы. Олар жасаған дәуирде бир залым патша болып, ол адамлардың сүйеклеринен сарай салдырыуды буйырады. Усыған байланысты хәр үйдин кишкене баласы салынатуғын сарайға қаланыу ушын тартып алына баслайды. Үкесинен айырылып қалыуды қәлемеген Үки киши иниси Байыұлыны жасырып қояды. Залым патшаның хәмирин орынлаушы Қырғый Үкиден инисин тауып бериуди талап етеди. Үки оған қарсылық көрсетеди. Сонда сум Қырғый Жапалақтың алдына келип, оны көп дүнья-мал үәде етип алжастырады. Қырғыйдың гәпине исенген Жапалақ иниси Байыұлының жасырынған жерин көрсетип, оны тутып береді. Сол-сол екен адамлар оны жаман көрип қалғанлығы ушын Жапалақ журттан бөлинип жапада жалғыз жасайтуғын жағдайға түсип, елден ерек күн кешире баслайды. Халық арасында “Жапалақ көрсең атып ал, жаманнан бойың тартып ал” деген даналық сөз усы ўақыядан кейин пайда болған екен⁵⁶.

Хайўанлар хәм олардың белгилериниң келип шығыуы хақындағы эпсаналар қарақалпақтар арасында қуслар хақындағы эпсаналарға салыстырғанда аз. Қолда бар эпсана текстлери бул эпсаналардың мазмунларының қуслар хақындағы эпсаналардың сюжетлик конструкциясы, мазмун хәм идеясы менен өз-ара жақын екенлигин көрсетеди. Хайўанлардың пайда болыуы хақындағы эпсаналарда да ең тийкарғы мотив социаллық табудың бузылыуы

⁵⁶ Қарақалпақ халық эпсаналары / Дүзиуши: Т.Қанаатов. – Н., 2000. – 26-27 бб.

хәм соған сай адамның хайуанға айланыу мотивлери жетекшилик етеди. Усындай типтеги хайуанатлар хәм қуслардың ямаса олардың басқалардан ажыралып туратуғын белгисиниң пайда болыуы хакқындағы Орта Азия түркий тиллес халықлары арасында кең таралған әпсананың және бири “Түйе не ушын жылдан бос қалды?” әпсанасы.

Бизге белгили, шығыс халықлары көп әсирлер дауамында жыл атлары хайуанатлар менен байланысly болған шығыс календары арқалы ис жүриткен. Илимий изертлеулер бул календардың уатанын Хиндистан, Қытай хәм усы еллерде көп әсирлер дауамында хукимлик еткен буддизим дини менен байланыстырады. К.Мәмбетов өз мийнетлериниң биринде кәраматлы Будданың жыл тәртибин белгилеу ушын барлық хайуанатларды мирәт еткенинлиги хакқындағы төмендеги әпсананы келтиреди: “Будданың шақырығына ең алды менен шаққан Тышқан, оннан кейин сабырлы мийнеткеш Өгиз, сезгир хәм қәхәрли Жолбарыс, бахтияр Қоян, ақ көкирек хәм кеширимли Айдарха, дана хәм гөззал Жылан, кеуилли Ат, хәрекетшең бирақ тартыншақ Қой, тапқыр хәм хийлекер Маймыл, кеули ашық Қораз, садық хәм өжет Ийт, күшли хәм ойсыз Доңыз бирим-бирим кирип келеди”. Будда олардың усы кирип келиу тәртиби менен жыллардың избе излигин белгилейди⁵⁷.

Әйjemги цивилизация ошақлары хакқындағы илимий изертлеулер әйjemги Хиндистан хәм Қытай цивилизациясының дүнья мәдениятына, соның ишинде түркий тиллес халықлардың мәдениятының рауажланыуына қосқан үлеси хакқында да кең сөз етеди. Усындай мәдений қатнасықлар тәсиринде сөзсиз шығыс календары хәм оның пайда болыуы хакқындағы әпсана да Орта Азияның халықлары тәрeпинен қабыл етилген хәм олардың дүнья қарасы тәрeпинен белгили дәрежеде интерпретацияланған. Яғный кәраматлы Будданың жыл атларын белгилеуи хакқындағы бул әпсаналық сюжет Орта Азия халықлары соның ишинде қарақалпақлар арасында таралған әпсананың архетипи, яғный дәслепки версиясы болған. Орта Азия хайуанатлар дүньясы хәм

⁵⁷ Мәмбетов К. Шығыс әдебияты тарийхы. – Н., 1993. – 61-62 бб.

усы аймақта тиришилик етиўши инсанлар турмысында әҳмийетли орын тутатуғын Түйе сыяқлы ҳайўанның жыл есабына кирмей қалыўына байланыслы тымсаллық мәнидеги әпсананың пайда болыўына тийкар салған. Әпсаналардың дәслепки версиясы календардың пайда болыўын сөз еткен болса, екінши версия Түйениң минез қулқына байланыслы белгисин көрсетеди.

Жуўмақлап айтқанда, қарақалпақ этиологиялық әпсаналары усы халықтың ҳәр түрли жәмийетлик басқышлардағы өзлерин қоршаған орталықты таныў менен байланыслы қараслар, диний исенимлери, жәмийетлик ҳәм социаллық қатнасықлары, салт-дәстүрлери ҳәм әлбетте, фольклорлық фантазиясының турмыс талаплары менен байланыстырылған жемиси есапланады.

II БАП. ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ТОПОНОМИКАЛЫҚ ЭПСАНАЛАР

Қарақалпақ халық әпсаналары системасында елеули орынлардың бири топонимикалық әпсаналарға тийисли. Фольклортаныў илиминде топонимикалық әпсаналарға белгили бир географиялық орталықтағы тәбият элеметлери; жер, суў, таўлар, сондай-ақ қалалар, мөканлар, қәдемжайлар, мавзолейлердин пайда болыўы, атамасының келип шығыўы ҳаққындағы халық аўзындағы прозалық әңгимелер жатқарылады. Қарақалпақ топонимикалық әпсаналары басқа да халықларының усы тематикадағы әпсаналары сыяқлы әпсананың басқа түрлеринен ең алды менен өзине тән миллий географиялық колорити менен ажыралып турады. Бул миллий географиялық колорит ең алды менен қарақалпақ миллетиниң, сондай-ақ, усы миллет курамындағы урыўлар мөкан еткен географиялық аймақлардың бирдей тәбияты, усы тәбияттың ажралмас объектлери болған дәрьялар, көллер, таўлар, сондай-ақ мәдений объектлер болған ески қорғанлар, қалалар, қәдемжайлар ҳәм олардың өзлериниң ямаса атамаларының келип шығыўы ҳаққында сөз етилиўи менен белгиленеди.

Қарақалпақ топонимикалық әпсаналары өзи сөз етип отырған белгили бир объект ҳаққында усы жанр тәбиятына бола тийкарынан қыялый тоқыма арқалы баян етиўине қарамастан, халықтың көркем ой-пикириниң белгили бир эволюциялық басқышын сәўлелендириўши көркем шығарма, соның менен бирге олардың қыялый тоқыма қабығына оранған узақ өтмиштеги халық тарийхы ҳаққында мағлыўмат бериўши дәрек сыпатында үлкен әҳмийетке ийе. Дүньяның көпшилик халықлары фольклорында топонимикалық әпсаналар менен бир қатарда топонимикалық аңызлар да бир ўақытта өмир сүреди. Бул өзгешелик қарақалпақ фольклорына да тән. Фольклортаныў илиминде әпсана ҳәм аңыздың жанрлық өзгешеликлери ҳаққында белгили дәрежеде илимий изертлеўлер жарық көрген болса да, бирақ әпсаналардың түрлери ҳаққындағы салыстырмалы изертлеўлер аз, ал белгили бир миллет фольклорында бар болған топонимикалық характердеги

көркем текстлердин эпсана ямаса аңыз жанрына тийислилигин аныклаў бағдарындағы илимий мийнетлер дерлик жоқтың қасында.

Қарақалпақ фольклорындағы топономикалық характердеги текстлерге исленген илимий анализлер қарақалпақ фольклорында олардың эпсана хәм аңыз формаларында жасайтуғынын көрсетеди. Өзбек фольклорындағы топономикалық рәўиятларды (аңызлар) изертлеген алым У.Ф.Саттаров бул еки жанрдың топономикалық объектти өзінде сәўлелендириўдин усылларының айырмашылықлары ҳаққында жүдә дыққатқа ылайық, объектив пикирди айтады. Алымның пикири бойынша: “Топономик ривоят ва афсоналарни алоҳида ажратмасдан, яъни бир тизимга бирлаштириш тўғри эмас. Чунки ривоят ва афсона – икки хил мустақил жанр. Маълумки, топономик афсоналар жой номларининг келиб чиқишини ўта фантастик, ғайритабийи воқеа – ҳодисалар, тарихий, ҳаёлий ва мифологик образлар воситасида изоҳловчи оғзаки насрий ҳикоядир. Афсонанинг бу кўриниши муайян жуғрофий объект билан боғликлиги ҳамда функциясига кўра топономик ривоятлар билан ўхшашлик касб этсада, воқеликни баён этиш шаклига кўра бир-биридан фарқланади. Биринчисида хаелий уйдирма, фантастика, мифологик талқин устуворлик қилса, ривоятларда хаётий уйдурма, тарихий-этнографик конкретлилик, воқеликни реал тасвирлаш етакчи белги саналади”⁵⁸.

Топономикалық эпсаналар халықтың белгили бир географиялық орталық пенен байланыслылығын, турмыс тәризин, мәдениятын өз имканиятлары дәрежесинде сәўлелендиргенлиги себепли усы халықтың тарийхый өмири менен тиккелей байланыста. Бизге белгили, қарақалпақлар миллет сыпатында қәлиплесип, ҳазирги, турақлы мөканына ийе болғанға шекем дәслеп урыў-қәўимлик формада көп әсирлер даўамында ҳәр қыйлы тарийхый дәўирлерди басып өткен хәм географиялық орталықларды мөкан еткен. Қарақалпақ миллетиниң компонентин қурайтуғын көплеген урыўлардың мөканларының географиялық шеңбери Қубла Сибирден баслап Сырдарьяның төменги ағысы,

⁵⁸ Саттаров У.Ф. Ўзбек халқ топономик ривоятлари: Филол. фан. ном. ... дис. автор. – Т., 2001. – 9 б.

Арал бойларынан Каспий теңизи алаптары, Волга хәм Урал дәръялары алаптарын өз ишине алады. Тарийхый мағлыұматлар жыйындысы қарақалпақлардың, анығырағы қарақалпақ халқының этногенезин кураўшы урыўлардың хәр қыйлы тарийхый дәўирлерде усы аймақларда хәр қыйлы дәўирлерде қәлиплескен урыўлық бирлеспелер, мәмлекетлер, ханлықлар курамында болғанлығын дәлиллейди. Сондай-ақ қарақалпақлардың тарийхы ҳаққындағы илимий мийнетлерде, фольклорлық дәреклерде Қубла Арал қарақалпақлардың этногенезинде шешиўши орын тутқан аймақ болып, қарақалпақлардың белгили бир бөлеги усы мәканда турақлы түрде жасағанын хәм көплеген кейин ала қарақалпақ деп аталыўшы бир миллетке бириккен басқа да көплеген урыўлардың басқа территориялардан қайтып келип усы аймаққа мәкан басқанын көрсетеди. Қарақалпақлардың белгили бир географиялық орталық пенен үзликсиз байланыста болмаўы өз гезегинде оның аўызеки тарийхы есапланған эпсаналарында да өзине тән из қалдырған. Сонлықтан, қарақалпақ топономикалық эпсаналары курамына кириўши әдебий текстлердиң көркемлик дәрежеси, образлар системасы бир текли емес. Олардың ески қалалар, қорғанлар, мавзолей хәм қәдемжайлар ҳаққында сөз ететуғын түрлери көркемлик жақтан жетик, жайық сюжетли болып келсе, кейинги дәўирлерде пайда болған деп есапланылған базыбир, әсиресе, тәбийй объектлер; дәръялар, көллер, базыбир мәканлар ҳаққында сөз етилетуғынлары мазмуны бойынша қысқа, тек бир топономикалық мотив арқалы баянланған формада келеди.

Қарақалпақ топономикалық эпсаналарының басқа типлерине тән болған дәстүрий “Бир ўақытлары”, “Қәдимги заманда”, “Өткен заманларда”, “Эпсаналарда сөз етилиўине қарағанда” формулалары менен басланады хәм белгили бир объекттиң келип шығыў тарийхына байланыслы ўақыя “Усыннан кейин ол усылай атала баслапты” деген турақлы формула менен тамамланады.

Қарақалпақ фольклорындағы хәзирги ўақытта қолда бар топономикалық тематикадағы әдебий текстлерге исленген изертлеўлер қарақалпақ топономикалық эпсаналары тематикалық

жақтан 1) ески қала хәм қорғанлар, мавзолей хәм қәдемжайлардың пайда болыуы ямаса олардың қыйралыуы, 2) тәбият элеметлери – дәрья, теңиз, арналар хәм мәканлардың келип шығыуы ҳаққындағы әпсаналар деп улыўма еки түрге бөлиўге болатуғынлығын көрсетеди. Қарақалпақ топонимикалық әпсаналарында анаў ямаса мынаў объекттиң келип шығыуы 3 типтеги себеп-ўақыяға ийе: 1) қала, қорғанлар оларды қурдырған шахс аты ямаса оның ҳәрекетти менен байланыслы себеп-ўақыя; 2) қала, қорғанның қыйралыуына байланыслы себеп-ўақыя; 3) Белгили бир субъекттиң тәбият объекттине қубылыў себеп-ўақыясы.

2.1. Ески қорған, қалалар, мавзолейлер ҳаққында халық әпсаналар

Бизге белгили илимде, тарийхый Хорезм оазисин жайлаған әййемги халықлардың дүнья цивилизациясына қосқан үлкен үлеси ҳаққында көплеген ири археологиялық, этнографиялық хәм тарийхый изертлеўлер көп. Цивилизацияның тийкарғы белгилери есапланылған хәм усы территорияда бар болған ески мәдений естеликлердиң белгили бир бөлеги қарақалпақлардың этногенези менен тиккелей байланыслы болған аймақларда жайласқан. Хорезм оазиси бул тек анық географиялық мәкан ғана емес, ол соның менен бирге онда көп әсирлер даўамында жасаған халықлар ушын мәдений орталық та есапланады. Сонлықтан, ол усы оазисте жасаған халықлар, солардың арасында қарақалпақлардың да социал-экономикалық, мәдений қәлиплесиўи тарийхында да өзине тән айрықша орынға ийе орталық есапланады. Қарақалпақлар этногенезин қураған урыўлардың миллет сыпатында биригиўи хәм усыған дейинги дәўирлерде де Хорезм оазисин өзлериниң ўатаны сыпатында билгенин көплеген фольклорлық дереклер де тастыйықлайды.

Қарақалпақлар арасында таралған ески қалалардың пайда болыуы ҳаққындағы әпсаналардың дерлик басым көпшилиги анаў ямаса мынаў қала, қорғанның пайда болыуын халық этимологиясы бойынша сол қаланың биринши ийеси, сол қаланы салдырған

бірінші эпик персонаж – патша образы менен байланыстырылады хэм бул қала, қорған көпшилик жағдайда сол персонаждың аты менен аталады. “Ақшакөл” хэм “Аяз қала” эпсаналары бундай характердеги эпсаналар ушын типик үлгилер есапланады. “Ақшахан” эпсанасының сюжети қысқа, онда өтмиште Ақшахан деген патшаның жасағаны, оның өз патшалығы ушын қала салдырғаны хэм қаланың оның аты менен аталып кеткенлиги ҳаққында ғана сөз етиледі. Бизің пикиримизше жоқарыдағы еки эпсаналардағы Ақшахан хэм Аязхан образларында әййемги иран мифологиясының қаҳарманы есапланған хэм Орта Азияда кең таралған мифологиялық патша образы Кай Кавус арасында генетикалық байланыс бар. Кай Каус Ақшахан хэм Аяз сыяқлы Альбруз тауында сарай салдырады⁵⁹.

“Аяз қала” эпсанасы жайық сюжетли болып, сюжет улыўма шығыс хэм соның ишинде Орта Азия фольклорында кең таралған халық арасынан шыққан жарлы жигиттиң патша болыўы ҳаққындағы сюжет тийкарында қәлиплескен. Эпсанада халық арасынан шыққан жарлы шопан жигит өзиниң ақыллылығы, тапқырлығы менен халық исенимине ерисип, өз елиниң патшасы болыў дәрежесине ийе болады. Аяз өзиниң хан болған дәўиринде менменликке берилмеў ушын тахтының қасына өзиниң шопан болған ўақытта кийген ески шапаны менен таяғын илдирип қойған. Бизің пикиримизше, шығыс халықлары фольклорында кең таралған бул мотив Аяз қаланың пайда болыў ҳаққындағы мотивке социаллық орталықта жәмийеттиң абаданлық турмысқа ерисиўиниң кепиллери сыпатында ақыл хэм идрактың да үлкен әҳмийетке ийе екенлиги тастыйықланған, яғный фольклорлық дәстүрде дидактикалық мазмунның қәлиплесе баслаған дәўирлерде бириккен деп есаплаўға болады. Буннан бизге дейин тек қысқаша топономикалық мотив фомасында жетип келген “Ақшахан” эпсанасы эволюциялық процесске ушырамай өзиниң архаик формасын сақлап қалған деп есапласақ, ал “Аяз қала” эпсанасы

⁵⁹ Брагинский И.С. Из истории таджикской народной поэзии. – М., 1956. – с. 141.; Қарақалпақ фольклоры 78-том “Эпсаналар”. – Н.: Илим, 2014. – 70 б.

өзине хәр қыйлы дәўирлерде қәлиплескен еки мотивти қамтыў арқалы дөреген хәм тарийхый - эволюциялық басқышты басып өткен әпсаналар қатарына киреди. Себеби, оның қурамындағы шопанның шапаны хәм таяғы ҳаққындағы мотив шығыс халықларының фольклорлық дәстүрлериниң хәр қыйлы эпик жанрларында өз көринисин тапқан.

Қала, қорған хәм мавзолейлердиң қурылыў тарийхы ҳаққындағы қарақалпақ топономикалық әпсаналары арасында өзиниң көркемлик дәрежеси, функциясы, идеялылығы хәм өзинде әййемги диний исенимлерди белгили дәрежеде жақсы сақлап қалған әпсаналарға “Төк қала”, “Шылпық”, “Дәўкескен”, “Кетенлер”, “Мазлумхан сулыў” әпсаналары киреди. Бул әпсаналарды усы топономикалық объектлердиң қурылысын әмелге асырған “қурылысшы” яғный эпик персонаж бойынша шәртли түрде бир циклге бириктириўге болады. Себеби, усы циклге киргизилген әпсаналардың хәр бири олардағы эпик персонаждың хәр қыйлы дәўирлердеги көринисин, трансформациясын өзинде сәўлелендирген хәм соған сай хәрбир әпсана “қурылысшы” ҳаққындағы әпсананың миграциялық хәм эволюциялық шынжырының бир бөлеги деп есаплаўға тийкар бар. Бул циклдиң эволюциялық шынжырының басында “Шылпық”, “Төк қала” хәм “Дәўкескен” әпсаналары турады. Бул үш топономикалық объекттиң жүзеге келиўи, яғный қурылыўы тек ғана Хорезм оазиси ғана емес, ал дүнья халықлары эпик мийрасында белгили болған эпик қаҳарман – дәў образы менен байланыстырылады. Хорезм оазиси халықларының исламға дейинги диний исенимлери хәм салт-дәстүрлерин изертлеген этнограф Г.П.Снесарёв бул аймақтағы көпшилик әййемги қурылыслардың қурылыў тарийхы ҳаққында гәп кеткенде олардың қурылысы әпсанаўий қурлысшы – дәўге барып тақалатуғынлығын келтирип өтеди⁶⁰. Қарақалпақ топономикалық әпсаналары системасындағы жоқарыдағы үш әпсана да Хорезм халықлары фольклорында кең тарқалған усы қурылысшы дәў ҳаққындағы әпсаналардың қарақалпақ миллий интерпретациясы

⁶⁰ Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М., 1969. – с. 29.

есапланады. Шылпық қорғаны хақындағы эпсананың қарақалпақтар арасында төрт варианты бар. Олардың біріншісі венгер саяхатшысы Армений Вамбериге тийисли болып, эпсанада өз әкесинің қулына ашық болып, әкесинің қуўдаланыўына ушырап, өзи сүйип қалған қул менен қашып усы қорғанды паналаған мәлика хақында сөз етиледі⁶¹. Вамбери тәрәпинен жазып алынған вариант қысқа болып, оның толық варианты автор тәрәпинен 2000-жылда Нөкис қаласы турғыны Қ.Ешимбетовтан жазып алынған⁶². Бул вариантта патша әкесинен қашқан мәлика хәм оның ашығын Шылпықты салған хәм онда мөкан тапқан дәў тәрәпинен қутқарылып, оның қорғанында пана табады. Г.П.Снесарев тәрәпинен Кыпшақ қаласынан жазып алынған эпсанада Хожа Мүлик атлы дәўдин Әмиўдәрьяның оң жағына дәрьядан үлкен қоллары менен ылай тасып, Шылпықты қурғанлығы хақында айтылады⁶³. Усы эпсананың қарақалпақ вариантында Шылпықты қурған дәўдин исми Қара дәў болып, ол дәрьяның түбинен ылайды етегине салып, тасып әкелип Шылпықты қурады⁶⁴. Г.П.Снесарев тәрәпинен Самамбай аймағынан жазып алынған “Төк таўы” эпсанасында дәў Хожа Мүлик адамлардың егинлерин Әмиўдәрьяның тасқынынан сақлап қалыў ушын жыққын кеткен жерге етеги менен топырақ әкелип салып, атызларды тасқыннан сақлап қалады хәм сол дәўдин етегинен төгилген топырақтан пайда болған таў “Төк таўы” деп атала баслаған⁶⁵. Эпсананың қарақалпақтар арасында Г.П.Снесарев вариантына салыстырғанда кең таралған бир вариантында дәўдин хәрекеті Снесарев жазып алған вариантқа пүткиллей қарама-қарсы. Онда сөз етилиўине қарағанда бурынғы заманда бир өжет дәў адамларға жаманлық ислегиси келип, Әмиўдәрьяны бөгеў ушын етегине топырақ салып, дәрьяға келеди. Әмиўдәрьяның суўынан күн көрип отырған халық шуўлап, дәўди тоқтататуғын адам

⁶¹ Армений Вамбери. Путешествие по Средней Азии. – М., 2003. – с. 113-114.

⁶² Бекимбетов А. Дала жазыўлары // ӨзРИАҚБ фундаментал китапханасының қолжазбалар фонды. Р-1302, №183830. Информатор:Ешимбетов Қ.

⁶³ Снесарев Г. П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М., 1969. – с. 30.

⁶⁴ Сонда, 30-б.

⁶⁵ Сонда, 30-б.

излейди. Сонда бир кемпир: “Дәўди мен тоқтатаман!” депти. Кемпир дәўдин изинен барып: “Дәрьяны бөге! Адамлар суўсыз қалсын” депти. Сонда қырсық дәў: “Мен сениң айтқаныңды ислеймен бе?!” деп кемпирге қырсығып, етегиндеги топырақты сол жерге төгіпти. Сол дәўдин етегинен төгілген топырақтан пайда болған таўды халық “Төк таўы” деп атай баслапты”⁶⁶.

“Төк” таўының пайда болыуы ҳаққындағы бул әпсана қарақалпақ фольклорында дәў образының синкретик формаға ийе екенін көрсетеди. Әдетте қарақалпақ ертеклерінде дәў бас қахарманның антогонисти, жаўызлық күшлерди сыпатлаўшы персонаж сыпатында көринис тапқан болса, “Шылпық” хәм “Дәўкескен” әпсаналарында ол дөретиўши мәдений қахарман сыпатында сәўлеленсе, ал “Төк таўы” ҳаққындағы әпсанада ол үш сыпатты: инсанларға жаманлық етиўши антогонист, мәдений қахарман, соның менен бирге ең дәслепки адам (первопредок) белгилерин өзінде жәмлеген. Ол әпсанада адамларға жаманлық етиў нийетинде етегине топырақ салып әкелип Әмиўдәрьяның суўын бөгемекши болады. Соның менен бирге ол бәрибир адамлар турмысы ушын әҳмийетли болған объект – Төк таўдың пайда болыуына себепши болыуы менен дәстүрий қурылысшы – дәў образынан узақласып кетпейди.

Төк таўының пайда болыуы ҳаққындағы әпсанадан тысқары жоқарыда атап өтилген әпсаналарда ол қала, қорғанларды бина етиўши қурлысшы сыпатында сәўлеленген. М.Жўраев Орта Азия түркий халықлары фольклорындағы Алангосор Алиф, Авж ибн Унук, Хужимадулук, Жожи Мулук, Одами Од, Вуйд атлары менен аталыўшы әпсанаўий қахарман дәўлердин образларының келип шығыуын түркий тиллес халықлардың ең дәслепки адам ҳаққындағы мифологиялық қараслары менен байланыстырады⁶⁷. Өзбек фольклористика илиминде дәў образы эволюциясын қурамалы түрде ашып бере алған алым Ж.Эшонқулов өзбек халық ертеклерінде дәўлер еки түрли: әменгер илах хәм жаўыз рух

⁶⁶ Төк таўы. Қарақалпақ фольклоры 78-Том “Әпсаналар”. – Н.: Илим, 2014. – 71-б.

⁶⁷ Жўраев М. Ўзбек халқ самовий афсоналарининг тарихий асослари: Филол. фан. док. ... дис. автор. Т., 1996. – 33-б.

ўазыйпасын өтеген. Дәўдин илэх (тәңри) сыпатындағы көринисиниң дәлили сыпатында қәдимги түркий сөзликте “дәў” сөзиниң “тәңри”, “илэх” сөзлериниң синоними сыпатында берилгенин келтирип өтеди⁶⁸.

Бизге белгили, әййемги динлер солардың арасында зороастризм дини ен жайған Хорезм хәм оған шегаралас аймақлары халықлары фольклоры усы динниң муқаддес китабы “Авесто” арқалы көплеген образларды қабыл еткен. Авесто китабында дәў өзинде жаўыз күшлерди жәмлеген антогонист сыпатында сәўлеленген. Бул Хорезм өзбеклери хәм қарақалпақлар фольклорындағы дәўдин қурлысшы дәў вариантының келип шығыў төркинлерин басқа дәреклерден излеўди талап етеди. М.Жўраев хәм Ж.Эшонқуловтың қурылысшы-дәў образы төркинлериниң түркий тиллес халықлардың мифологиялық қарасларлары менен байланысы ҳаққындағы пикирлери Г.П.Снесаревтың төмендеги шамалаўы менен сәйкес: “Шама менен соны айтыў мүмкин, қала, қорғанларлардың ғайрытәбий қурылысшылары ҳаққындағы қараслар әййемги дәўирлерде мәдений оазисти мәканлаған отырықшы орталықта емес, ал оның сахра шегераларында, кемирек раўажланған этносоциаллық орталықта пайда болған болыўы мүмкин. Өз падалары хәм көшпели үйлери менен барқулла бир орыннан бир орынға көшип жүрген сахралы ушын отырықшы халықлардың хожалығындағы раўажланған ирригациялық системалар, беккем фортификацияға ийе қала хәм қорғанлары, сарай, храмлары, бақлаў минараларының қурылысы әпиўайы инсан қолынан келмейтуғындай ис сыяқлы түйилиўи тәбий. Усы тақлетте қурылысшы – дәў ҳаққындағы әпсаналар жүзеге келген болыўы мүмкин. Әййемги дәўирлерде антик цивилизация әпиўайы мәдениетқа ийе көплеген көшпели қәўимлер менен қоңсылас болған Қубла Арал бойы усындай фантастикалық қараслардың пайда болыўына жақсы шараят жаратқан. Бизиң гипотезамызды Хорезм халықларының арасында кең таралған өнерментшилик,

⁶⁸ Эшонқулов Ж. Ўзбек фольклорида дев образининг мифологик асослари ва бадий талқини: Филол. фан. ном. ... дис... автореф. – Т., 1996. – 9-б.

санаат, хәр қыйлы кәсиплердің ең дәслепки ийелери дәўлер, перилер болғанлығы хәм олардың бул нәрселерди инсанларға бергенлиги ҳаққындағы әпсаналар да тастыйықлайды⁶⁹. Хорезм халықлары қарасларында дәўдің дәў-қурылысшы сыпатында қәлиплесиўине байланысы бар хәм Ж.Эшонқуловтың жоқарыдағы пикирин тастыйықлаўшы және бир мағлыўмат Г.Кероглы тәрәпинен берилген. Бул мағлыўматта келтирилиўине қарағанда, “Орта Азияның базыбир халықлары арасында дәў зороастризмге дейинги культте қудай сыпатында иләхийлестирилген”⁷⁰ Алым буның дәлили сыпатында 1937-жылы басылған “Дәў ҳаққындағы жазыўлар” эпиграфик естелигин келтирип өтеди. Усы естеликтің 4-параграфында Иран шахы Ксеркстің патшалығына қараған Хорезм, Парфия, дахлар, амиргий саклары, шошақ бас кийимли саклар аталып өтилип, сол мәмлекетлер арасында дәўге сыйынған халықлар болғанлығы көрсетип өтилген⁷¹. Қарақалпақлардың этногенези ҳаққындағы басым илимий мийнетлерде сак қәўимлериниң қарақалпақлардың этногенезиниң қәлиплесиўинде тутқан орны ҳаққында сөз етиледі. Ж.Эшонқулов, М.Жўраев хәм Г.Снесаревтың жоқарыда келтирилген пикирлери Хорезм халықлары арасында дәўдің қурылысы – дәў вариантының қәлиплесиўи ҳаққындағы пикирлерди хәр түрли аспектте дәлилеўши хәм толықтырыўшы мағлыўматлар есапланады.

Дәўдің қурылысшы дәў вариантының қәлиплесиўи ҳаққындағы мәселеге ең анық анықлама Хорезм тарийхын археологиялық дәлиллер тийкарында изертлеген алым С.П.Толстов “Фархад дәў” әпсанасындағы Фархад образына берилген анықламасында келтириледі: “Бу уринда у (Фарход) ер ости дунёсининг худоси, қурувчи ва тоштарошлар ҳомийси – дев Фарход ўзида тоштарош ва меъморга хос белгиларни сақлаб қолган адабий асарнинг прототипи сифатида гавдаданади”⁷².

⁶⁹ Снесарев Г.П. Три хорезмские легенды в свете демонологических представлений // Советская этнография. – М.-Л., 1973. – №3. – с. 52.

⁷⁰ Кероглы Г. Огузский героический эпос. – М., 1976. – с. 98.

⁷¹ Сонда, 98-б.

⁷² Толстов С.П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. – Т., 1967. – 31-б.

Дәу образының түркий тиллес халықтар, солардың арасында қарақалпақтарға да сырттан кирген образ емес, ал оның тарийхий тегиниң усы халықтардың илах, ең дәслепки адам ҳаққындағы мифологиялық қарасларға барып тақалатуғынлығын қарақалпақтар арасында ҳәзирги дәуирлерде де рудимент формада сақланып қалған “Бурынғы адамлардың басы булытқа тийетуғын болған, олар дәрья, көллерден бир атлап өтип кете береди екен” деген қараслары, соның менен бирге халық арасында кең таралған Шамун Наби ҳаққындағы әпсанадағы оның сыртқы көринисине берилген сыпатта қосымша дәлил бола алады⁷³.

“Жәмийетлик сананың раўажланыўы менен дәу келбетиндеги персонаж кейинги дәуирлердиң эстетикалық талабы менен ҳәр түрли трансформация ҳәм модификацияларға ийе бола баслағаны соншелли, олардың архетип, яғный дәслепки көриниси менен байланысты табыў жүдә қыйын. Буннан тысқары ол эпикалық дөретиўшилиқ системасында оған теклес (родственный) ямаса уқсас болған образлардың тәсирине ушырайды. Бул персонаждың жаңа семантикалық мәни менен толысыўына, жаңа өзгешеликлерге ийе болыўына алып келеди. Дәу образының трансформацияланыў процесси инсанның оны қоршаған орталықтан шахс сыпатында ажырала баслаўы, сондай-ақ оның тәбият дүньясынан дифференцияланыўының күшейиўи менен қатар барып, образда кем-кемнен мифлик-гиперболалық белгилер жоғала баслайды”⁷⁴.

Улыўма фольклорлық дәстүрде дәу образы еки ең дәслепки ҳәм пүткиллей өзгерген көринислерде сәўлеленеди. Қарақалпақ фольклорының әпсаналар системасында образдың эволюциясының барлық басқышларына дәрек көринислери өзиниң сәўлелениўин тапқан.

Дәу образының модернизацияласқан ҳәм пүткиллей трансформацияға ушыраған типи “Мазлумхансулыў” әпсанасында өз көринисин тапқан. Өз изертлеўлериниң биринде рус этнографы Ю.В.Кнозоров “Мазлумхан сулыў” әпсанасы Хорезм фольклорлық

⁷³ Кнозоров В. Мазар Шамун Наби // Советская этнография. 1949. – №2. – с. 242.

⁷⁴ Криничная Н.А. Русская народная историческая проза: Автореф. дис. ... д-ра. филол. наук. – Петрозаводск, 1991. – с. 28.

дәстүрине тийисли болған “Фархад дәў” хаққындағы әпсананың бир варианты екенлиги хаққында айтып өтеди⁷⁵. Фархад дәў образы менен тиккелей байланыслы хәм оның хәр түрли тарийхый-эволюцион басқышлардағы көринислерин өзінде сәўлелендирген әпсаналар парадигмасы В.Кнозоровтың келтирип өткен пикирдің дурыслығын көрсетеди. “Фархад дәў” әпсанасында дәў сезилерли дәрежеде өзиниң мифик белгилерин сақлап қалған болса, “Мазлумхан сулыў” әпсанасында ол пүткиллей антропоморф көриниске ийе. Усы еки белгини бир бирине байланыстырыўшы улыўмалық бул олардың қурлысшы-дөретиўши сыпатындағы атрибуты. Яғный, дәў өзиниң мифик көринисинен қурылысшы-қул, яғный әпиўайы инсан көринисине дейинги тарийхый эволюциялық басқышты басып өткен. “Мазлумхансулыў” әпсанасында ол енди малика Мазлумхансулыўдың ашығы, оның буйрығы менен “дүньяда теңи жоқ” сарай салған, өз ашығы ушын жанынан кешкен опадар сыпатында сәўлеленген. Әпсанада алымлар тәрәпинен XII-XIV әсирлер аралығында салынған деп есапланған Орта Азия архетиктура искусствосының әжайып естеликлериниң бири Мазлумхансулыў мовзолейиниң пайда болыўы сөз етиледи. Онда сөз етилиўине қарағанда, қол астына көплеген халықларды бағындырған бир патшаның Мазлумхан исимли қызы болып, Хорезм сол қыздың үлеси болған. Хиндистанлы бир қурылысшы қул жигит оған ашық болып қалады. Қыз да оған ашық болады. Қыз әкесиниң оны бул қул жигитке бермейтуғынлығын билип, оны шақырып алып дүньяда теңи жоқ сарай салыўды буйырады хәм сарай таяр болғанда оны шын жақсы көретуғын болса, өзин усы сарайдың төбесинен таслаўды буйырады. Жигит буйрықты орынлайды. Малика да жигиттиң изинен өзин таслап қаза табады. Малика менен жигит усы мовзолейге жерленеди. Р.С.Липец бундай өлим тапқан қахарманлардың бир жерге жерлениўин әййемги халықлар, солардың арасында түркий-монгол халықларындағы урыўдың белгили ер адамлардың қасына хаялын қосып жерлеў менен байланыслы салт-дәстүр менен байланыстырады. Бундай

⁷⁵ Кнозоров В. Мазар Шамун Наби // Советская этнография, 1949. – №2. – с. 242.

дәстүрди әмелге асырыў ушын ҳаял өлтирилген ямаса ол өз ерки менен өлимге қайыл болған⁷⁶. Бул дәстүр кейин ала эпик клише сыпатында басқа жанрлар қатарында эпсанаға да өткен. Эпсанада бул мотив онда алға қойылған инсанның өз сезими, мухаббатына садықлық идеясын тастыйықлаўшы жетекши мотив функциясын атқарған.

Қала ҳам қорғанлардың ўайран болыў себеpleri ҳаққында сөз етилетуғын қарақалпақ эпсаналары да себеп-нәтийже схемасына қурылған болып, бундай эпсаналар қарақалпақ фольклорында көп емес. Бундай түрдеги қарақалпақ фольклорындағы эпсаналарда тийкарынан белгили бир объекттиң қыйралыў ямаса ўайран болыўына еки фактор себепши етип көрсетиледи. Олардан бириншиси – қаланың жаў тәрeпинен қыйратылыўы, екншиси қаланың турғынлары тәрeпинен табудың (тыйымның) бузылыўы. Қаланың жаў тәрeпинен ўайран етилиўи ҳаққындағы эпсаналардың арасында Хорезм оазиси халықлары солардың арасында қарақалпақларда да кең таралғаны “Гүлдирсин” эпсанасы. Эпсана Хорезм оазисиниң ең ири мәдений естеликлериниң бири болған Гүлдирсин қаласы менен байланыстырылған. Бул эпсана жанрдың көркемлик жақтан қурамалы нусқасы сыпатында өзбек ҳам қарақалпақ фольклорында орын алған. Эпсана фольклортаныўшы алымлар К.Имамов, Қ.Мақсетов ҳам Хорезм оазиси халықлары тарийхын археологиялық материаллар тийкарында изертлеген С.П.Толстов, түркий-монгол халықлары эпикалық дәретиўшилигин кең көлемде изертлеген алым Р.С.Липец тәрeпинен илимий анализге тартылған. С.П.Толстов “Гүлдирсин” эпсанасы ҳаққындағы “в этой трагической легенде есть зерно истины”⁷⁷ деген пикиринде анық тарийхый фактти емес, ал ҳәрқандай эпсананың түпкиринде жатырған ҳақыйқатлық ушқынын нәзерде тутқан.

Эпсана Гүлдирсин қаласының не ушын усылай аталыў себеби ҳаққында мағлыўмат береди. Эпсанада Гүлистан аты менен

⁷⁶ Липец Р.С. “Завоеванная женщина” в тюрко-монгольском эпосе // Фольклор и историческая этнография. – М., 1983. – с. 64-65.

⁷⁷ Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. – М., 1948. – с. 19.

белгили болып, гүлlep жаснаған қала жаў тәрeпинен қамал етиледи. Қаланы қамалдан сақлап қалыў ушын, қаланың патшасы мәсләхәтшилери менен ойласық қурады хәм бир өгизди қалада қалған бар дән менен тойдырып, қаладан шығарып жибереди. Олардың ислеген ҳийлесине исенген жаў енди изге қайтпақшы болып турғанда, жаўдың әскер басшысына ашық болып қалған патшаның қызы Гүлдирсин жаў тәрeпке ҳийлениң сырын айтып хат жоллайды. Қамал және даўам етип, ақыры қала халқы дәрўазаны ашыўға мәжбүр болады. Ал, жаўдың әскербасшысы “өз елин сатқан адам, бизге де соны ислейди” деп оны ат қуйрығына байлатып, атты айдатып жибереди. Усы ўақыттан баслап бул қала усы сатқын қыздың аты менен “Гүлдирсин” деп атала баслаған екен⁷⁸.

Гүлдирсин әпсанасының пайда болыў төркинин бизиң пикиримизше, ең әйемги дәўирлердеги ел басқарыў менен байланыслы болған салт-дәстүрлер хәм түркий хәм монгол халықларының тарийхында көп әсирлер даўамында ҳүкимранлық еткен ел жаўлаўшылық, ел қорғаўшылық сиясатлары менен байланыслы қәлиплескен идеология хәм оның усы халықлардың фольклорындағы эпикалық дәстүрине тәсирлеринен излеў керек.

Ертек жанрының тарийхый тамырлары ҳаққында илимий изертлеў жумысы алып барған рус алымы В.Я.Пропп өзиниң мийнетинде әйемги дәўирлерде әмел қылынған хәм кейин ала ертек қурамына өткен бир дәстүр ҳаққында да сөз етеди. Бул дәстүр бойынша, “Патшалық тахты патшаның қызы арқалы оның күйеў баласына өтеди. Бул конфликтли ситуация болып, көпшилик жағдайда патшалыққа ийелик етиўди қәлеўшилер маликаға үйлениў ушын маликаның әкесин, яғный тахт ийесин өлтирип жиберген”⁷⁹ Бизиң пикиримизше, Гүлдирсин әпсанасы сюжети тийкарында усы дәстүр жатады. Патшалық тахты әкеден балаға мийрас етип қалдырылатуғын ўақыттан баслап, яғный жоқарыдағы дәстүр бийкар етилгеннен кейин, дәстүрдеги хәрeкет эпикалық дәстүрде сатқынлық, яғный маликаның сатқынлығы, ал тахты

⁷⁸ Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық 77-87 том. – Н.: Илим, 2014. – Б. 560.

⁷⁹ Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – М., 2000. – с. 242.

ийелеген жат тахт ийеси душпан, жаў сыпатына ийе бола баслаған. Бул қарастың қәлиплесип хәм беккемлениўине түркий хәм монгол халықларының тарийхындағы көплеген басып алыўшылық пенен байланыслы хәрекетлерден жыйналған тәжрийбелер де өз тәсирин тийгизген. Бизге белгили, түркий хәм монгол тиллес халықлардың ең әйjemги дәўирлерден баслап Евроазия континентиниң Қубла Сибирь, Монголия далаларынан баслап алдыңғы Азия, Кавказ, Европа аймақларында қоныс басыўлары, ири мәмлекетлер, қәўимлик бирлеспелер дүзиўи ҳаққында оғада көп тарийхый хәм аўызеки мағлыўматлар сақланып қалған. Усындай көп әсирлик әскерий турмыс хәм усы турмыстан арттырылған тәжирийбе усы халықлардың фольклорында өз изин қалдырғанлығын олардың эпикалық дәстүри тастыйықлайды. Түрк-монгол эпосында “Олжа хаял” тематикасын хәр тәреплеме изертлеген алым Р.С.Липец эпос қаҳарманлары ямаса жаў тәрепинен олжа сыпатында қолға киргизилген хаялларды бир неше типлерге бөледі. Солардың бир типі “сатқын хаял” образы. Илимпаз өз елин сатып, душпанға көмек берген хаяллардың келеси тәғдири ҳаққында сөз ете отырып, дәстанларда олардың бас қаҳарман ушын басқа хаялларға салыстырғанда кейинги дәржели адам сыпатында қаралғанын айтып өтеді. Р.С.Липец өз мийнетинде усы теманың басқа жанрдағы сәўлелениўиниң үлгиси сыпатында “Гүлдирсин” әпсанасын да анализлеп өтеді хәм әпсанада олжа хаялдың бул типиниң тәғдириниң не ушын бундай кешкенин түрк-монгол халықларының сол ел жаўлаўшылық, ел қорғаўшылық дәўирлердеги сиясаты менен байланыстырады⁸⁰. Сол дәўирлерде өзиниң ел жаўлаў, ел қорғаў менен байланыслы тарийхый турмысы сатқынлық пенен байланыслы көплеген ўақыялардың гүўасы болған. Бул тәжирийбе өз гезегинде басып алыўшылар тәрепинде “Өз елине сатқынлық еткен, басқаларға да соны ислейди”, ал ел қорғағанлар арасында “Өз елине сатқынлық еткен, өзгелер арасында да камал таппайды” деген сол дәўирдиң сиясаты менен

⁸⁰ Липец Р.С. “Завоеванная женщина” в тюрко-монгольском эпосе // Фольклор и историческая этнография. – М., 1983. – с.64-65.

байланысly болған көзқарасты қәлиплестиргени сөзсиз. Бул көзқараслар Р.С.Липецтиң сөзи менен айтқанда ўақыттың өтиўи менен усы халықлардың фольклорында “эпикалық клише”ге айланады хәм эпикалық дәстүрдиң дәстан хәм бизиң изертлеўимиздиң объекти болған “Гүлдирсин” әпсанасында да өз көринисин тапқан.

Ўайран болған қала хәм қорғанлар ҳаққындағы Орта Азияда жасаўшы түркий халықлары ушын тән болған дәстүрий сюжетлерден түпкили парық қылатуғын әпсана бул қарақалпақлар арасында кең таралған “Күйик қала” әпсанасы. Әпсана Қарақалпақстанның Қараөзек районы аймағында жайласқан “Күйик қала” менен байланыстырылған. Әпсанада бурын бул жерде абат бир қаланың болғанын, бир күнлери усы қаланың үстинен өтетуғын Қызылөзек дәрьясының суўы менен үлкен жайын балық келип, ол қаланың тусында еки бүкленип турып қалып, дәрьяға бөгет болып қалады. Сонда қаланың халқы балықты сойып, қалада жасаўшыларға бөлип береди. Жайынның гөшин жеген адамлардың бәри бир ақшамда қырылып қалады. Бир кемпирге гөш жетпегени ушын тек сол кемпир ғана аман қалыпты. Сол қалаға қоңсылас Ақ қаладан киятырған төрт жигит бул аўхалдан хабардар болып, оны өз патшасына жеткерипти. Патша халқын изине ертип келип, халқы қырылған, өзи қап-қара күйикке айланған қаланы көреди. Патшаның изине ерип келген халық қаладағы адамлардан қалған мал-мүлкти алыўға ҳәрекет еткенде, патша оларды тоқтатып, бул мал-дүньяның оларға қайыр бермейтуғынлығын айтып, оларды тоқтатыпты. Патша басқа адамлар да оларға ийелик етип, апатшылыққа дус болмаўы ушын қолға илинген нәрсениң бәрин қаланың ортасына үйип, от береди. Соннан берли халық арасында бул қала “Күйик қала” деп атала баслаған⁸¹. Бул әпсанаға исленген анализ, сөзсиз, әпсананың алдыңғы Азия, Жер орта теңизи, Кавказ, Кавказ арты хәм Орта Азия халықлары арасында кең таралған балық культы менен байланысly болған ески диний исенимлери

⁸¹ Қарақапак фольклоры материаллары. IV-дәптерден ибарат. III дәптер. Ертеклер. / Жыйнаған Т.Сафиев. 1973. – 307-440 бб. № 82401, Р-22а

менен белгили дәрежеде байланысly. Балық культы Хорезм оазиси халықлары тарийхында белгили орын тутқан зороастризм дининде орын алған. Авестода келтирийинше “Кара” атлы балық Варукаша теңизинде жасап, усы теңиздин ортасында турған өмир терегин қорғап жүрген⁸². Авестоны изертлеген көшилик алымлардың пикиринше Авестода нәзерде тутылған Варукаша бул Арал теңизи деп есаплайды.

Хорезм оазисиниң басқа да халықлары арасында қарақалпақларға да зороастризмниң белгили дәрежеде тәсири ямаса қарақалпақлар арасында зороастризмнен ғәрезсиз бурын бар болған балық культы менен байланысly болған қараслардың нәтийжеси екенлиги белгисиз, улыўма қарақалпақ фольклорында әпсанаўий жайын балық ҳаққындағы көзқараслардың бар екенлигин усы әпсана арқалы дәлиллеў мүмкин. Белгили рус этнографы Г.П.Снесарёв тәрәпинен Хорезмде жазып алынған Арал теңизинде усы аймаққа ўайранлық келтиретуғын еки балық жасайтуғынлығы ҳаққындағы әпсана жазып алынған. Бул әпсана мазмунына қарағанда, усы еки үлкен балық бир күнлери Арал теңизинен шығып, бирин-бири қуўып дәрьяның ағынан сағаға қарап өрлейтуғын қусайды. Олар жүзип өткен жерлерде дәрья ултаны 40 гезге ойылып, олар қайтқанда дәрья ултаны және 40 гезге төменлейди екен. Соның салдарынан суў ойда қалып, арналарға суў шықпай қалып, суўсызлық болады екен⁸³. “Күйик қала” ҳаққындағы әпсана белгили дәрежеде әййемги әпсаналардың логикалық даўамы, әпсанада айтылған болжаўдың әмелге асыўы сыпатында көринеди. Бирақ “Күйик қала” әпсанасында бурын гүлленген қаланың ўайран болыўы балық культине байланысly табудың бузылыўы, яғный қала халқының иләҳий есапланған балықты өлтирийи нәтийжесинде суў ийесиниң қәҳәрине ушырап, олар жасап атырған мәканның күйдирилип, халқының набыт етилиўине силтеме бар.

⁸² Брагинский И.С. Иранская мифология // Мифы народов мира. – М., 1992. Т. 1. – с. 562.

⁸³ Снесарёв Г.П. Реликты домусуьманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М., 1969. – с. 327-328.

2.2. Тәбият элементлери хәм мәканжайлардың пайда болыуы ҳаққында халық әпсаналар

Қарақалпақ топонимикалық әпсаналарының ең әҳмийетли бөлегин тәбият элементлери: дәрья, көллер, теңиз, таўлардың пайда болыуы ҳаққындағы әпсаналар қурайды. Бул әпсаналар соңғы дәўирлерге дейин халық аўзында сақланып келингенлигине қарамастан, олардың басым бөлеги жазып алынбаған.

Тәбият объектлериниң пайда болыуы ҳаққында сөз етилген қолда бар топонимикалық әпсана үлгилери халық этимологиясы тәрәпинен бундай объектлердиң келип шығыуын тотемистлик хәм анимистлик исенимлер тийкарында қәлиплескен қубылыў мотиви тийкарында хәм социаллық табудың (тыйым) бузылыў ақыбети сыпатында баянлайды. Сюжетлик схемасы қубылыў мотиви тийкарында қәлиплескен әпсаналар ушын “Кексе Арал хәм оның қызлары”, “Қос терек” әпсаналары типик үлгилер саналады.

“Кексе Арал хәм оның қызлары” әпсанасында Орта Азияның ең ири суў дәрәклери болған Арал теңизи, Әмиўдәрья хәм Сырдәрьяның қалай пайда болғанлығы ҳаққында сөз етиледі. Әпсанада Арал исимли кексе адам өзиниң Әмиў хәм Сыр исимли қызлары менен сапардан киятырып, қарақшыларға дус болады. Олар қарақшыларды узақтан көрип, кексе Арал алдында, еки қызы кейининде олар қублаға қарай қаша баслайды. Душпан енди жеттим дегенде, кексе Арал тәңриден жәрдем сорап жалынады. Сонда оның тилегин қабыл еткен Тәңри кексе Аралды теңизге, ал оған келип тығылған еки қызын дәрьяларға айландырып жиберипти⁸⁴.

Әпсананың қәлиплесиўинде фольклорлық дәстүрдеги Арал теңизин антропоморф көринисте яғный, ақ сақаллы ғарры сыпатындағы көриниси, ал дәрьяларды матриархат дәўиринде қәлиплескен ҳаял көринисиндеги суў ийелери менен байланыслы диний қараслар белгили орын тутқан.

⁸⁴ Бекиметов А. Дала жазыўлары Р-1302. №183830 / Информатор: Нөкис қаласы турғыны Қ.Нуратдинов, 79 жаста.

“Қос терек” әпсанасы Республиканың Нөкис районы “Қос терек” мекен пухаралар жайыны аймағындағы аўылдың хәм усы аўылдың атының келип шығыўы ҳаққында сөз етиледі. Әпсанада сөз етилиўи бойынша, бурын сол жерде қыпшақлар жасаған бир аўыл болып, сол аўылдың бир жигити басқа жигитке атастырып қойылған бир қызды жақсы көрип қалыпты. Қыз да оны жақсы көреді екен. Бир бири менен табыса алмайтуғынлығын билген ашықлар басқа жаққа бирге қашып кетиўге келисипти. Қыздың ағалары олардың изинен қуўыпты. Буларды көрип турған қудай, қыздың ағалары ашықлардың изинен енди жеттим дегенде ашықларды бир бирине сүйенисип турған еки терекке айландырып жиберипти. Усы ўақыядан кейин аўыл усы еки терекке байланыслы “Қос терек” деп атала баслапты. Әпсанадағы тереклердің қыпшақлар урыўы менен байланысы қарақалпақ шежирелеріндеги қыпшақлардың терек тотеми ҳаққындағы дәреклерге ушласады.

Жоқарыдағы типтеги қубылыў менен байланыслы болған және бир әпсана типі “Тасқырман” әпсанасы. Әпсанада атызынан мол ҳасыл алған бир қызғаншақ, тар пейилли бир дийхан қырман суўырып атырса, бир ақ сақаллы ғарры келип, оннан бир кепшик бийдай сорапты. Дийханның қызғаншақлығы тутып, ғаррыға бийдай бермепти. Сонда ғарры дийханға: “Илайым қырманың тасқа айлансын!”-деген екен, қырман үлкен бир үйим тасқа айланыпты. Бул ғарры Қыдыр ата екен⁸⁵. Әпсананың пайда болыўының тийкарғы себеби ассоциация, яғный бир үйим тастың қырман менен форма жағынан уаслығы. Фольклорлық фантазия бул уаслықты ҳасылдарлық культи Қыдыр ата арқалы социаллық нормаларының бузылыўының ақыбети сыпатында көрсетеді.

Қарақалпақ топонимикалық әпсаналары комплексінде тийкарғы орын тутатуғын бир бөлеги бул мекенжайлардың келип шығыўы ҳаққында мағлыўмат бериўши әпсаналар цикли есапланады. Қарақалпақлардың мәдений дәстүри бойынша усы

⁸⁵ Хошаниязов Ж. Дала жазыўлары. 1986 жылы Ленинабад районында жыйналған фольклор материаллары / Арзуев Шауке 1910-жылы туўылған. Миллети қарақалпақ урыўы бессары.

миллетке тийисли хәрбир адам өзиниң урыўының, жасап атырған меканының тарийхын билиўи لازым болған.

Усы дәстүрге муўапық жақын ўақытларға шекем қарақалпақ урыўлары меканлаған меканжайлар ҳаққындағы эпсаналар халық арасында көплек тараған. Олардың арасында Шымбай, Қоңырат сыяқлы меканжайларға байланыслы эпсаналар цикллесип, өз қурамына усы меканлардың келип шығыўы ҳаққындағы хәр қыйлы мазмундағы эпсаналарды бирлестирген. Усы циклге кирген, сондай-ақ, басқа да меканлардың келип шығыўы ҳаққындағы эпсаналардың басым бөлеги меканлардың келип шығыў дәрегин усы меканларды ең дәслеп қоныс басыўшылар (первопоселенцы) ҳәм олардың усы меканға жайласыўы менен байланыслы ўақыялар арқалы баянлайды. Усындай меканды ең дәслеп қоныс басыўшылар ҳаққындағы топономикалық эпсаналардың ең дыққатқа ылайықларының бири Шымбайдың пайда болыўы ҳаққындағы эпсаналар цикли. Цикл өз қурамына географиялық жайласыўы жағынан оған қоңсылас болған Дәўқара, Тазғара ҳәм Шоманай сыяқлы меканжайлардың пайда болыўы ҳаққындағы да эпсаналарды өз этирапына жәмлеген ҳәм олар ҳаққындағы ўақыялар Шымбай ҳаққындағы ўақыя менен байланыстырылған.

Эпсаналар ең дәслепки қоныс басыўшылардың жаңа меканларға келиўин бир неше типик себеплер менен баянлайды. Бундай себеплер қатарына: а) қаҳарманның өз журтынан мекан таба алмаўы, б) хәрқыйлы себеплерге байланыслы үйлеринен қуўылыўы, в) сол меканды ислеген ерлик иси ушын саўға сыпатында алыўы сыяқлы себеплер эпсаналарда жийи орын алған. Мысалы: “Шымбай” эпсанасының бас қаҳарманы Шымбай өз елинен мекан таппай ел қоныс баспаған бир жерге келип, көлден балық тутып күн көре баслайды. Усы эпсананың басқа бир вариантында Шымбай менен Дәўқараның болажақ әкеси елинде суў тасқыны болып, халық көшкенде әке-шешеси тәрелинен таслап кетиледи. Иләжсыз қалған жигит ҳаялы екеўи бир көлдиң бойына

келип, сол жерде мекан басып жасай баслайды⁸⁶. Бир қатар эпсаналарда меканның пайда болуы ең дәслепки қоныс басыушылар менен байланыстырылады. Бул мотив дәстүрде дәслепки қоныс басыушыдан кейинги дәуірлерде пайда болған болып, қарақалпақ эпсанасында ол бурынғы дәуірлердеги қарақалпақ урыуларының үзликсиз көшип-қоныслаулар менен байланысly тарийхый уақыяларды эпсана жанрына тән көринисте өзінде сәулелендирген.

“Қоңырат” эпсаналар циклиниң бир вариантында қоңыр атлы бир жас бала ханды жаудан аман сақлап қалғанлығы ушын хан кейинирек Қоңырат деп аталып кеткен меканды бала хәм оның елине сыйлық сыпатында береди. Усы циклдиң және бир эпсанасында суу тасқынынан жәбир көрген бир ел, усы тасқыннан қашып бир атауды паналаған қасында тайы бар бир қоңыр атты көрип, олар да усы жерди меканлайды. Қоңырат ҳаққындағы эпсаналарды бирлестиретуғын бир өгешелик бул топономикалық характердеги уақыялардың қоңыр рендеги ат пенен байланысlyлығы.

Топономикалық эпсаналарда меканжайлардың атының халыққа жақсылық еткен адамлардың исми менен байланысly типлери ушын “Қоңыр атлы адам”, “Саманбай”, “Қырантау” эпсаналары типик үлги есапланады. “Қоңыр атлы адам” эпсанасында елде ашлық болып, халық қырылып атырғанда, бир бийтаныс қоңыр атлы адам сол елге келип ҳәр күни адамларға дән үлестирип, оларды ашлықтан аман алып қалғанлығы ушын сол елат оның аты менен Қоңырат деп атала баслайды. Ал “Қырантау” эпсанасының қахарманы халықты езген байлардың малын тартып алып, оны халыққа берсе, “Саманбай” эпсанасының қахарманы өз кемесинде халықтың узағын жақын қылып, адамларға көп жақсылық етеди. Бизиң пикиримизше, Шымбай, Қоңырат, Саманбай, Қыратау, Дәуқара топономлери менен байланысly бул

⁸⁶ Бахадырова С. “Арал бойы халықларының мифлери” гранты бойынша жыйнаған дала жазыулары. 1-дәптер / Информатор: Қалилаев Ибат. 1926-жылы Әмиўдәрьяның қыпшақ районында туўылған. ӨзР ИА ҚБ Фундаментал китапханасының Қол жазбалар фонды. Р-538, №176382.

эпсаналардағы қахарманлардың генезиси халықтың ең дәслепки әуладбасы (первопредок) хаққындағы қарасларына барып тақалады.

Жуўмақлап айтқанда, қарақалпақ топономикалық эпсаналары тәбият объектлери, ески қала хәм қорғанлар, қәдемжайлар хәм халық жасайтуғын мәканлардың келип шығыўы хаққындағы қыялый тоқыма, фантастика арқалы жаратылған аўызеки қысқа хәм ықшам сюжетли шығармалар болып, оларда қарақалпақлардың көп әсирлер даўамында қәлиплескен хәм эволюциялық басқышлардан өткен объектив орталық хаққындағы қараслары өз көринисин тапқан.

III БАП. ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ТАРИЙХЫЙ ӘПСАНАЛАРЫ

Халық әпсаналарының белгили бир бөлегин тарийхый әпсаналар курайды. Қарақалпақ фольклоры курамындағы тарийхый әпсаналарға исленген анализ, әпсаналардың бул түриниң түркий тиллес халықлар хәм олар менен көп тарийхый әсирлер даўамында сиясий, мәдений хәм экономикалық қатнаста болған алдыңғы Азия, Иран, Кубла Сибир, Хиндистан, Қытай халықларының фольклорлық дәстүрлери менен байланыста қәлиплескенин көрсетеди.

Тарийхый әпсананың генезиси оның басқа түрлери сыяқлы мифлерге барып тақалады. Бизге белгили, бизиң әсиримиздиң 1-мың жыллық басқышында Жер орта теңизинен баслап Тыныш океанына дейинги аралықтың көпшилик аймақларында урыў-қәўимлик класслық жәмийет хәм мәмлекетлер пайда болыўы менен мифопоэтикалық бағдардың трансформацияланыўы жүз бере баслайды. Әдетте, дәстүрий формадағы, яғный тийкарғы функциясы әлемниң жаратылысын сыпатлаўшы космонологиялық схема инсаният турмысы хәм тарийхында жүз берип атырған жаңа кублысларды сыпатлаўда жеткиликсиз бола баслайды. Себеби, бурынғы космонологиялық дәстүр түсиндириўди талап ететуғын кубылыслардың белгили бир бөлегин ғана сыпатлай алатуғын поэтикалық базаға ийе еди. Усының нәтийжесинде инсаниятқа олардың турмысында жүз берип атырған кубылысларды өз ишине қамтый алатуғын сыпатламалардың жаңа типлериниң зәрүрлиги жүзеге келеди. Усы дәўирде космонологиялық хәм этиологиялық характердеги мифлерден ең дәслепки тарийхый сыпатлаўлар дәўирине өтиў басланады хәм избе-излик пенен дүньяға тарийхый көзқарас қәлиплеседи. Бул қараслар дәслепки дәўирлерде мифопоэтикалық дерлик ажыралмаған. Ыақыт өтиўи менен оған алтернатив сыпатында пайдаланылып, ал кейинги дәўирлик басқышларда оны пүткиллей бийкарлаған. Бул эволюциялық өзгерислер нәтийжесинде әпсана, анығырақ айтқанда, мифтен белгили дәрежеде парықланатуғын, инсаният жәмийетиниң жаңа

басқышын, яғный тарийхий көзқарас бағдарын өзінде жәмлеген тарийхий эпсана жанры пайда болады.

Ең дәслепки тарийхий сыпатлаўлар, космогониялық дәўирдиң көплеген белгилерин өзінде сақлаған. Тарийхий эпсананың оннан алдыңғы дәўирлик басқыштың жемиси болған мифтен өзгешелигин анықлаған көплеген қәниге алымлар, әсиресе, бул тарийхий процессти дурыс түсинген өзбек фольклортаныўшысы К.Имамов “Тарихий афсоналар тарихий шахслар, шайх, пайғамбарни айнан эмас, миф таъсирида, хусусан, қәдимги культ, аждодлар рухига ишонч, эътиқод, анимик, тотемик ҳодисаларга топиниш, сиғиниш замирида тавсифлайди”,-деп эпсананың бул түрине объектив характердеги анықламаны береді⁸⁷. Демек, тарийхий эпсаналар турмыста болып өткен реал ўақыя, ҳәдийсе ҳаққында тыңлаўшыға хабар бериў мақсетинде баянланатуғын, тийкарғы персонажлар қурамы реал тарийхий шахслар, тоқыма, мифлик образлардан ибарат болған аўызеки дәретпелер тарийхий эпсаналар деп аталады.

Қарақалпақлар арасында таралған тарийхий эпсаналардың мазмунуна исленген анализ оларды шәртли түрде улыўмаластырып еки түрге: 1) Тарийхий шахслар ҳаққында эпсаналар. 2) тарийхий дәўир, тарийхий ўақыялар ҳаққында эпсанар деп екиге бөлиўге болады. Тарийхий шахслар ҳаққындағы эпсаналарда ески мифологиялық дәўирдеги ҳәр түрли исенимлер тийкарында қәлиплескен сюжетлердеги қаҳарманлар орнына инсаният тарийхында ямаса белгили бир регион көлеминде белгили болған тарийхий шахс қойылып ески мифологиялық сюжет жаңа дәўирге сай трансформацияланады. Ал, тарийхий дәўир ямаса тарийхий ўақыялар ҳаққындағы эпсаналарда керисинше белгили бир тарийхий дәўир, жәмийетлик формация ямаса ўақыя мифологиялық қаҳарманлар образы этирапында сәўлеленеди.

⁸⁷ Имамов К. Ўзбек халқ насри поэтикаси. – Т., 2008. – 51-б.

3.1. Тарийхый шахслар ҳаққында халық әпсаналар

Қарақалпақ халық тарийхый әпсаналарында ең көп таралған хәм белгили бир циклге түскен әпсаналар топары бул шығыс халықлары фольклорында Искендер Зулқарнайын аты менен белгили болған тарийхый шахс. Шығыста белгили болған барлық жазба хәм аўызша дәреклер бул образдың прототипи б.э.ш. IV әсирде өмир сүрген Македония патшасы Александр Македонский менен байланыстырады. Е.Э.Бертельс⁸⁸, Е.А.Костюхинлердің⁸⁹ Александр Македонский образының орта Шығыс халықларының мәдений тарийхындағы соның ишинде фольклорлық дәстүринде тутқан орны ҳаққындағы мийнетлери тийкарында “Искендер Зулқарнайын ҳаққындағы әпсаналар оның ўатаны Грецияда емес, Орта Шығыс халықлары арасында пайда болған, аўыздан-аўызға өтип, бул регионда кең таралған”⁹⁰ - деген пикирди алға сүре отырып, бул пикирдің дәлили сыпатында бас саркарданың шығысқа болған атланыслары менен байланыслы болған тарийхый ўақыяларды келтиреді.

Бас саркарданың эпик образы ҳаққында арнаўлы илимий изертлеў жумысын алып барған И.С.Брагинскийдің илимий изертлеўлери де усы пикир менен үнлес. И.С.Брагинский бул образдың шығыс фольклорындағы эволюциялық басқышының еки дәўирлик басқышын көрсетип өтеди. Олардың бириншиси, Искендер Зулқарнайынның прототипи болған Александр Македонскийдің тарийхый шынлыққа жақын сыпатламасын өзінде сәўлелендирген иран жазба естелиги “Бундахиш” “Александр Македонский иранлылардың иләхий китабы “Авесто”ны жоқ еткен, иран шахы Дараны өлтирип хәм Эраншахрды қыйратып, оны 90 майда ўәлиятларға бөлип жиберген басқыншы сыпатында сәўлеленген. Кейинирек, ислам дининиң таралыўы хәм оның хўкимдар динге айланыўы менен иран халықлары әпсаналары оны идеалластырылған персонажға

⁸⁸ Бертельс Е.Э. Роман об Александре. – М., 1987. – с. 4.

⁸⁹ Костюхин А. Александр Македонский в литературной и фольклорной традиции. – М., 1972. – с. 154-156.

⁹⁰ Имамов К. Ўзбек халқ насри поэтикаси. – Т., 2008. – 52-б.

айландырады”⁹¹. Е.Э.Бертельс оның образының иранлылар арасында идеалластырыу себеplerин төмедегише түсіндиреди: “Александрдың Иранды басып алған дәуірде мәмлекетте хукимет теократиялық қағыйдаларға әмел қылған. Әулаттан-әулатқа өтип киятырған хукимранлық Алла мәрхаматын өзінде сыпатлайтуғын болған. Мәмлекетти басқарыушылардың итибардан қалыуы бул қағыйданың бузылыуына алып келеди. Бул теорияның қорғаушылары рууханыйлар еди, сонлықтан олардың абройына да қәуип тууыуы сөзсиз еди. Не болса да усы хуқықты қорғау зәрүр болған. Сол себеpli шығыста Александрдың пүткил көриниси өзгертилген романлардың биринши версиялары тоқыла баслаған”⁹². Шығыс халықлары солардың арасында Орта Азия түркий хәм парсы тиллес халықлары фольклорлық дәстүрінде де оның залым хукимдар хәм әдил патша көринисіндеги бир бирине қарама қарсы еки сыпаты сақланған. Бул сыпатламалар Искендер Зулқарнайын ҳаққындағы қарақалпақлар арасынан жазып алынған “Абыхаят – мәңги тиришилиқ шәшмеси”, “Искендер Зулқарнайын”, “Искендер Зулқарнайынның шақы бар”, “Алтын нан” тарийхый әпсаналарында да өз көринисин тапқан⁹³.

Қарақалпақлар арасында таралған Искендер Зулқарнайын ҳаққындағы әпсаналардың тийкарғы сюжетлик өзеги шығыс халықлар арасында таралған жазба хәм ауызша дәреклер тийкарында пайда болып қәлиплескен болып, олардың миллий версиялары есапланады. Әпсаналардың баянлау стили, образлар қурамына исленген анализлер олардың әйне қайсы дәреклер тийкарында пайда болғанлығы ҳаққында белгили дәрежеде мағлыұмат бере алады. Усы фактлерди жуумақтастыра отырып, биз Искендер Зулқарнайын ҳаққындағы қарақалпақ тарийхый әпсанасының қәлиплесиу дәреклери сыпатында Азия континентинде жасаушы халықлар арасында таралған апокрифик

⁹¹ Брагинский. И.С. Искандар // Мифы народов мира, – с. 468.

⁹² Бертельс. Е.Э. Роман об Александре. – М., 1987. – с. 14.

⁹³ Хошаниязов Ж. Дала жазыулары. Р-1207, №182886.; Тарийхый адамлар ҳаққында әпсаналар / Топлаған: А.Каримов. Р-1242, №183023.

жазба хэм эпсана формасындағы аўызеки дәреклерди көрсетиўге болады.

Қарақалпақлар арасында Искендер Зулқарнайын ҳаққындағы эпсаналар цикли арасында ең белгилиси оның абыхаят суўы менен байланыслы ўақыялар сөз етилетуғын хэм бир неше миллий вариантларға ийе нусқалары “Искендер Зулқарнайын” хэм “Абыхаят – мәңги тиришилик шәшмеси” эпсаналары⁹⁴. Эпсананың өзбек версиясы М.Р.Рахманова тәрәпинен белгили дәрежеде изертленген болып, ол бул сюжеттиң келип шығыў тийкарларын әйjemги жәмийеттеги адамлардың мәңгилик өмирге ийе болыўға умтылыўларының негизинде жүзеге келген “тири” хэм “өли” суў ҳаққындағы мифологиялық қарасларына барып тақалады. Сюжет б.э.ш. IV-III әсирлерде Грек-Бактрия мәдениятының қәлиплесиўи процессинде Орта Азия халықлары фольклорына кирип келген⁹⁵. Искендер Зулқарнайынның “Абыхаят суў”ын излеў менен байланыслы болған ўақыялар сюжети оның өзбек версиясынан бирқанша өзгешеликке ийе. Сюжеттиң қарақалпақ версиясында Искендер Зулқарнайын өз журтының адамларына мәңгилик өмирге жетисиў ушын “мәңгилик суў”ын таўып келиўди буйырады хэм оны тапқан адамға көп дүнъя ўәде етеди. Уллы патшаның буйрығын белгиленген өмирин жасап болғанлығы ушын өлимге буйырылған бир ғаррының баласы сол ғаррының берген ақылы арқалы табады. Искендер патша “Абыхаят суўы”ын қолға киритип, өзин дүнъяның ең күдиретли адамы сыпатында сезип еле де көп еллерди алып, байлығын және де көбейтиўди алдына мақсет етип киятырып, жолда жатырған куў геллеге дус келеди. “Мен баяғы Сулайман патшаның геллесимен”-деп ол өзин таныстырады, - менде тилсимли жүзигим арқалы әлемди бийлеп, “абыхаят суўы”н таптырып иштим. Енди, мине мың жыллардан берли өле алмай, хор болып, аяқ астында домалап жүрмен. Жабрайыл периште абыхаят суўын ишкеним ушын жанымды ала алмайды. Ол маған “сениң

⁹⁴ Хошаниязов Ж. Дала жазыўлары / 1986 жылы Ленинабад районында жыйналған фольклор материаллары. //Алимбетов Өтеген 1900-жылы туўылған. Миллети қарақалпақ урыўы қарамойын. Р-1207, №182886.; Тарийхый адамлар ҳаққында эпсаналар / Топлаған: А.Каримов. Р-1242, №183023

⁹⁵ Рахманова М.Р. Ўзбек халқ тарихий афсоналарининг ўзига хос хусусятлари, генезиси ва таснифи: Филол. фан. ном. ... дис. – Т., 2004. – 10-12 бб.

жаныңды бир алса, дүньяға мың жылдан кейин келетуғын Искендер патша ала алады. Ол да алмаса, мәңги усындай болып, аяқ астында домалап жүре бересең деди”-депти. Өзиндей жер жүзине патшалық еткен Сулайман патшаның аўхалын көрген Искендер Зулқарнайын “Абыхаят суў”ын ишиўде бас тартып, оны төгип таслаўды буйырыпты. Әпсанада бул суў ажырық шөптиң үстине төгилип, оны ғарға ишкен қусайды⁹⁶.

“Искендер Зулқарнайын” әпсанасында Искендер басып алған еллери, топлаған байлығы менен қанаат етпей, көп ләшкер жыйнап, және атланысқа шығады. Сансыз ләшкерлери менен кетип баратырып, басып алыўға баратырған елин излеп шөлден азап шегеди. Усылай киятырып олар бир булаққа дус келеди. Булақтан суў ишкен Искендер патша оның тегин суў емес екенлигин аңлап, суўға қақпаш балықты салып тексерип көреді. Оның ишкен суўы “Абыхаят суў”ы екен. Искендер ләшкерлери менен булақтың сағасын таўып оны өзлериники деп ийелеў ушын тағы жолға шығады. Көп жол жүрип, ол дәрўазасы алтын жалатылған сарайға тап болады. Қаланы қорғап отырған дәрўазаман оларды ишке киргизбей, жуўап орнына бир қуў сүйекти ылақтырады. Патша қасындағы ақылғөйиниң мәсләхати менен тәрезиниң бир тәрәпине сүйекти, екінши тәрәпине алтын салып өлшеп көреді. Сүйек басым келеди. Олар алтынның үстине қанша алтын салса да сүйек аўыр келеди. Бул мүшkil мәселени Искендердиң әскер басшысы шешеди. Бул шешим әпсананың тийкарғы идеясын жүзеге шығарыўшы детал болып, оның төркининде “Инсанның көзи тириликте тоймайды, тек өлгеннен кейин ғана бир қысым топыраққа тояды” деген қарас жатады. Буны түсинген Искендер патша сол жерден туўры ўатанына қайтып, қалған өмирин ўатанында, өз елинде өткерийўге серт еткен екен⁹⁷.

⁹⁶ Абыхаят – мәңги тиришилиқ шәшмеси // Тарийхый адамлар ҳаққында әпсаналар / Топлаған: А.Каримов. Р-1242, №183023

⁹⁷ Хошаниязов Ж. Дала жазыўлары // 1986 жылы Ленинабад районында жыйналған фольклор материаллары. /Алимбетов Өтеген 1900-жылы туўылған. Миллети қарақалпақ урыўы қарамоиын. Р-1207, №182886.

Эпсананың өзбек версиясында Искендер патша “Абыхаят суў”ын табыў ушын жер астына түседі⁹⁸. Сондай-ақ, Рабғузидың “Қыссаси Рабғузиди” шығармасында да усы сюжет келтирилген⁹⁹. Искендер Зулқарнайын ҳаққындағы эпсаналар циклиниң жоқарыдағы нұсқаларында ол суўды излеп жер астына түспейди. Ол “Абыхаят суў”ын жер бетинен излейди ямаса оның бундай қудиретке ийе екенлигин билмей ишеди. Бул факт эпсананың бул нұсқаларының қарақалпақ фольклорлық дәстүрінде оның өзбек версияларына салыстырғанда кейинирек пайда болғанлығын көрсетеди. Себеби, оларда жер асты дүньясы менен байланыслы болған мифологиялық қараслар (“мәңгилик суў”ы деталын есапламағанда) изи ҳәлсиз ҳәм ол эпсанадағы тийкарғы идеяны жүзеге шығарыўшы детал сыпатында қолланылады. Бул эпсаналарда Искендер патша жер жүзин жаўлап алған, өз байлығын және де көбейтиў ушын ҳеш нәрседен қайтпайтуғын шахс сыпатында сәўлеленеди. Бир сөз бенен айтқанда, эпсанада оған тарийхый шахс сыпатында қараў доминантлық етеди. Ал “Абыхаят суў”ы эпсаналарда “мәңгилик өмирдиң инсан ушын зәрүр емес”лигин тастыйықлаўшы детал сыпатында пайдаланылған. Өмирдиң өткиншилиги, байлық жыйнаўдың биймәнилиги ҳаққындағы концепция “Зулқандер патша” эпсанасында да өзине тән көринис тапқан болып, эпсанада Искендер жердиң асты – үстин сораған патша сыпатында өзине қараслы жер астындағы журтты көриў ушын жер астына түседі. Жер асты патшасы оған бир кесе ун береді. Ол эпсанаўий Суймырық қустың жәрдеми менен жер бетине шығады. Патшаның шорылары уннан нан жаба алмай оны күйдирип алады да оны бир падашыға береді. Падашы нанды жеп дүньядағы барлық шөплердиң тилин түсинетуғын болып, Хәким Улықпан исимли уллы тәўип болып жетилиседі. Эпсананың өзбек версиясында “Искендер патша теңиз патшасына тәслим болыўды усыныс етип, оның алдына өз елшисин жибереди. Ал теңиз патшасы жуўап орнына кесе ҳәм ун береді. Буның менен ол кесени

⁹⁸ Рахманова М.Р. Ўзбек халқ тарихий афсоналарининг ўзига хос хусусиятлари, генезиси ва таснифи: Филол. фан. ном. ... дис. – Т., 2004. – 8-б.

⁹⁹ Рабғузи. Қиссаси Рабғузи. – Т., 1992. – 94-95 бб.

алтынға толтырып, унды нан етип жаўса ғана оған бағынатуғынлығын тымсал менен билдиреди”. К.Имамов “бул эпсанада адам затының көзи аш, дүньяға тоймайды, өлгенде, көз кесеси топыраққа толады, деген идея жатады”-деп келтиреді¹⁰⁰.

Эпсананың қарақалпақ версиясында бул циклдің басқа нұсқалары сыяқлы жәмийетлик раўажланыўдың соңғы дәўирлериниң тәсири анық сезиледи. Эпсанада өзбек версиясындағы кесе хәм ун менен байланыслы тымсаллық мәниниң орнына сыйқырлы бир кесе толы ун деталы қолланылады. Яғный, жер асты патшасы Искендерге ол буннан да құдиретлирек болыўы ушын барлық шөплердиң тилин түсине алыўға еристиретуғын сыйқырлы унды саўғаға береді. Эпсананың қарақалпақ версиясы “дәўлет жуўырғандики емес, ал буйырғандики” деген идея жатады.

“Алтын нан” эпсанасы да тийкарынан Искендер патшаның ел жаўлап алыўшылық сиясатын қаралаўшы мазмунға ийе. Эпсананың қарақалпақ фольклорына кирип келиў дәреги сөзсиз, апокриф жанр “Қиссаси анбия есапланады”. Бул сюжет Рабғузидың “Қысаси Рабғузиды” шығармасында өз көринисин тапқан болып¹⁰¹, ўақияның қарақалпақ версиясы суў менен байланыслы болған әйемги мифологиялық меканға емес, ал тарийхый ўақытқа көширилген. Шығыста кең таралған Искендер патшаның шақы ҳаққындағы сюжет қарақалпақ фольклорында “Искендер Зулқарнайынның шақы бар” эпсанасында өз көринисин тапқан¹⁰².

Бизге белгили, Искендердиң шақы ҳаққында сөз етилетуғын дереклерде оның еки шақы ҳаққында ҳәр қыйлы мазмундағы мағлыўматлар берилген. Диний мазмундағы әдебиятларда мәселен, Рабғузидың “Қысаси Рабғузиды” шығармасында “Зулқарнайн анинг учун атандиким, ернинг икки қарнига етти, яъни машрикдан мағрибга теги”¹⁰³ деген сыпатлама берилген. Ал, фольклорлық дәстүрде ол шынында да шақлы адам сыпатында сәўлеленген хәм усы түсиник түркий тиллес халықлар эпсаналарында да өз

¹⁰⁰ Имомов К. Ўзбек халқ насри поэтикаси. – Т., 2008. – 57-б.

¹⁰¹ Рабғузиды. Қисаси Рабғузиды. – Т., 1991. – 90-б.

¹⁰² Тарийхый адамлар ҳаққында эпсаналар / Топлаған: А.Каримов. Р-1242, №183023

¹⁰³ Рабғузиды. Қисаси Рабғузиды. – Т., 1990. – 88-б.

көринисин тапқан. К.Имомов Искендер Зулқарнайынның шақы ҳаққындағы сюжет тийкарын әйемги жәмийеттеги тотемистлик қараслар менен байланыстырып, буғаны тотем сыпатында таныған дәўирлерден қалған реликт екенлигин дәлиллейди. “Искендердин шақы бар” әпсанасының қарақалпақша версиясы қосымша эпизодлардың киритилгенин есапқа алмағанда, әпсананың өзбек версиясын қайталайды. Әпсананың қарақалпақ версиясында Искендер патша басындағы шақ ҳаққындағы сырды сақлайман деп әбигери шыққан, елиндеги шаштәрезлерден айрылған бир бийшарахал патша сыпатында сәўлеленеди. Тек бир ғарры ғана оны өлимнен сақлап қалыў шәрти менен оның шашын алыўға разы болады. Өлимнен қутылған ғарры сыр ишине сыймай оны дәслеп қудыққа, кейин қамысқа оннан кейин тоғайлыққа барып айтады. Самал бул сырды әлемге жайып шығады. Сыры ашылған Искендер ары келип ышқыста болып өлип орнына шаштәрез ғарры патша болады.

“Искендердин ўәсияты” әпсанасының қарақалпақ версиясы К.Имомов оның өзбек версиясын талықлағанда келтирип өткениндей дидактикалық мазмунға ийе. Әпсананың тийкаргы идеясы өзбек версиясында Искендердин анасы тили менен ипада етилген болып, “... ёруғ дунёда туғилдим, ўлдим ҳеч нарса кўрмадим!” деген формада бериледи¹⁰⁴. Ал оның қарақалпақ версиясында бул дидактикалық мәни Искендердин өз тилинде баянланады. Искендер өлими алдынан жақынларын қасына шақырып алып оларға: “Мен өлгеннен кейин табытымды мазарға алып баратырғанда қолымды табыттың сыртына шығарып қойың. Адамлар мениң дүньяның ярымын басып алсам да, бул дүньядан қуры қол кетип баратырғанымды көрсин”¹⁰⁵-деп нәсият етеди. Яғный, әпсана төркининде “Бул дүньяда қанша бай болсаң да, ол дүньяға қуры қол кетесең”-деген идея жатады.

Сулайман патша образы шығыс халықлары, солардың арасында Орта Азия түркий тиллес халықлары фольклорлық

¹⁰⁴ Имомов К. Ўзбек халқ насри поэтикаси. – Т., 2008. – 57-б.

¹⁰⁵ Тарийхый адамлар ҳаққында әпсаналар / Топлаған: А.Каримов. Р-1242, №183023

дәстүрине Қуран арқалы христианлардың иләхый кітабы Библиядан кирип келген Соломон тарийхый шахс, б.э.ш. 970-931 жылларда Израил – иудей патшалығының үшінші патшасы Давидтің улы екенлігі белгілі. Соның менен бірге Библияның 71 хәм 126 Псалмалары, “Соломон притчалары”, “Қосықлар қосығы”, “Соломон данышпанлығы”, “Соломон ұәсиятлары”, “Соломон псалмалары” шығармаларының Соломон авторлығына тийісли шығармалар сыпатында қабыл етілген¹⁰⁶. Шығыста Соломон Сулайман аты менен белгілі болып, Қуранда Сулайман хақындағы әпсаналар Библия хәм Соломон хақындағы тарийхый хәм аўызекі дереклер ислам діні идеологиясы талаптарына байланысly өзине тән талқынға ийе болады. Мусылман дүньясында Сулайман Қуран арқалы пайғамбар сыпатында қабыл етілген. Диний хәм діннің өзине тән халықлық интерпретациясы есапланған апокриф әдебиеттерде да Сулайман Аллатала тәрәпинен шексіз хұкімдарлық, айрықша даналық, әлемдегі барлық жанзатларды басқара алатуғын тилсимлі күш инам етілген шахс сыпатында сәўлеленеді. Шығыста, соның ишінде Орта Азия түркий тиллес халықларының фольклорлық дәстүрінде қәлиплескен Сулайман хақындағы әпсаналардың тийкарғы дәрегі Қуран хәм Инжил хәм апокриф әдебиеттер есапланады. Түркий тиллес солардың арасында қарақалпақлар арасында да көбірек Қурандағы Сулайман хақындағы эпикалық сюжеттер олардың фольклорлық дәстүрлері талабына муўапықластырылып, өзине тән версия хәм вариантларға ийе әпсаналар цикллерін пайда еткен. Бахытқа қарсы, Сулайман хақындағы әпсаналардың көпшілігі халық арасынан жазып алынбаған. Бизге қарақалпақлар арасынан жазып алынған тийкарғы 5 әпсананың тексти мәлім. Биз усы әпсаналар тексти шеңберінде ғана қарақалпақлардың фольклорлық дәстүрінде орын алыў себептері, қарақалпақлардың бул шахса қатнасы хақында сөз етемиз.

Сулайман патша хақындағы қарақалпақлар арасында ең белгілі әпсаналар бул оның улыўма шығыс фольклорлық

¹⁰⁶ Гече Г. Библейские истории. – М., 1988.

дәреклерінде келтирилип өтилген тилсимли жүзиги хаққындағы мотив тийкарында қәлиплескен “Сулайманның Әнуштар жүзиги”, “Сулайман патша хәм кәнизек” әпсаналары есапланады¹⁰⁷. Еки әпсана да Сулайман патшаның дүньядағы даңқы, байлығы, пүткил жанзат үстинен бийлигин тәриплеу менен басланады. Әпсана бойынша оның әлем үстинен хәкимдарлығы оның сыйқырлы жүзиги менен байланысly.

“Сулайманның Әнуштар жүзиги”¹⁰⁸ әпсанасында жүзикти оның қас душпаны болған бир дәу, “Сулайман хәм кәнизек”¹⁰⁹ әпсанасында жүзикти дәу емес, ал оның дәулетин көре алмаған бир душпан адам урлап алады. Бар дәулетинен айрылған Сулайман биринши әпсанада бир балықшының үйин, ал екиши әпсанада оның тахтын ийелеген душпан тәрәпинен узақ бир атауға сүргин етиледи. Ыақыялардың кейинги раўажы хәр бир әпсана идеясына бола еки түрли түс алады. Биринши әпсанада, Сулайманның сыйқырлы жүзигин оның жүдә жақсы көретуғын пышығы менен күшиги таўып алады хәм олардың итибарсызлығы себепли жүзик теңиздеги бир балыққа жем болады. Екинши әпсанада, Сулайман патшаның хаяллары менен байланысly ўақыялар дөгерегинде қурылады. Онда Сулайман патша хаялларының ол ушын нелерге таяр екенлигин сынап көриу ушын олардан буған не инам ете алатуғынлығын сорайды. Олардың арасында тек балықшының қызы болған кәнизек оған опадарлық хәм мухаббатын саўға ететуғынлығын билдиреди хәм ол тахтынан айрылғанда усы кәнизек ғана оны излеп таўып алады. Әпсаналар ақырында Сулайман өз тилсимли жүзигин өзи тутқан балық ишинен таўып алады.

Әпсаналарда Сулайман патшаның тахтынан айрылып қалыу менен байланысly ўақыялар тийкарында өз тарийхый негизине ийе болып, олар әпсаналарда сол дәуирдеги фольклорлық дәстүрдин ыызамлылықларына сай рәуиште өз сәўлелениуин тапқан.

¹⁰⁷ Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 77-78 Томлар. “Халық прозасы”. – Н.: Илим, 2014. – Б. 560.

¹⁰⁸ Сулайманның Әнуштар жүзиги // Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 77-том. “Мифлер хәм мифлескен әпсаналар”. – Н.: Илим, 2014. – 35-б.

¹⁰⁹ Сулайман патша хәм кәнизек // Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 77-том. “Мифлер хәм мифлескен әпсаналар”. – Н.: Илим, 2014. – 35-36 бб.

Библияны тарихый көзқарастан анализлеген венгер алымы Г.Гече Соломон Израил – иудей патшалығын басқарған дәуірді төмедегіше тәріптейді: “Соломонның даналығы оның мемлекетті экономикалық гүллеп рауажланыуына бағдарланған тынышлық сүйиуші сыртқы хәм ишкі саясаты менен байланыстырады. Соломон урыслар апармастан, қоңсы мемлекетлер менен қатнасықларды пайдалы некелик байланыслар дүзиу арқалы әмелге асырды. Бул өз гезегінде оның қоңсы мемлекетлер менен байланысын тәртіпке салыуға имканият берди”¹¹⁰. Соның менен бирге илимпаз Соломон патшалық еткен дәуірде ол алып барған қурылыс ислери ушын халықтан хәдден тыс алынған салықлар, мүлк есабы бойынша социаллық дифференцияның күшейиуі халық арасында оған болған наразылылықтың хәтте көтерілислердің келип шыққанын келтирип өтеді¹¹¹. Бундай тарихый фактлер Библияда, кейин ала Құранда бул тарихый хәдийсениң тийкары себепшиси Соломонның менменликке берилиуі, хәр қыйлы діндегі хаяллары себепли қудайдан жүз бурыуы нәтижесінде деп түсиндирилсе фольклорлық дәстүрде бул ўақыялар жоқарыда әпсаналарда көрсетип өтилгениндей өзине тән интерпретацияларға ийе болған.

Қарақалпақ фольклорындағы Сулайман патша хәққындағы әпсаналарда Сулайманның тахтынан ўақытша айрылыуының тийкары себепшиси оған қарсы оппозициялық күшлер, яғный оның дәулетин көре алмаған ямаса оған көз тиккен душпанлары. Қарақалпақ фольклорлық системасындағы Сулайман хәққындағы әпсаналарда ол тийкарынан тиришилиқ дүньясының хәкимдары, яғный патша сыпатында танылған. Құран тәрәпинен оған берилген пайғамбарлық сыпаты халық арасында кең таралмаған. Диний мазмундағы Сулайман пайғамбар хәққындағы әпсаналар көбинесе диний әдебиятлар менен таныс тар шеңберли орталықта ғана сақланған. Олар да көбинесе халықлық көзқарастан трансформацияланған. Мысалы, Рабғузидиң “Қысасы Рабғузидиң”

¹¹⁰ Гече Г. Библийские истории. – М., 1988. – с. 119.

¹¹¹ Сонда, 120-б.

шығармасында келтирилген “Сулайманның Аллаталадан перзент сорауы” хаққындағы сюжеттің халықлық вариантын келтирип өтиў мүмкин. Қыссаси Рабғузи вариантында Сулайман Алладан перзент сорағанда “Ин шаба – Ллах”-деўди умытады хәм Аллатаала балаға келте өмир береді¹¹². Бул сюжет “Сулайман пайғамбар” әпсанасында төмендегише трансформацияланған. Әпсана қарақалпақ эпикалық дәстүрге тән “перзентсизлик” мотиви менен басланады. Сулайман Аллатааладан “бизге бир нәрсе бер” деп перзент сораиды. Усы тилекке бола жаратқан оған адам я жанзатқа усамайтуғын тулыпқа мегзес бир нәрсе береді¹¹³. Наразы болған пайғамбар жаратқанға налынады. Аллатаала оған оның хаялы, бас ўәзири хәм өзи ишиндеги сырларын қазы калан алдында айтса ғана тулыптың бала кебине енетуғынлығын айтады. Шәрт орынланған сайын баланың мүшелери пайда болып, ақырында ол барлық мүшелери саў балаға айланады. Еки әпсанада да тийкарғы идея “Алладан тилекти пүтин тилеў” бирақ бул идея еки түрли сюжетлик жөнелисте баян етилген.

Бизің пикиримизше, әпсананың қарақалпақ версиясының қәлиплесийүине шығыста кең таралған “Сұлайман хұкими” яғный жақын шығыс дереклериндеги “Соломон суды” тематикасына бирлескен әпсаналық сюжетлер тийкар болған болыўы мүмкин. Автор тәрәпинен Нөкис қаласы турғыны 83 жастағы Айбазар Сейтназаровтан жазып алынған жоқарыдағы әпсананың басқа вариантында бир патша адамға усамай туўылған баласын Сулайманның алдына алып келип, оны не қылыў кереклиги хаққында мәсләхат сораиды. Яғный, әпсананың бул вариантында Сулайман қазылық етеди. Сулайман баласы майып туўылған патшаның хаялын да алдырыўды буйырады хәм олардан бир-бириниң алдында ишинде жасырып жүрген сырларын баян етиўди талап етеди. Патша да оның хаялы да бул шәртти орынлағаннан кейин ғана бала барлық мүшеси пүтин балаға айланады¹¹⁴.

¹¹² Рабғузий. Қисаси Рабғузий. – Т., 1991. – 46-б.

¹¹³ Хошаниязов Ж. Дала жазыўлары // 1986-жылы Ленинабад районында жыйналған фольклор материаллары / Қыраўбаев Аби 1920-жылы туўылған. Миллети қазақ.

¹¹⁴ Бекимбетов А. Қарақалпақстанның арқа районларынан жыйнаған фольклорлық материаллар. Р-1302. №183830.

Әпсананың бул вариантынан да келип шығатуғын жуўмақ – бул инсанның руўхый пәклигиниң оның өмирине, келешек әўладына болған тәсирин билдириўден ибарат болған.

3.2. Тарийхый дәўир, тарийхый ўақыялар ҳаққында әпсаналар

Қарақалпақ тарийхый әпсаналары қатарынан орын алған және бир тип әпсаналар комплекси белгили бир тарийхый дәўир – жәмийетлик формация, адамлардың тарийхый турмысында жүз берген ўақыя, дәстүрлер, ямаса объективлик шынлықта жүз берген ҳәм адамлардың ядында жақы сақланып қалған ҳәдийселерди әпсана жанрының имканиятлары, өзине тән спецификалық өзгешеликleri шеңберинде сәўлелендиреди.

Инсанияттың жәмийетлик раўажланыўының белгили бир басқышында бар болған кейин ала тек әпсанада ғана өз көринисин тапқан өмир сүрген бир дәстүр ҳаққында түркий тиллес халықлар, солардың арасында қарақалпақ фольклорында да бир әпсана сақланып қалған. Бул әпсана түркий тиллес халықлар арасында ең көп таралған әпсана болыўына қарамастан, әпсананың пайда болыўына себепши дәстүр ҳаққында илимий изертлеўлерде дерлик сөз етилмеген. Әпсанада сөз етилиўине қарағанда, бурын адамлар жасы жеткен, ҳеш нәрсеge жарамай қалған адамды адамлар жасамайтуғын узақ жерге апарып таслап, апарып тасланған кексе сол жерде өлим табыўы керек болған. Бир жигит кексе әкесин усы мақсетте арқасына мингизип алып кетеди. Жолда ғарры баласы менен бир тастың үстинде дем алып отырып, өзиниң де бир ўақытлар әкесин апарып таслаў ушын кетип баратырып усы тас үстинде дем алғанын айтады. Бул гәптен тәсирленген жигит, әкесин арқасына қайтадан мингизип изине қайтады. Ақыр ақыбет ғарры өзиниң тек жаслардан ибарат орталықта буның да өз орны бар екенлигин ис жүзинде көрсетеди. Яғный, ол әпсанада Искендер патша излеп жүрген “Абыхаят суў”ын табыўда баласына жәрдем береди. Суў усы ғаррының ақылы менен табылады. Искедер патша усы ғарры себепли кекселерди апарып таслаў менен байланысly

болған буйрығын бийкарлайды. Бүгинги көзқарастан жабайылық есапланған, тек эпсанада ғана өз излерин қалдырған бул дәстүрдің тарийхый тийкарға ийе екенлигин Қубла Сибирдеги түркий тиллес халықлардағы әйемги динлерди изерлеген алым Н.А.Алексеев якутлардың өлим хәм ол дүнья хаққындағы қараслары хаққында айта келип жоқарыдағы дәстүр хаққында сөз етеди: “Әйемги дәуирлерде якутлар инсанның жетпис жасқа шекем жасау кереклигине исенген. Егер адам жүдә қартайғанға шекем жасаса, бул басқалардың қәхарин келтирген, себеби, ол артық өмирин балалары, ақлықларына берилген өмир есабынан жасап атыр деп түсинилген. Кексе адамларға өз ықтыяры менен өлиу менен байланысly дәстүр усы қарас пенен байланысly болған¹¹⁵. Эпсана усы дәстүрдің социаллық отралықта бийкарланыуын жоқарыдағы эпсаналық формада өзінде сәулелендирген.

Қарақалпақ тарийхый эпсаналары арасында усы миллеттин қәлиплесиу дәуирлери менен байланысly болған тарийхый басқышларын поэтикалық көринисте сыпатлайтуғын эпсаналар цикли де қарақалпақ фольклорлық дәстүрінде белгили орынды тутады.

Қарақалпақлардың миллет сыпатында қәлиплесиуиниң тарийхый басқышлары, усы миллеттин қуралыуында түркий тиллес, сондай-ақ, тили иран тиллери группасына жататуғын әйемги дәуирлерде Каспий-Арал регионын жайлаған сак-массагет қәуимлериниң орны хаққында илимий орталықта сөз етиле баслаған дәуирлерден баслап-ақ, бул эпсаналар, яғный тарийхый фольклор тарийхый хұжетлер менен бир қатарда тийкарғы дәреклердің бири сыпатында алымлардың дыққатын айрықша өзине тартқан. Қарақалпақлар хаққында алып барылған тарийхый, архелогиялық, этнографиялық, фольклорлық изерлеулердің нәтийжелери сәулеленген илимий мийнетлерде қарақалпақ халқының этногенезин кураған әйемги қәуимлерде белгили бир тарийхый басқышта хұкимлик еткен матриархал қатнасықлар хаққында айрықша сөз етиледи. Усы матриархал дүзимниң

¹¹⁵ Алексеев Н.А. Ранние формы религии тюрко-язычных народов Сибири. – Новосибирск, 1980. – с. 163.

фольклорлық шығармаларда сақланыуы әсіресе қарақалпақ фольклорында айрықша көринетуғынлығын қарақалпақ фольклорындағы көплеген эпикалық фактлер менен тастыйықланған¹¹⁶.

Қарақалпақ фольклорындағы “Хаяллар патшалығы хақында әпсана”, “Гүлайым хақында әпсана”, “Жупар қорығы”, “Назлымхан сулыұ хәм Султан Сүйин” әпсаналары усындай эпикалық фактлердің тийкарғыларынан есапланады¹¹⁷.

“Хаяллар патшалығы хақында әпсана” Н.Каразин тәрөпинен 1875-жылы Шымбай қаласында 83 жастағы кемпирден жазып алынған¹¹⁸.

Әпсананың қысқаша мазмұны төмендегіше: Жер, аспан, адамлар да басқаша болған баяғы дәуірлерде дүньяда үлкен Самирам атлы патшалық болған екен. Бул патшалықты Занай исимли хаял патша басқарып, оның ўәзирлері, дийўанбегісі де, ләшкерлері де хаяллардан ибарат болған. Бул патшалықта хәмме бас ўазыйпаларды хаяллар атқарып, еркеклер үй жұмыстары менен шуғылланған. Жаңа туўылған қыз балалар өз алдына тәрбияланып, ер балалардың тек жүзден бири хызметкер сыпатында алып қалынып, басқа балалар қасқыр, жолбарысларға жем қылынады екен. Олардың арасында тири қалдырылатуғынын таңлаў ўазыйпасы бир соқыр кемпирге жүклетілген екен.

Күнлерден бир күни Занай патша да жүкли болып, оның босанатуғын ай-күни жақынласады. Сонда баяғы көзи ашық кемпир еңиренип жылапты. Себебин сораса, ол Занайдың ул бала дүньяға келтириўин хәм сол баланың хаяллар патшалығын қуртатуғынлығын айтыпты. Хаяллар жыйналысып, бала дүньяға келгеннен кейин оны да жыртқыш хайўанларға жем қылыўды уйғарыпты хәм еки хаялды оған қараўыл етип қойыпты. Аналық сезими үстем келип, туўылған баласын қалай болмасын сақлап қалыўды мақсет еткен Занай патша сол қараўыл хаялларды сатып алыў ушын оларға көп дүнья, жақсы жигитлер ўәде етипти.

¹¹⁶ Толстова Л.С. Исторические предания Южного Приаралья. – М., 1981. – с. 166.

¹¹⁷ Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 77-87 Томлар. “Халық прозасы”. – Н.: Илим, 2014. – Б. 560.

¹¹⁸ Каразин Н. Легенда о женском ханстве. Древняя и новая Россия, 1875.

Қараўыл хаяллар ашкөзлиги басым келип, ақыры көнипти хәм Занайдың туўған улын басқа бир қыз нәресте менен алмастырып қойыпты. Солай етип, Занайдың Искендер деп ат берилген баласы басқа хаялдың қолында өсе берипти. Арадан жыллар өтип Искендер басқа ер адамларды изине ерте алатуғындай жигит болып камалға келеди. Сол ўақыттан баслап, ер адамлардың хаялларға болған наразылығы күшейе баслап, буның ақыбети көтериликке алып келеди. Занай барлық ләшкерлерин топлап, көтерилисти бастырады. Искендер хаяллар кеңеси тәрпинен өлимге буйырылады. Оны өлтириў Занайдың мойнына жүкленеди. Занай хаяллардың алдында Искендердің өз баласы екенлигин, соқыр кемпирдің ҳақ екенлигин, өзиниң хаяллар патшалығының сап болыўына себепши болғанлығын айтып, жанына қаслық етеди. Бул хабардан хұррейи ушқан хаяллар үйлерине барып жасырынады, биразы бул патшалықты тәрк етеди. Елде еркеклердің хұкимдарлығы орнап, басқа заман басланады.

Әпсана қарақалпақ халық әпсаналары комплексинде қарақалпақлардың этногенезиндеги ең әйемги дәуірлер менен байланысly әпсаналар қатарына киреди. “Хаяллар патшалығы ҳаққында әпсана” оның генезиси хәм тарийхый төркинлери ҳаққында бир қанша илимий қараслар қарақалпақ тарийхый фольклоры бойынша кең түрде илимий изертлеўлер алып барған алым Л.С.Толстованың мийнетлетлериниң биринде келтирилип өтиледі¹¹⁹.

Бизге белгили, көплеген тарийхый-археологиялық изертлеўлердің жуўмағы б.э.ш II-I мың жыллықларда Хорезм оазиси хәм Алдыңғы Азия арасында тығыз мәдений қатнасықлардың болғанлығын хәм бул қатнасықлардың Хорезмди жайлаған халықлардың материаллық хәм руўхый мәдениятында өз излерин қалдырғанын белгилеп өтеди¹²⁰. Усы мағлыўматлар тийкарында Хорезм оазиси хәм оған шегаралас Қубла Арал

¹¹⁹ Толстова Л.С. Исторические предания Южного Приаралья. – М., 1981. – с. 112-114, 166-168.

¹²⁰ Толстов С.П. Древний Хорезм. – М.: Изд-во МГУ, 1848. – с. 197-198., Сол автор. По следам древнехорезмийской цивилизации. – М.: Изд-во АН СССР. 1948. – с. 81-82., Кой кырылған кала – памятник культуры древнего Хорезма IV в. до. н. э. и IV в. н. э. – ТХЭ, 1967. т. V. – с. 110-112, 263.

аймағына соңғы дәуірлерде қарақалпақтар құрамына кирген этник компоненттер локализацияласқан. Келип шығыуы бойынша хәр қыйлы болған бундай этник группалар қатарында қарақалпақтардың узақ даўам еткен этногенезинде қатнасқан келип шығыуы бойынша Иранның кубла-батыс районларынан хәм алдыңғы Азиядан болған әйемги этник группалар да болған¹²¹. “Хаяллар патшалығы ҳаққындағы әпсана” усы, яғный әйемги Алдыңғы Азия хәм Арал бойы халықларының қатнасықларының фольклордағы көриниси есапланады.

Л.С.Толстова әпсананың сюжетлик линиясының, қахарман исимлериниң уқсаслығы тийкарында оның төркинлерин тарийхшы Ктесий тәрепинен баян етилген б.э.ш. IX әсирде патшалық еткен әйемги Ассирия патшасы Шаммурамат ҳаққындағы әпсаналар менен байланыстырады. Алымның пикири бойынша бул әпсана шығыста кең таралып, түрли әсирлерде жасаған көплеген халықтардың фольклорында өз версияларын пайда еткен хәм хәр қыйлы көзқараслардан трансформацияласқан¹²². Әпсананың сюжетлик линиялары бойынша қарақалпақ версиясына жақын келетуғыны оның ерте орта әсир тарийхшысы Моисей Хоренский тәрепинен келтирилип өтилген Армян версиясы есапланады¹²³. Әпсананың қарақалпақ, армян версиясында да жаңа туўылған ер балаларды өлимге буйырыў, патша хаялдың ер адам (өз баласы) себепли қаза болыў мотивлери әпсананың тийкарғы сюжет қәлиплестириўши мотивлери есапланады. Олардың арасындағы парық армян версиясында Шамирамның өлимине баласы Замасис себепши болады бирақ, бул хәдийсе патшалықтағы бурылыс көлеминде қаралмайды. Ал оның қарақалпақ версиясында тийкарғы коллизия патшалықта ҳүкимдарлық етип атырған хаяллар менен оған оппазия болған ер адамлар арасында келип шығады. Әпсананың армян версиясында қойылған мақсет – патша хаялдың трагедиялық өмирин сәўлелендириў болса, оның қарақалпақ

¹²¹ Толстова Л.С. Исторические предания Южного Приаралья. – М., 1981. – с. 166.

¹²² Сонда, 167-б.

¹²³ История Армении Моисея Хоренского / Пер. с арм. Н.Эмин. – М., 1858. – с. 51-56.

версиясының мақсети – хаяллар патшалығының қыйралыу себеplerин баян етиуден ибарат.

Әпсананың қарақалпақ версиясында матриархарлық қатнасықлардың ыдырауы хәм оның орнына патриархал қатнасықлардың орнауы халық, яғный, оның фольклорлық дәстүри қарасынан бир патшалықтың (хаяллар патшалығының) қулауы хәм оның орнына басқа, алдыңғы патшалықтан пүткиллей парық қылуышы екінши бир патшалықтың (ер адамлар басқаратуғын) орнау себеpleri өз көринисин тапқан.

Әпсанада хаяллар хұкимдарлық еткен Самирамда хаяллар патшалығының қыйралып, ерлер хұкимдарлығының орнатылуына Занай патшаның баласы Искендер себепши болады. Әпсанада тарийхый Александр Македонскийдің нәзерде тутылып отырғанына гүман жоқ. Амазонкаларды Александр Македонский менен байланыстыратуғын мотив антик авторлар – Диодор Сицилийский¹²⁴, Плутарх, Флавий Арриан, Псевдо Каллисфен¹²⁵, сондай ақ шығыста кең таралған фольклорлық¹²⁶ хәм әдебий дәстүрлер – Низами Ганжавийдің “Искедернама”, Фирдаусийдің “Шахнама” дәстанлары арқалы белгили. М.О.Косвен “Хаяллар патшалығы хаққында әпсана”дағы Искендерге байланыслы мотивти Александрдың амазонкаларға байланысы хаққындағы мотивтиң өзине тән вариацияларының бири сыпатында қарайды¹²⁷.

Л.С.Толстова Қубла Арал халықларының тарийхый фольклорына арналған кең қамраулы мийнетинде көплеген тарийхый, археологиялық хәм антропологиялық дәреклер тийкарында қарақалпақ миллетиниң тийкарғы компонентлериниң бири болған мүйтен урыуының генезисин әййемги алдыңғы Азия, Иран менен байланыстырады хәм буған қарақалпақ тарийхый фольклоры дәстүрине дәрек болған көплеген объектив дәлиллерди келтиреді¹²⁸. Усыған қосымша, соны айтып өтиу керек қарақалпақ

¹²⁴ Диодор С. Историческая библиотека. Книга V. – с. 108.

¹²⁵ Косвен М.О. Амазонки. История легенды. // СЭ. 1947. – №2. – с. 38.

¹²⁶ Книга тысяча и одной ночи // Перевод и комментарии М.А.Салье, под. ред. акад. И.Ю.Крачковского. Т. 5. Ночи 435-591. 1933. – с. 588-590.

¹²⁷ Косвен М.О. Амазонки. История легенды // СЭ. 1947. – №2. – с. 38.

¹²⁸ Толстова Л.С. Исторические предания Южного Приаралья. – М., 1981. – с. 166-168.

фольклорлық дәстүріндеги матриархал қатнасықлар хәм амазонкалыққа тийисли мотивлердің көбинесе белгили дәрежеде мүйтен урыуы менен байланысын көремиз. Бизің пикиримизше, өзінде матриархаллық қатнасықлар дәуириниң излерин сақлаған “Хаяллар патшалығы ҳаққында әпсана” дөретпеси мүйтенлердің ең әйемги алдыңғы Азия менен байланыслы болған тарийхый өтмишиниң белгили бир бөлегин өзінде сәўлелендирген.

Хаял-қызлардың жәмийеттеги тутқан үлкен орны, олардың ел, урыўды басқарыуы менен байланыслы болған хәм өзиниң тарийхый төркинерине ийе матриархал қатнасықларды өзінде сәўлелендирген әпсаналар қатарына мазмуны бойынша бир-бирине жақын “Төрбек ханым хәм Султан Санжар”, “Назлымхан сулыў хәм Султан сүйин” әпсаналары киреди¹²⁹. Усы әпсананың Хорезм варианты Снесарев тәрәпинен Гөне Ургенчте жазып алынған¹³⁰. Әпсаналар бас образлары, базыбир мотивлери, сюжетлик элементлери менен Геродот тәрәпинен жазып қалдырған персия шахы Кир хәм массагетлер патшасы Тумарис ҳаққында хәзирги ўақытта кең мәлим болған тарийхый ўақыяны еслетеди. Бизге белгили, өзбек хәм қарақалпақ тарийхшы алымлары хәм фольклортаныўшылары арасында бул дәрек тарийхый факт сыпатында қабыл етилген хәм ол соған сай халық прозасы курамына аңыз сыпатында қаралмақта. Ўақыт өтиўи менен аңыздағы көпшилиқ деталлар умытылып, оған кейинги дәўирге тийисли деталлар кирип, оның әпсана формасы пайда болған. Геродот келтирип өткен аңызда Парсылар патшасы Кир массагет қәўимлерин өзине бағындырып алыўды аңсатластырыў ушын ҳийле ойлайды. Бул ҳийлени әмелге асырыў ушын ол Тумаристиң алдына елшилерин жиберип, оған үйлениў нийетинде екенин билдиреди. Оның ҳийлесин дәрриў түсинген ақыллы Тумарис оның усынысын қабыл етпейди хәм оны урысқа шарлайды¹³¹. Геродот жазып алған ўақыяның усы бөлеги жоқарыда биз айтып өткен әпсаналардың тийкарғы сюжетлик өзеге сыпатында қабыл етилген.

¹²⁹ Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 78 т. – Н., 2014. – 29-б.

¹³⁰ Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М., 1969.

¹³¹ Геродот. История в девяти книгах. – Л., 1972. – с. 76.

Эпсаналарда сөз етилиўине қарағанда, дәрьяның аржағының патшасы Султан Санжар (екинши эпсанада Султан Сүйин) Хорезм патшасы Төребек ханымға (екинши эпсанада Назлымхан сулыў) ашық болады. Төребек ханым оған тийиўге ыразы болмағаны ушын, Султан дәрьяның сағасын бөгеўге буйрық береді. Нәтийжеде Төребек ханымның ели суўсызлықтан азап шегеді. Сонда, Төребек ханым елинің уллылары менен ойласып бир ҳийле ойлайды. Усы ҳийлеге муўапық ол Султанның алдына барып, егер ол дәрьяның сағасын ашса, оған тийетуғынлығын айтады. Султан оның шәртин орынлап, сағаны ашады. Төребек ханым бир илажын таўып, сарайдан қашып шығады ҳәм жол бойы қулынлары сол жерде қалдырылған бийелерге гезекпе-гезек минип, елине қуўысады.

Эпсана мазмунынан көринип турғанындай, ўақыялардың буннан былай раўажы Геродот тәриплегениндей емес, ал басқаша түс алады. Бизге белгили, Хорезм оазиси халықлары арасында Әмиўдәрьяның ҳәр қыйлы дәўирлерде түрли тәбийй шараятлар, әскерий атланыслар себебинен өз ағысын өзгерткенлиги, көплеген тасыўларды басынан кеширгенликлери ҳаққында жүдә көп мағлыўматлар бар. Илимий изертлеўлерде де бул кублыслар өз тастыйығын тапқан¹³². Бизиң пикиримизше, усы ҳәдийселерге байланыслы ўақыялар фольклорлық дәстүрде Әмиўдәрьяның өз бағытын өзгертиўи, тасыўы менен байланыслы болған мотивлерди жүзеге келтирген. Кейин ала бул мотивлер Тумарис ҳәм Кир ўақыясына байланыслы мотивлер менен контаминацияласып “Төребек ханым ҳәм Султан Санжар”, “Мазлумхан сулыў ҳәм Султан Сүйин” эпсаналарының қәлиплесиўине тийкар салған.

Эпсанада сөз етилген Төребек ханым тийкарында Алтын орданың Хорезмдеги басқарыўшысы Қутлық Тимурдың ҳаялы Өзбек ханның қызы болып, ол XIV әсирдиң ортасында жасаған¹³³. Төребек ханым күйеўи Қутлық Тимур тусында Хорезмнің

¹³² Толстов С.П. Древний Хорезм. – М., 1948. – с. 44-45, 53-54.; По следам древнехорезмийской цивилизации. – М.-Л., 1948. – с. 22-23, 296-297, 307-308.; По древним дельтам Окса и Яксарта. – М., 1962. – с. 18-23.; Гулямов Я.Г. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. – Т., 1957. – с. 24-25, 32-33, 68-69, 141, 166, 178, 181.

¹³³ Гулямов Я.Г. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. – Т., 1957. – с. 169.

Шыңғысхан басып алыуларынан кейін гүллеп жаснауында белгили дәрежеде үлес қосқан шахс сыпатында белгили болған. Оның усы халық арасындағы абройы ол хаққында көплеген әпсаналардың дәретилийіне себепши болған. Оның исми көпшилик жағдайда халық арасында бурыннан мәлим болған хәм фольклорлық дәстүрде бурыннан жасап киятырған әпсанадағы образлардың атларын Төребек ханым аты менен алмастырыу арқалы әмелге асырылған. Ал, Назлымхан сулыу хаққында дерлик мағлыұматлар жоқ. Бирақ, дерлик басым жағдайларда қарақалпақ әпсаналарында бул ат Төребек ханымның орнына қолланылады. Султан Санжар тарийхта 1118-1157-жылларда патшалық еткен сельджукийлер хұкимдары болып, ол Төребек ханымнан еки әсир бурын жасаған. Тарийхый шахс Алишер Наўайының заманласы Тимуридлер әўладына тийисли тарийхый шахс Герат хұкимдары Хусейин Байқара қарақалпақ фольклорында Султан Сүйин исми менен белгили болған. Тарийхый аренада бундай бир-бирине байланысы жоқ шахслардың фольклорлық дәстүрде бир-бирине байланыстырылып сәўлеленийи фольклор ушын заңлы кубылыс есапланады.

“Гүлайым хаққында әпсана” А.Утемисов тәрeпинен Қарақалпақстан Республикасының Хожели районы Қумбыз аўыл турғыны 1922-жылы туўылған информатор Мырзабаев Абатдиннен жазып алынған¹³⁴. Әпсана өз мазмуны бойынша “Қырық қыз” қахарманлық эпосын еслетеди. Әпсанада Едил бойынан Гөне Үргенишке көшип келген мүйтен Мирен деген кисиниң Гүлайым атлы қызы хаққында сөз етиледі. Гүлайым айрықша ақыллы хәм ер жүрек қыз болып ержетеди. Қыз тоғыз жасқа келгенде сол елдиң ханы тәрeпинен өлимге хұким етилген балаға хан тәрeпинен қойылған шәртти шешип берип ханның нәзерине түседі. Қыз он төрт жасқа келгенде хан қызды айттырып, жаўшы жибереди. Гүлайым оған жекпе-жек гүрес пенен байланысly үш шәрт қояды. Хан шәрттиң үшеўин де орынлай алмайды. Гүресте Гүлайым ханды жеңеди. Буған ашыўы келген патша Гүлайымның үстинен өсек

¹³⁴ Утемисов А. Дала жазыулары // ӨзИАҚҚБ Қол жазба фонды, Инв.№53139.

тарқатады, бұған намысы келген қыз Аққаладан Қырық қыз қалаға көшеди. Ақ қаланың ханы Гүлайымға хәм оның қырық қызына елди қорғау ушын курал-жарак хәм атлар береді. Қыз қасындағы қызларын әскерий шынығыуларға үйретип көп шынықтырады. Баяғы Гүлайымды айттырған қалмақ ханы әскерлерин изине ертип, Аққалаға келеді. Гүлайым қасындағы қырық қызы менен қалмақтың әскерин жеңеді.

Қыздың даңқын еситкен Дон бойының Полат, Шойын, Тас деген батырлары келеді. Гүлайым Шойын менен Тасты гүресте жеңеді де Полат пенен күшлери тең шығады. Қыз Қырым палұанлары Айнас, Ермақты да гүресте жеңеді. Елде болған бир тойда Гүлайым бөлеси Арыслан менен ушырысып қалып, олар бир-бирин унатып қалады. Арыслан менен Гүлайының бир-бирине ашық екенине шыдай алмаған Полат ләшкер тартып, Аққалаға келеді. Гүлайым әскерий хийле менен оларды адастырып жибереді. Гүлайым ақыры Арысланға турмысқа шығады.

Л.С.Толстованың дурыс көрсетип өткениндей, әпсана қарақалпақлардың миллет сыпатында қәлиплесіу дәуірлерине байланысly хәр қыйлы дәуірлерге тийисли болған көплеген мотивлерди өз ишине алған. Сонлықтан онда көплеген дәуірлердин излери сақланған. Әпсанада қарақалпақлардың орта әсирлердеги этногенези менен байланысly мотивлерге қарақалпақлардың Едил, Жайықтан Үргенишке көшиуи, Арысланның Едилден келиуи, Гүлайымды Қара теңиз, Дон, Қырымнан жигитлердин айттырып келиуи, қалмақлар менен урыс мотивлери киреди.

Әпсананың қәлиплесіуиндеги тарийхый мийнетлерде өз тастыйығын тапқан ең дыққатқа ылайық қатлам бул әййемги дәстүрлер, ең баслысы фольклорлық дәстүрде сақланып қалған амазонкалыққа байланысly мотивлер есапланады. Әпсанада Гүлайым қалмақ ханына: “Егер мени гүресте жеңе алсаң, саған турмысқа шығаман”-дейди. Сондай-ақ, ол өзін айттырып келген Дон, Қырымнан келген батырлардың да алдына усы шәртти қояды. Қызға үйлениу ушын оны жекпе-жек гүресте жеңиу шәртлиги

хақындағы фольклорлық мотив өз тарихый төркінлеріне ийе. Усындай дәстүр хақында антик дәуір дереклерінің бірінде сөз етіледі.

Элиан саклар хақында айта келип: “Олардың бiреуi қызға үйленбекши болса, оның менен гүресiуi тийис болған. Егер ол гүресте қыздан жеңилсе, ол пүткиллей қызға бағынған. Тек қызды гүресте жеңiу арқалы ғана ол оны өзине тийисли етип алған. Бундай гүреслер ушын саклар арнаұлы жер асты храмларына ийе болған”-деген мағлыұматты келтиреді¹³⁵. Бул әйiемгi дәстүр хәтте саклардың ХІІІ-ХІV әсирлер, яғный орта әсирлердегi дәуірлерінде де сақланып қалғанлығын Марко Поло өзiнiң Түркістанға болған саяхатларында да тилге алады. Оның келтирiп өткен мағлыұматы бойынша: “Түркістан патшасының қызы Анжиарм гүресте теңсиз қыз болып, сол әтирапта оны жеңетуғын жигит болмаған. Ол хәммени жеңген. Қыздың әкеси оны турмысқа бермекши болғанда, қыз өзине жекпе-жек гүресте оны жеңетуғын жигит табылмағанша турмысқа шықпайтуғынлығын билдирген”¹³⁶

Фольклорда қызға талапкер жигитлердің оны гүресте жеңiу арқалы калыңлыққа алыұ мотиви жийи жағдайларда қызлардан ибарат әскерий дружина, яғный амазонкалық мотив пенен байланысып келедi. Гүлайым Ақ қалаға келгеннен кейин қасындағы қызлары менен қаланы қорғаұға қатнасады. Оның қызлардан ибарат әскерий дружинасы Аққаланы алыұға келген қалмақларды жеңиліске ушыратады. Әпсанада әйiемгi дәуірлерде хаял-қызлардың тек ғана сол урыұлардың социаллық турмысындағы жоқарғы орны ғана емес, ал олардың әскерий хәрекетлерде де шешиұши роль ойнағанлығы сәўлеленген. Гүлайым хәм оның қырық қызының халықтың жасап атырған тийкарғы орнынан басқа жерде айрылып, ол жерде әскерий шынығыұлар менен шуғылланыұ хәрекетлери әйiемгi дәуірлердегi амазонкалық пенен дереклес болған жасы бойынша бөлиниұ дәстүрлеріне ылайық әйiемгi социаллық институтлар

¹³⁵ Григорьев В.В. О скифском народе саках. СПб., 1871. – с. 37.

¹³⁶ Книга Марко Поло // Пер. старо-франц. текста И.П.Минаева. – М.: Географгиз, 1955. – с. 214-215.

менен байланысly. Қарақалпақлардың этногенезин қураған урыўлардағы бундай институт ҳақында С.П.Толстов өз мийнетинде тоқтап өткен¹³⁷.

С.П.Толстов кейинги дәўирлерде түркменлер арасында “Ақ үйли” аты менен белгили болған тек жас ер адамлардан ибарат болған бундай шөлкемлердиң бурынғы сак-массагет дәўирлериндеги жас қызлардан ибарат болған социаллық институтлардың қалдық формасы яғный реликти деп есаплайды¹³⁸. Яғный, матриархал қатнасықлар ҳүким сүрген дәўирлерде бундай институтлар қурамын бирдей жастағы қыз балалар қураған ҳәм өз гезегинде фольклорда, соның ишинде биз анализлеп отырған әпсанада ол қызлардан ибарат әскерий дружина көринисинде өз сәўлелениўин тапқан.

Савромат ҳәм сак-массагет кәўимлериндеги ҳаял-қызлардың жоқарғы орны ҳәм олардың әскерий ҳәрекетлери ҳақындағы мағлыўматларында да бул жасы бойынша классларға бөлиниў менен байланысly институтлар ҳақындағы мағлыўматлардың излери сақланып қалған. Мәселен, Геродот савроматлар ҳақында жазар екен: “хеш бир қыз душпан өлтирмей турып турмысқа шықпайды” деген қағыйданы қатал сақлаған¹³⁹.

“Жупар қорығы”¹⁴⁰ әпсанасы да қарақалпақлар арасында ең көп таралған әпсаналардан болып, оның вариантлары Қарақалпақстаннан тысқары Ферғана, Самарқанд, Бухара ўәлиятында жасаўшы қарақалпақлар арасында да ушырасады. Әпсананың А.Утемисов тәрәпинен жазып алынған тийкарғы варианты Л.С.Толстованың мийнетинде келтирилип өтилген¹⁴¹. Оның жоқарыдағы вариантының қысқаша нусқасы.

Әпсанада әййемги дәўирлерде қарақалпақлар арасында Жупар кемпир деген ҳаял болған. Жупар кемпирдиң қырық баласы, пада-пада малы, он еке қанатлы отаўы болып, ол есап сансыз малға

¹³⁷ Толстов С.П. К вопросу о происхождении каракалпакского народа. КСИЭ. 1947, в. II. – с. 72-74.

¹³⁸ Толстов С.П. К истории древнетюркской социальной терминологии. ВДИ, 1938. – № 1-2. – с. 75.

¹³⁹ Геродот. История в девяти книгах. – Л., 1972. – с. 116-117.

¹⁴⁰ Жупар қорығы. // Мифлер. Араб тилинен аўдарған А.Идирисов. 2014. – 26-б. / ӨзР ИА ҚБ Фундаментал китапханасының Қолжазбалар фонды Р-1299, №183812.

¹⁴¹ Толстова Л.С. Исторические предания Южного Приаралья. – М., 1884. – с. 121.

ийелик етеди екен. Бир күни жергиликли халық Бухара ханына Жупар кемпирдің падаларының булардың егислерин жайпап таслап атырғанын айтып арыз етипти. Буны еситкен Бухара ханы қасына бес жүз нөкерин ертип Жупардың мәканына келипти. Жупар кемпир алты пуд гөш сыятуғын қырық қулақлы қазанына аўқат асып, ханды нөкерлери менен өз отаўына киргизипти. Ханның бес жүз нөкери отаўдың тек ярымын ғана толтырыпты. Хан оған хызмет етип жүрген қырық жигитти көріп Жупар кемпирден бул жигитлердің ким екенін сорапты. Жупар кемпир олардан он баланың өзинен ал қалғанлары үш күндеслеринен туўылған балалар екенін айтыпты. Хан сонша абройына қарамай не ушын үстине күндес алдырғанын сорағанда, Жупар кемпир ханға: “Патша жаманы жер қорыйды, қатын жаманы ер қорыйды”- деп жуўап берипти. Оның ақылына, батыллығына тән берген хан оған және жер бөлип берген екен¹⁴².

Әпсана мазмұны бойынша қысқа болыўына қарамастан өз ишине көплеген дәўирлердің белгилерін қамтыған. Онда әсиресе қарақалпақтардың Бухара ханлығы қарамағына көшіўи хәм сол ханлықтағы турмыс тәризi менен байланыслы тарийхый шынлық айқын көринген. Қарақалпақ фольклоры вариантында Жупар кемпир күйеўи Ибрайым менен Арал бойындағы Көк өзек хәм Тербенбестен Бухараға көшеди. Бизің пикиримизше, әпсананың соңғы вариантының қәлиплесіўи усы дәўирге туўра келеди. Әпсананы анализлеген Л.С.Толстова бул образдың қәлиплесіў төркинин әйjemги қәўимлердеги тәбият күшлери менен байланыслы диний форма – өсимликлер культы менен байланыслылығын “Жупар” аними тийкарында дәлиллейди¹⁴³. Ыақыт өтиўи менен матриархарлық қатнасықлар тусында ол әпсанаға урыў басшысы аты менен киреди. Әпсанада әйjemги дәўирден тек оның өсимликлер дүньясы менен байланыслы болған аты хәм оның усы культ пенен байланыслы атрибуты – қырық қулақлы қазаны ғана қалады. Тарийхый мағлыўматларға қарағанда

¹⁴² Толстова Л.С. Исторические предания Южного Приаралья. – М., 1884. – с. 121.

¹⁴³ Сонда, 122-б.

“Саклар бәхәрги хәм гүзги күнниң теңлесийүлери мәхәллерининде бундай қазанларда иләхий Қуяш хұрметине қурбанлыққа келтирилген аттың гөши қайнатылған. Бул қурбанлық оларға молшылықты тәмийинлеуи керек болған¹⁴⁴. Соның менен бирге әпсанада урыў басында ҳаяллар туратуғын матриархарлық қатнасықлар еле күшли сезилетуғын жәмийетлик институтлардың көринислери сақланып қалған.

Улыўмаластырып айтқанда, қарақалпақ тарийхый әпсаналарына ислеген анализимиз әпсаналардың бул комплексинде тийкарынан әйемги тарийхый дәўирлер солардың арасында ири тарийхый ўақыялар, белгили бир жәмийетлик формация басқышындағы социаллық институтлар, салт-дәстүрлер фольклорлық көзқарастан сәўлеленеди. Тарийхый әпсаналардың таприйхый шахсларға байланыслы түри стадиаллық көзқарастан оның екинши-тарийхый дәўир, тарийхый ўақыя хәм хәдийселерге байланыслы әпсаналарға салыстырғанда ески болып, онда мифологиялық қарастың белгилери анығырақ, көпшилик жағдайда ўақыялар мифологиялық сюжетлер схемасына салынып баян етиледи. Тарийхый әпсананың тарийхый дәўир, тарийхый ўақыя хәм хәдийселерге байланыслы қәлиплескен әпсаналарда өтмиште болып өткен дәўир, ўақыя хәм хәдийселер басым жағдайда өзиниң тарийхый төркинлерине ийе болады. Демек, тарийхый әпсаналарда тарийхый шахс, тарийхый дәўир, хәдийселер халықтың поэтикалық пикирлеў, қараслары хәм өз гезегинде әпсана жанрының объективлик шынлықты қамтыў имканиятларынан келип шыққан ҳалда өзине тән өзгешеликлер арқалы сәўлелендиреди.

¹⁴⁴ Кузмина Е.Е. В стране Кавата и Афрасиаба. – М., 1977. – с. 109-110.; Акишев К.А., Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усунейдолины Или. Алма Ата: Изд-во АН КазССР. 1963. – с. 21-24.

IV БАП. ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ДИНИЙ ӘПСАНАЛАР

Қарақалпақтардың ең әййемги диний исенимлері хәм олардың фольклорлық дәретпелердеги көриниси басқа Орта Азия, Кавказ, Волга бойы, Кубла Сибирь аймақларында жасаўшы түркий тиллес халықларының әййемги диний исенимлері хәм олардың фольклор жанрларындағы көриниси ҳаққындағы илимий изерлеўлерге салыстырғанда оғада аз. Ең әййемги диний түсиниклер тийкарында қәлиплескен қарақалпақ әпсаналары усы ўақытқа шекем тек анаў ямаса мынаў диний түсиник ямаса салт-дәстүрди, ритуалға анықлық киритиў мақсетинде усы қубылысларға қатнаслы болған әпсана текстлери келтирилип өтилген. Сонлықтан, ең әййемги тотемизм, анимизм, магия, шаманизм, сыяқлы дәслепки диний исенимлер тийкарында қәлиплескен қарақалпақ диний әпсаналарына фольклорлық аспектте изертлегенимизде, оларды реконструкциялаўда жоқарыда келтирип өтилген қарақалпақлар менен көп әсирлер даўамында тарийхый-генетикалық, мәдений-экономикалық қатнаста болған халықлардың әййемги диний қараслары хәм олардың фольклортаныў илиминде үйренилиўи ҳаққындағы илимий дәреклерге сүйенемиз.

Қарақалпақтардың ең әййемги диний исенимлер тийкарында қәлиплескен қараслары системасы структуралық жақтан оғада қурамалы хәм көп қатламлы болып, ол өзінде ҳәзирги дәўирде “қарақалпақ” деп аталыўшы миллеттиң генезисинде белгили орын тутқан этник компонентлер – көплеген түркий тиллес сондай-ақ, белгили бир тарийхый басқышларда түркийлескен урыў хәм қәўимлердин ҳәр қыйлы тарийхый-географиялық, социаллық-мәдений орталықларда қәлиплескен диний қараслары, исенимлерин өзінде жәмлеген.

4.1. Тотемислик исенимлер ҳам ҳайўанатлар культине байланысلى эпсаналар

Тотемизмнинг басқа исенимлерден ажыралып туратуғын тийкарғы белгиси бул – бир группа (кәўим, урыў) адамлардың келип шығыўын белгили бир ҳайўан, қус, жәнлик, өсимлик пенен байланыстырыў. “Тотемизм ҳайўанларды иләҳийлестириў, қәдирлеў, кийе тутыў сыяқлы сыйыныў формасы емес. Тотем – иләҳ емес, тотемизмде баслы нәрсе бул – адамлардың тотем менен туўысқанлық қатнасқа ийе екенине исеним”¹⁴⁵.

Қарақалпақлар арасынан ҳайўанатлар дүньясына белгили дәрежеде қатнасы бар эпсаналарға усы көзқарастан изертлеўлер жүргизсек, қарақалпақлардың өз келип шығыўын белгили бир тотем менен байланыстырыў фактин анықлаў дәреклердин жеткиликсизлиги себепли жүдә қыйын. Деген менен қарақалпақлар менен этногенетик байланысқа ийе түркий тиллес халықлар арасында сақланып қалған ҳам илимпазлар тәрәпинен жазып алынған эпсаналар арқалы олардың қарақалпақлардың арасында қалдықлы формада, ямаса диний ритуаллардағы көринислерин салыстырмалы түрде изертлеў арқалы бир ўақытлары қарақалпақлар анығырағы қарақалпақлардың қурамындағы этник компонентлер-урыўлардың әййемги тотеми ҳаққындағы изертлеўлерге анықлық киргизиў мүмкин.

Қасқыр. Әййемги түркий халықлар ҳаққындағы илимий мийнетлер дәреткен илимпазлар, тарийхый мағлыўматлар түркий халықлар арасында қасқыр культ, усы ҳайўанды олардың тотем есаплағанлығы ҳаққында сөз етеди. Әййемги түркий халықларда қасқыр культ ҳаққындағы тотемистлик қараслары бойынша Н.Я.Бичурин, Л.Н.Гумилёв, С.Д.Киселев, Х.Зарифов, Ф.Ф.Илимбетов, С.М.Абрамзон, В.В.Ивановлардың илимий пикирлерин анализлеген өзбек алымы М.Жўраев Н.Ю.Зуевтин мийнетинде келтирип өтилген “қасқыр сүтин емген” баладан тарқалған “усун” аты менен белгили болған түркий кәўимнинг 92 өзбек кәўимининг қурамына “уйшун” атамасы менен киргенин

¹⁴⁵ Соколова З.П. Культ животных в религиях. – М.: 1972. – с. 20.

исенимли фактлер тийкарында дәлиллейди¹⁴⁶. М.Жўраев Орта Азия түркий тиллес халықлары арасында кең таралған топонимниң “бай” хәм “усын” сөзлериниң бирикпесинен ибарат “усунлар журты” мәнисин аңлатыўшы этноним екенлигин айта келип, бул сөздиң ўақыттың өтиўи менен әпсанаўий эпик журт атамасы – этнонимге айланғанын көрсетип өтеди. Соның менен бирге алым өз пикирин кеңейте отырып, Х.Есбергенов, Ж.Хошниязовлардың¹⁴⁷ мийнетлеринде келтирилип өтилген қарақалпақ халық әпсаналарында Сырдәрьяның төменги ағысы хәм Арал бойларында Байсын, Жийдели байсын, Байсын қозақ деген жер атларының бар екенлиги ҳаққындағы мағлыўматлар тийкарында бул атаманың урыў атамасы жер атамасына өзгергенлигин айтып өтеди¹⁴⁸. М.Жўраевтың бул пикирлерин раўажландыра отырып оны бул урыўдың көп урыўлы қарақалпақ миллетиниң бир этник компоненти – урыўы да екенлиги ҳаққындағы илимий мағлыўматлар менен раўажландыра аламыз. П.П.Иванов келтирген мағлыўмат бойынша “Қарақалпақтың Үйсин аталығы ертеде Жетисуў хәм Булыңғыр аралығында жасаған усун қәўимлериниң бир бөлеги хәм олар Ноғайлы заманында да белгили урыўлар қатарында жүрген”¹⁴⁹. XVIII әсирдиң 1840-жылларында Хийўа ханлығына келген Гладышев хәм Муравинлер Сырдәрьяның бойында жасайтуғын үйсинлердиң қарақалпақтың иргели урыўы екенин көрсетип өтеди¹⁵⁰. Самарқанд ўәлаятындағы қарақалпақлар ҳаққында итибарлы мағлыўмалар жазып қалдырған А.Д.Гребенкин. Сол жердеги Үйсинлердиң Мүйтен арысының ири урыўы екенлигин хәм олардың бир қатар тийрелерге бөлинетуғынын айтып өтеди¹⁵¹. Сондай-ақ Үйсинлер ҳаққындағы мағлыўматлар қарақалпақ фольклорында да белгили дәрежеде орын алған. Бул жоқарыда келтирилген мағлыўматлар арқалы үйсинлердиң қарақалпақлардың да этногенезинде белгили орын тутқан урыў

¹⁴⁶ Жўраев. М., Шомусаров Ш. Ўзбек мифологиси ва араб фольклори. – Т., 2001. – Б. 23-31.

¹⁴⁷ Есбергенов Х., Хошниязов Ж. Этнографические мотивы в каракалпакском фольклоре. – Т.: Фан, 1988. – 138-141 бб.

¹⁴⁸ Жўраев. М., Шомусаров Ш. Ўзбек мифологиси ва араб фольклори. – Т., 2001. – 23-31 бб.

¹⁴⁹ Иванов П.П. Очерки по истории каракалпаков // Сб. по истории каракалпаков. – М.-Л.: 1935. – с. 26.

¹⁵⁰ Гладышев М. Поездка из Орск в Хиву и обратно, СПбЮ, 1851 г. – с. 19-20.

¹⁵¹ Гребенкин А.Д. Узбеки // Русский Туркестан, сб., вып. 2. – М.-Л.: 1872. – с. 104.

екенлиги хәм олардың келип шығыуы ҳаққындағы қасқыр культы менен байланыслы әпсананың қарақалпақларға да ортақ екенлигин дәлиллеўге ҳәрекет еттик.

Айыў. Қарақалпақ әпсаналары арасында бир көзқарастан қарағанда Орта Азия түркий халықларына тән еместей түйилген тотем ҳайуан – айыўға байланыслы әпсана кең таралған. Бул әпсанада сөз етилиўине қарағанда, “бир адамның еки улы хәм бир қызы болыпты. Қыз ержетип, олардың үйинен қызды сорап келгенлердин изи үзилмей турған күнлердин биринде қыз изсиз жоғалыпты. Арадан жыллар өтип, бир жолаўшы узақ сапардан қайтып киятырып, бир үңгирдин алдында ойнап жүрген еки баланы көрип қалыпты. Жолаўшы үйине қайтып келип, баяғы қызы жоғалған үйге барып, бир үңгирдин алдынада еки баланы көргенин балалалардың олардың баяғы жоғалған қызға жүдә усайтуғынлығын айтыпты. Қыздың ағалары дәрриў атларына минип сол үңгирге барса, еки бала менен қарындасын ушратыпты. Қыз ағаларына оны айыў урлап кетип, өзиниң усы айыўдан еки перзент көргенин айтып берипти. Ағалары қарындасы хәм оның еки баласын алып үңгирден шыға бергенде алдынан айыў шығып, буларға айбат етипти. Еки ағасы айыўды өлтирип қарындасын ертип үйлерине қайтыпты. Үйине келгеннен кейин, қыз ҳеш нәрседен кемшилик билмей жасаса да гейде “айыў болса да, қостарым еди-аў”-деп көз жасы төгеди екен¹⁵². Айыў культи дүнъя халықларының диний системасында соған сай олардың фольклорлық дәстүринде де ең кең таралған тотемистлик культ есапланады. Қарақалпақлар арасынан жазып алынған жоқарыдағы инсан хәм айыўдың бирге жасаўы ҳаққындағы әпсана сюжети Сибирь, Европа, Кавказ, Киши Азия, Арқа хәм Қубла Америка халықлары фольклорлық дәстүрлеринде ҳәр қыйлы жанрларында хәм салт-дәстүрлеринде кең таралған. Белгили рус фольклористи С.Я.Серов айыў хәм инсанның бирге жасаўы ҳаққындағы сюжеттиң Арқа хәм Қубла Европа, Скандинавия атаўы, Қубла Америка халықларының фольклорлық дәстүринде хәм салт-дәстүрлериндеги

¹⁵² Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 77-87 т. – Н., 2014. – 264 б.

көринисин анализлей отырып, усы факттың түркий тиллес халықларға қатнасы ҳаққында дыққатқа ылайық пикирди келтирип өтеди. Илимпаз “айыў күйеў” яғный инсан ҳәм айыў арасындағы қатнас ҳаққындағы сюжеттиң Арқа Европа ҳәм Балкан аралығында генеологиялық әпсана формасында таралыўы ҳәм бул форманың айыў тотеминиң универсаллық характери менен байланыстырады ҳәм бул сюжеттиң Европада пайда болыўын бул аймаққа шығыстан, усы культке ийе болған түркий ҳәм финноугор қәўимлери тәрәпинен алып келингенлиги сөзсиз деп есаплайды¹⁵³.

Сибир халықлары әсиресе Орта Азияның түркий тиллес халықлары менен этногенетикалық қатнасқа ийе Қубла Сибирдиң түркий тиллес халықлары арасында айыў тотеми ҳәм оған байланыслы олардың фольклорлық дәстүринде қәлиплескен жоқарыдағы сюжет ҳаққында илимий изертлеўлер көп. Солардың арасында якутлар, теленгитлер, телеутлер, хакаслар, шорслар, сагайлар, ҳәм тувалылар арасында айыў культы ҳәм айыў ҳәм инсанның байланысы ҳаққындағы сюжеттиң хәр түрли вариантлары жақсы сақланған¹⁵⁴. Қубла Сибир аймағында жасаўшы бул түркий халықлар айыўды өз әўлад басысы, яғный өзлерин усы ҳайўаннан тарқалған деген тотемистлик исенимге ийе болған ҳәм усы тотем ҳүрметине ҳәрқыйлы диний мәресимлер өткерип келген (“Айыў байрамы”). Алтайлы теленгитлер, якутлар арасында айыўдың атын айтыў тыйымы (табу) болып, олар айыўды абаай, (қәйин аға), карындаш (ажаға), таай (дайы) атамалары менен атаған¹⁵⁵. Қарақалпақларлардың этногенезинде үлкен орын тутқан ҳәм оның ең үлкен урыўларының бири есапланған қыпшақлар да илимий мағлыўматларға қарағанда, айыўды аба (әке) деп атаған ҳәм айыў олардың тотем ҳайўаны есапланған¹⁵⁶.

С.Я.Серов айыў культы ҳәм оған байланыслы мәресимлерди анализлеп, айыў ҳәм ҳаялдың байланысы ҳаққындағы сюжет

¹⁵³ Серов С.Я. Медведь – супруг // Вариации обряда и сказки у народов Европы и Испанской Америки. Фольклор и историческая этнография. – М.: 1983. – с. 170-190.

¹⁵⁴ Алексеев Н.А. Ранние формы религии тюрко-язычных народов Сибири. – Новосибирск, 1980. – с. 110-112.

¹⁵⁵ Сонда, 112 б.

¹⁵⁶ Inan A. Tarihte ve bugun samanizm. – Ankara. 1954. – с. 63.

тийкарында тәбияттың ояныуы хақындағы диний исенимди өзінде сәулелендирген. Яғный айыу – тәбиятты оятыушы хәм оған тиришилик көбейиушилик бериуши күш, тотем илах, ал хаял тәбияттың хаял көринисиндеги символы¹⁵⁷. Әпсананың қарақалпақ варианты бул униварсал сюжет формасын белгили дәрежеде өзінде сақлап қалғанына қарамастан, ондағы тотемлик характер дәуірлер тәсиринде трансформацияға ушыраған. Бул әпсанадағы тийкарғы идея – патриархал шаңарақта ер адамның роли, яғный халық санасында “қандай болмасын, хәрбир шаңарақтың өз ер адамы болыу керек” деген түсиникке байланыстырылған.

Инсанның өмир-тиришилигине, анимистлик түсиниклерге байланыслы әпсаналар. Қарақалпақлардың диний исенимлер хәм салт-дәстүр комплексинде инсанның өмири хәм тиришилиги хақындағы диний түсиниклер де белгили дәрежеде орын алған. Усындай анимистлик көзқараслар тийкарында қәлиплескен түсиниклер қатарына қарақалпақлардың инсан өмириниң ажыралмас бөлеги деп есапланылған қут- береке, бахыт, дәулет хақындағы түсиниклери киреди. Қарақалпақлар оларды антропоморф, зооморф көринислерде көз алдына келтирген.

Қарақалпақлардың фольклорлық дәстүрде бул түсиниклер тийкарында қәлиплескен хәм олардың фольклорлық персонажлар сыпатында көрсетиуши әпсаналар жүдә аз сақланған. Олардың көпшилиги хәрқыйлы тематикадағы әпсаналардың персонажлары сыпатында өз көринисин тапқан. Қарақалпақлардың инсан өмири, тиришилигине байланыслы анимистлик түсиниклери тийкарында әпсанада қәлиплескен персонажлардың бири – қут. Қарақалпақлар оны көбинесе қут-берекет формасында қолланады. Х.Есбергенов қут түсинигин бахыт түсиниги менен бир деп қарай отырып оның белгили бир формаға ийе емес, ол адам, хайуанлар сондай-ақ, тәбият объектлери – дәрья, көллерде де болады деп есаплайды¹⁵⁸. Халық санасындағы инсанға тән деп есапланаған бундай формадағы “тәбийй емес” қәсийетлер Сибирь түркий тиллес

¹⁵⁷ Серов С.Я. Медведь – супруг // Вариации обряда и сказки у народов Европы и Испанской Америки. Фольклор и историческая этнография. – М.: 1983. – с. 180.

¹⁵⁸ Этнография каракалпаков XIX-начало XX века // Материалы и исследования. – Т.: ФАН, 1980. – с. 184.

халықтарында белгили дәрежеде өзиниң архаик формасын сақлап қалғанын илимий изертлеулер дәллиллейди. Н.А.Алексеев якут, алтайлылар, телеутлер, шор, хакас сыяқлы түркий тиллес халықлардың анимистлик қарасларында қут – бул тиришилик күши (жизненная сила) сыпатында қаралатуғынлығын хәм оның инсанға, хайуанатларға, тәбият объектлерине инсан хәм тәбиятты басқаратуғын, олардың ийелери есапланатуғын жергиликли иләхий күшлер арқалы бериледи деп түсинилетуғынын айтып өтеди¹⁵⁹.

2010-жылда экспедеция ўақтында информатор Д.Умаровтан жазып алынған әпсана тексти қарақалпақлардың *қут* хаққындағы түсинигине белгили дәрежеде анықлық киргизеди. Әпсанада сөз етилиўине қарағанда, бир күни өмир бойы хеш нәрсеге жарымаған, жарлы, бала-шағасыз, буның үстине өзи өмир бойы кеселликтен арымаған бир адамның жаман ылашығының алдына үш атлы адам келип тоқтапты. Ыйдың ийеси дәрриў үйинен шығып, оларды ылашығына мирәт етипти. Сонда атлылардың бири оған атлы үш адамның бири – *қут*, екиншиси – *бахыт*, үшіншиси – *дәўлет* екенин хәм оның усы үш атлыдан тек биреўин өз ылашығына мирәт ете алатуғынлығын айтыпты. Сонда, ылашықтың ийеси бираз ойланыпты да *қут*ты ылашығына мирәт етипти. Сонда, олардың үшеўи де атларынан түсип ылашыққа кирипти. Буған хайран қалған жарлыға *бахыт*: “бизлер *қут* кирген жерге кириўге мәжбүрмиз, себеби, ол бизден ғәрезсиз, ал биз оннан ғәрезлимиз”-деп жуўап берипти¹⁶⁰.

Әпсана қарақалпақлар арасында *қут*, *бахыт*, *дәўлет* түсиниклериниң инсан өмириниң қурамын тәмийинлеўши, бир-бирин толықтырыўшы үш түрли түсиниктиң бар екенлигин хәм олардың халық арасында антроморф көриниске де ийе болғанын дәллиллейди. *Қуттың* қарақалпақлар арасында зооморф формасының болғанлығына және бир әпсана пайда етеди. Қарақалпақлар арасында Шымбай, Дәўқара топономлери менен байланыслы болған “Шымбай” әпсанасының бир варианты

¹⁵⁹ Алексеев Н.А. Ранние формы религии тюрко-язычных народов Сибири. – Новосибирск. 1980. – с 128.

¹⁶⁰ Бекимбетов А. Дала жазыўлары //ӨзР ИА ҚБ Фундаментал китапханасының Қол жазбалар фонды. Р-1302, №183830.

есапланған “Үйинен қуылғанлар” әпсанасында *қут* хақында бир эпизод келтирилген. Суў тасқыны себепли үй-жайынан айрылған, ата-анасынан да көмек жоқ ерли-зайыпшылар илажсыз көл бойында қамыстан қос соғып тиришилик етипти. Олар көлге жаман аўын салса, кирттай шабақтан басқа хеш нәрсе түспейди екен. Олар усылай жасап жүргенде бир күни көз ушында бурқыраған шаң көринип, ерли-зайыпшы жаңағы шаң көтерілген жерге барса, аўыл жаңа ғана көшип, ол жерде бир ийттен басқа хешким қалмаған екен. Олар ийтти өзлериниң қосына әкелген күннен баслап олардың талабы оңына келип, көлден көп балық аўлап сатып тез арада байып кетеди. Ерли-зайыпшылардың әке-шешеси булардың хабарын еситип излеп келеди. Жигиттиң әкеси олардың сүриў-сүриў қойларына қарап турса, паданың изинде киятырған ийтти көреді. Сонда ол баласының шаңарағына *қутты* усы ийт алып келгенин биледи¹⁶¹.

Жоқарыдағы келтирилген әпсаналардағы қарақалпақ фольклорлық дәстүрінде қәлиплескен *қут* персонажы өзиниң мазмуны хәм функциясы менен оның Сибирь фольклорындағы аналогы үнлесип келеди.

Нәйилаж баба. Қарақалпақлар тийкарынан дийханшылықта суўғарып егий усылынан пайдаланған. Атызды жап-салмалардан суўғарыўдан тысқары шығырдан да пайдаланған. Қарақалпақлар көңсы өзбек, түркмен дийханлары сыяқлы шығырдың пирин Нәйилаж баба деп атаған хәм таза шығырды иске қосар алдында оның атына қурбанлық келтирген. Нәйлаж баба хақындағы қарақалпақлар арасында тарқалған әпсана мазмуны бойынша оның өзбек, түркмен аналогларына усас хәм оның бир варианты есапланады. Әпсанада дийханшылық пири Дийхан бабаның Нәйилаж бабаны қуўғынға ушыратыўы, сол себепли оның аты халық арасында иләжсыз қалған пир сыпатында Нәйилаж баба деген ат алғанлығы сөз етиледі¹⁶². Жерди шығыр менен суўғарып

¹⁶¹ Хошаниязов Ж. 1986-жылы Ленинабад районында жыйналған фольклор материаллары // ӨзРИАҚБ фундаментал китапханасының қолжазбалар фонды. Р-1207, №182886. Информатор: Арзуев Шаўке 1910-жылы туўылған. Миллети: қарақалпақ, урыўы: бессары.

¹⁶² Этнография каракалпаков XIX-начало XX века // Материалы и исследования. – Т., 1980. – с. 188.

егин егий Орта Азия дийханшылық шараятында жап-салмалар арқалы суўғарыўға салыстырғанда кейинирек пайда болған. Отырықшы халық санының көбейиўи тиришилик ушын зәрүр болған дийханшылықтың раўажландырылыўына, ал бул өз гезегинде бул талапты жаңа жерлерди өзлестириў арқалы әмелге асырыў мүмкинлигин береді. Шығыр тийкарынан егис майданларын бурынғы дәстүрий усыл – жап-салмалардан пайдаланыў имканы болмаған жағдайларда әмелге асырылған. Бизиң пикиримизше, әпсанадағы Нәйилаж бабаның дийханшылық пири Дийхан баба тәрөпинен қуўылыў, шөтлетилиў мотиви ескилик пенен жаңалық арасындағы қарама-қарсылық, яғный бурынғы ески суўғарыў усылына суўғарыўдың жаңа усылы – шығыр арқалы суўғарыўдың халық санасындағы эпик талқыны сыпатында қараўымыз мүмкин. Бизге белгили, ҳәрқандай техникалық жаңалық халық санасында ески дәстүрди бийкарлаў мысаллары көплеп ушырасады.

Қыдыр ата. Өзине мусулман шығыс халықларының исламға дейинги ҳәр қыйлы мифологиялық персонажларының белгилерин жәмлеген ал-Хадир атамалары менен белгили болған бул персонаж қарақалпақ фольклорында Қыдыр ата исми менен қарақалпақ фольклорының ҳәр қыйлы жанрларына тийисли болған көплеген текстлерде орын алған. Қыдыр ата образы түркий тиллес халықлар фольклорында белгили дәрежеде изертленген образлар қатарына жатады. Тийкарынан Г.Акрамов, К.Имамов, М.Жўраев, С.Касқабасов, М.Сеидов, К.Шаниязов, Г.П.Снесарев, Ф.И.Нурмановлар тәрөпинен өзбек, қазақ, азербайжан халықлары фольклорларындағы бул образдың сол халықлардың фольклорының миллий өзгешеликлеринен келип шыққан ҳалда талқыланады¹⁶³.

¹⁶³ Акрамов Г. Мифологиянинг айрим эпик жанрлар билан ўзаро муносабати //Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. – Т., 1981. – Б. 157.; Имамов К. Афсона // Ўзбек фольклори очерклари. 2-том. – Т., 1989. – 9-б.; Жўраев М. Ўзбек халқ эртакларида “сеҳирли” рақамлар. – Т., 1991. – 123-124 бб.; Касқабасов С.А. Казахская сказочная проза. – А., 1990. – с. 199-202.; Сеидов М. Хызыр-продукт тюркского мифологического мышления // Известия АН Азерб ССР, серия литературы, языка и искусства. – №4. – с. 10-30.; Шаниязов К. Узбеки-карлуки. – Т., 1994. – с. 164.; Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М.: Наука. 1969. – с. 223.; Нурманов Ф.И. Хизр образининг генезиси ва ўнинг ўзбек фольклоидаги талқини: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. – Т., 2007. – 26-б.

Қарақалпақ әпсаналары системасында бұл культ образ сәулеген әпсаналарды қарақалпақлардың бұл диний культке болған диний исенимлері тийкарына бола бир қанша типлерге бөлиўге болады. Тийкарынан типтеги әпсаналарда Қыдыр ата инсанлардың кәуендери (покровитель), олардың келешегин, тәғдирин белгилеуши күш сыпатында қаралады. Бундай типтеги әпсаналарда Қыдыр ата Қарақалпақлар арасында жасап өткен, усы миллеттиң диний ағартыушылық тарийхында белгили дәрежеде үлкен из қалдырған, қарақалпақлар арасында уламалар атамасы менен белгили болған XVIII хәм XIX әсирлерде жасаған тарийхый тулғалардың эпикалық образлары менен байланыстырылып сәуленеди. Қарақалпақлар арасында кең тарқалған “Имамжан, Мағымжан хәм Қыдыр ата”, “Ийшан хәм Қыдыр ата” “Қыдыр көрген Дәулетназар” әпсаналары¹⁶⁴ усындай мазмундағы әпсаналар ушын типик нускалар есапланады. Әпсаналарда Қыдыр ата Имам ийшан, Мағымжан ийшан, Аллаберди Әзизлердің балалық, өспиримлик дәуири менен байланыслы болған тоқыма ўақыялар арқалы баянланады. Қарақалпақ фольклорындағы Қыдыр ата менен байланыслы болған бұл өзине тән өзгешелик өзиниң тарийхый дәрегине ийе болып, ол тийкарынан XVIII-XIX әсирлерде қарақалпақлар арасында ислам тәлийматын еле де ен жайдырыў, билимлендириў системасын бекемлеу сиясатын жүргизиў менен тиккелей байланыслы. Исламға дейин халық арасында үлкен абройға ийе болған шаманизм, ата-бабалар культы, тәбият культлери менен байланыслы болған бұл мифлик образ усы сиясый бағдарға байланыслы идеологиялық курал есапланған фольклорлық жанр әпсаналарда өзиниң жаңа, трансформацияланған формасына ийе болған.

Көпилик түркий тиллес халықлар қатарында қарақалпақлардың да дүнья танымында хәрқандай белгили, халық арасында өзиниң белгили бир хызмети арқалы ат шығарған, сол арқалы халық арасында аброй тапқан тулғалардың кәмилликке ерисиў жолы усы шахслардың балалық дәуири менен тиккелей

¹⁶⁴ Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 77-87 т. – Н., 2014. – 59-65 бб.

байланыссы деген көзқарас бекем орын алған. Яғни, оның басқалардан айырмашылығы оның балалық дәуірінде-ақ белгилі бола бастауы шарт. Бұл көзқарас өз кезегінде эпосаларда ұсынылатын тарихи тұлғалардың балалық дәуірін идеалластырып сәулелендіріу тенденциясын келтіріп шығарған.

Қорқыт ата. Фольклортаныу илиминде әйемгі оғулардың жазба естелігі болған “Қорқыт ата кітабы” табылғаннан кейін ұсыныс естелікке байланыссы алып барылған илимий ізерттеулер бұл естеліктің ең дәлелді қалпысы деректерін Орайлық және Орта Азия аймақтары менен байланыстырады. Қорқыт ата аққында жергілікті илимпазлар, мысалы, фольклортаныушы алым Ж.Хошаниязов “Қорқыт ата” кітабындағы жырлардың ақиялық мазмұны түркі халықтарының эпикалық дәстүрлеріне тән болған және тарихи турмыстарының эпикалық көріністерін сөз ететіндігін¹⁶⁵ айтады. Ал, К.Мамбетов “Қорқыт ата көпті көрген көсем жырға. Хан алдында сөзін өткере алатын кеңесші қолына қобыз алып шерте, сазының жеткен жері қозғалып, көзі түскен жер көгеріп сала беретін дана жырға. Жырғаардың айтылуына қарағанда қобызды ойлап тапқанда, егер қолына қобызды алса жүрегі тас болып қалған адамды саз бенен, сөз бенен жылататын да сол Қорқыт¹⁶⁶. Бұнда Қорқыт ата тек жырға сыпатында ғана емес, ал мемлекеттік іскер (хан кеңесшісі) сазға жан ендіріп, сөзге сен ендіріп адамларды дәрттен қутқарушы, былайынша айтқанда адамлардың келін табыушы, оларды тууры жолға салушы, жақсы ниятты, кәрімді әулие болғандығын білдіреді¹⁶⁷.

Алымдар В.В.Бартольд, В.М.Жирмунский, А.Н.Кононов¹⁶⁸, К.Коруглылар¹⁶⁹ ұлыма Қорқыт ата образы менен байланыссы болған ауызеки және жазба деректерді шығыс және батыс деректері деп екі топқа бөледі. Шығыс топарына кіріуші деректер

¹⁶⁵ Хошаниязов Ж. Қорқыт ата кітабы. – Т.: Anorbooks, 2022. – 3-4 б.

¹⁶⁶ Мамбетов К. Ерте дәуірлердегі қарақалпақ әдебиеті. – Н.: Билим, 1992. – 33 б.

¹⁶⁷ Хошаниязов Ж. Мифтер және дәстанлар: генезисі, спецификасы, дәуірлік қатламдары. – Т.: Anorbooks, 2022. – Б. 268.

¹⁶⁸ Бартольд В.В. Турецкий эпос и Кавказ. Книга моего деда Коркута // Перевод В.В.Бартольда, издание подготовили В.М.Жирмунский, А.Н.Кононов. – М.-Л.: АН СССР, 1962.

¹⁶⁹ Коруглы Х. Огузский героический эпос. – М.: 1976. – С. 83.

тийкарынан Орайлық хәм Орта Азия аймақларында жасаўшы түркий тиллес халықлар – өзбек, қазақ, қарақалпақ халықлары фольклорында Қорқыт ата менен байланыслы болған әпсаналар сондай-ақ Рашид ад-Динниң “Жылнамалар жыйындысы”, Абулғазының “Түркменлер шежиреси” хәм т.б дәретпелеринен турады.

Орта Азияның түркий тиллес халықлары арасында Қорқыт ата культиниң белгили дәрежеде орын алғанлығын ол ҳаққында халық арасында кең таралған әпсаналар цикли дәлиллейди. Қарақалпақлар арасынан жазып алынған Қорқыт ата ҳаққындағы әпсаналар цикли өзиниң мазмуны, сюжетлик қуырлысы, баянлаў стили менен Қорқыт ата ҳаққындағы қазақ әпсаналарына жақын соның менен бирге қарақалпақлардың дүньятаныў, усы образға байланыслы миллий концепциясына бола белгили дәрежеде өзине тән версиялық өзгешеликлерге де ийе. Қорқыт ата ҳаққындағы қарақалпақ әпсаналардың өзине тән версиялық өзгешеликлерин оның қазақ версиялары менен салыстырмалы түрде изертлеў арқалы ғана анықлаў мүмкин, себеби әпсаналардың қарақалпақ, қазақ версиялары да Қорқыт ата образы эволюциясының дәслепки басқышын өзінде сәўлелендирген.

Қарақалпақ фольклорында Қорқыт ата ҳаққындағы әпсаналар арасында 4 әпсана белгили болып, қалған әпсаналар усылардың вариантлары есапланады. Олардың ең дәслепки, Қ.Айымбетов тәрeпинен Есемурат жыраўдан жазып алынған нусқасы Қорқыт атаның түркий халықлардың әййемги саз әспабы – қобызды ойлап табыўы ҳаққындағы М.Әўезов¹⁷⁰, А.Жубанов¹⁷¹ өз мийнетлеринде келтирип өткен версиялардан бирқанша өзгешеликке ийе. Қазақ әпсаналарында Қорқыт атаның әжелден қашыў мотиви оның қобызды ойлап табыў мотивлери избе изликте бир әпсанада келтириледи. Әпсананың қарақалпақ версиясында Қорқыт ата халыққа унайтуғындай бир саз ойлап табыўды әрман етип, күни-

¹⁷⁰ Аўезов М., Соболев Л. Эпос и фольклор казахского народа. Литературный критик. 1939. – №10-11. – с. 228.

¹⁷¹ Жубанов А. Струны столетий // Очерки жизни и творческой деятельности казахских народных композитров. – Алма-ата. 1958. – с. 230-235.

түни изленеди, түрли әсбаптарды соғып шертип көреді. Оның бүйтип хәлекленип жүргенин шайтанлар көріп, оннан соғып атырған сазын көрсетиўди сарайды. Қорқыт ата буған көнбейди бирақ “неге шайтанлар буны билгиси келген?” деген ой менен оларды аңлайды. Сонда ол шайтанлардан бул саздың доңыз сүйкенген жийде-жигилдик ағашынан жонылып, оның тостағаны бақыраўық түйениң бас териси қапланып, киснеўик аттың қуйрығынан тар тартылыўы кереклигин билип алады. Қорқыт шайтанлардың айтқанын ислеп әжайып саз әсбап – қобызды жаратады хәм қобыздың пири сыпатында адамларға танылады. Усындай пикир С.Баҳадырованың мийнетинде де көринеди. Илимпаз “Қорқыт баба қарақалпақ халқының дәрәтпелеринде ең биринши қобызды соққан, адамларға қобыз бенен қосық айтыўды үйреткен жыраўлардың пири. Ол бизге мусылман динине шекемги шама дининен дәрәк беретугын пайғамбарлардың бири”¹⁷², десе, К.Палымбетов “Қорқыт ата өз заманында оғузларға да, қыпшақларға да теңдей тийисли саналған уллы ойшыл, данышпан әўлие атақлы жыраў хәм шайыр, ел басшысы болған адам”¹⁷³ деп Қорқыт атаның миллий руўхый мәдениятымыздағы орнын хәм исеним (культ) дәрежесиндеги шахс екенлигин атап өтеди¹⁷⁴.

Әпсананың усы қарақалпақ версиясын анализлеген В.М.Жирмунский қазақ хәм қарақалпақ эпикалық дәстүринде әўлиие Қорқыт қобызды жаратыўшы, соның менен бирге ең дәслепки сазенде хәм жыршы, жыршылардың пири сыпатында жүзеге келгенлигин айтып өтеди¹⁷⁵. Қорқыт атаның әжелден қашыўы сөз етилетугын әпсананың қарақалпақ версиясы 1867-жылы В.Вельяминов – Зернов¹⁷⁶ хәм 1897-жылы И.Аничков¹⁷⁷

¹⁷² Баҳадырова С. “Китаби дедем Қорқыт”, “Қоблан”, “Едиге” хәм хәзирги әдебият ҳаққында ойлар. – Н.: Қарақалпақстан, 1992. – 5-б.

¹⁷³ Палымбетов К. Қорқыт ата хәм ол туўралы қарақалпақ рәўиятлары // “Әмиўдәрә” журналы, 1995. – 10-12 бб.

¹⁷⁴ Хошаниязов Ж. Қарақалпақ қаҳарманлық дәстанларының пайда болыў дәреклери. – Т.: Anorbooks, 2024. – 168 б.

¹⁷⁵ Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Л., 1974. – с. 553.

¹⁷⁶ Вельяминов-Зернов В.В. Памятник с арабско-татарской надписью в Башкирии //Труды Восточного отделения Императорского археологического общества: журнал. – СПб.: В Тип. Имп. Академии наук, 1859. Т. IV. – с. 283.

¹⁷⁷ Аничков И.В. О некоторых местностях Казалинского уезда, интересных в археологическом отношении. ПТКЛА. – Ташкент. 1897, 1898. – с. 54.

тәрәпинен жазып алынған қазақ версиялары менен мазмуны жағынан уасалық соның менен бирге белгили дәрежедеги өзгешеликлерге де ийе. Әпсананың қарақалпақ “Қорқыт баба”, “Қорқыттың гөри” хәм “Қайда барсаң Қорқыттың гөри” версиялары, әсиресе “Қорқыт баба” әпсанасы ең алды менен онда қолланылған топонимлер, қосымша мотивлер есабынан өзгешеленип турады. Қазақ әпсанасында Қорқыт ата түсинде оған арнап гөр қазып атырған адамларды көреді хәм оянғаннан кейин дүньяның екінши тәрәпине қашып барады. Бул жерде де ол баяғы түсти көрип, әжелден қашып, дүньяның төрт тәрәпине барса да сол түсти көре береді. Сонда ол жердің орайы болған Сырға келип, дәрьяның ортасына көрпешесин төсеп, 100 жыл даўамында әжели жетпегенше қобызы менен жыр жырлап отырады. Әпсананың қарақалпақ версиясында ўақыя Жаңадәрья бойындағы қарақалпақлардың Шийрин деген қаласында болып өтеді. Қорқыт қудайға: “маған өлимимнен қырық жыл алдын хабар бер” деп өтиниш етеді. Қудайдан хабар келгенде, ол өлимнен қорқып қашып, дүньяны айланып жүрип хәмме жерде оған арнап гөр қазып атырған адамларды көреді. Әжелден қашып қутыла алмайтуғынлығын түсинген Қорқыт ақыры айланып Жаңадәрья бойына қайтып келеді хәм адамлардан өзін гилемге отырғызып, Жаңадәрьяға ығызып жиберийүн өтиниш етеді. Ол дәрьяда ығып кетип баратырғанда Шийрин қаласынан шығып дәрья бойында сейил етип жүрген қырық қыз оны жағаға шақырады. Қызлар Қорқытты келмегени ушын ғарғап, Қорқыт олардың ғарғысынан өледі¹⁷⁸.

Қорқыт ата ҳаққындағы әпсаналар Қорқыт атаны Сырдәрья бойы менен байланыстырады, ал оның қарақалпақ версиясында көплеген тарийхый мағлыўматларда қарақалпақлардың өз алдына миллет сыпатында қәлиплесиў дәўирлеринде мәкан еткен тарийхый орын Сырдәрьяның бир саласы есапланған Жаңадәрья бойы сөз етиледі. Бул факт әпсананың қарақалпақлардың турмысында жүз

¹⁷⁸ Тарийхый адамлар ҳаққында әпсаналар / Топлаған А.Каримов. ӨзР ИА ҚБ Фундаментал китапханасы Қолжазбалар бөлими. Инв №183023, Р-1242. – 175 б.

берген тарийхий өзгерислерге байланыслы белгили дәрежеде трансформацияланғанынан дәрек береді. “Қорқыт баба”, “Қайда барсаң, Қорқыттың гөрі”¹⁷⁹ эпсаналарының екеуінде де Қорқыт баба қарақалпақ миллетине тийисли адам сыпатында көрсетиледи.

Қорқыт ата хаққындағы эпсаналардың қазақ, сондай-ақ оның олардың көпшилик қарақалпақ версиялары Қорқыт атаны Бартольд, В.М.Жирмунский, Кононов, Х.Коруглылар көрсетип өткениндей шаман – бақсы, қобызды биринши мәртебе ойлап тапқан адам, қобызшылар пири сыпатында сәулелендиреди¹⁸⁰.

Қарақалпақлар арасынан жазып алынған Қорқыт ата хаққындағы эпсаналар циклине кириўши “Қорқыт бабаның қобызы”¹⁸¹ эпсанасы басқа қазақ хәм қарақалпақ архаик версиялардан өзгешеликке ийе. Эпсана өзиниң сюжетлик қурылысы Қорқыт атаның қобызды ойлап табыўы хәм улыўма түркий-монгол эпикалық дәстүринде қәлиплескен ханға қаза болған баласының хабарын айтыў мотивлери сыяқлы еки мотив әтирапында қәлиплескен. Эпсанада Қорқыт ата жанлы хәм жансыз затлардың тилин биледи. Ханның баласының өлгенлигин ол самалдан еситеди. Ханның “Балам хаққында жаман хабар алып келген адамды өлимге хүким етемен” деген хүкимине бола бул суўық хабарды қалай жеткизиў хаққында көп бас қатырып, ақыры хабарды саз арқалы баянлаў хаққындағы шешимге келеди. Оның қобызды қурамалы саз әсбап сыпатында соғып питкериўине тойға баратырғанда аш болғанлығы себепли қосық айтқан даўыслары анық хәм тынық шығып киятырған, ал тойдан тойып киятырғанлығы ушын бурынғыдай емес буўық шығып киятырған жигитлердиң хәрекеті себепши болады. Усыған қарап Қорқыт қобызды тойға аш баратырған жигитлердиң қарны киби иши геўек етип жаратады.

Хан: “Қорқыт баба жанлының да жансыздың да тилин билетуғын еди. Неге келип мениң ғамлы кеўлиме тәселле

¹⁷⁹ Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 77-87 т. – Н., 2014. – 52-53 бб.

¹⁸⁰ Бартольд В.В. Турецкий эпос и Кавказ. Книга моего деда Коркута // Перевод В.В.Бартольда, издание подготовили В.М.Жирмунский, А.Н.Кононов. – М.-Л.: АН СССР, 1962.; Коруглы Х. Огузский героический эпос. – М.: 1976. – с. 83.

¹⁸¹ Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 77-87 т. – Н., 2014. – 170-171 бб.

бермейди” деп оны шақыртып алады. Қорқыт ата сарайға келип, ханның хәм оның жақынлары алдында қобыз бенен муңлы нама шалғанда ғана хан баласының өлгенин түсинеди хәм бул хабар ушын оның басын алмақшы болып умтылғанда хабарды ол емес, ал қобыз айтып турғанын айтып өлимнен қутылып қалады. Әпсандағы Қорқыттың қобызды ойлап табыу мотиви қазақ хәм қарақалпақ архаик вариантлардан өзгешелиги ол реал турмыслық деталь менен байланыстырылады. Сондай-ақ, оның хан хәм оған шахзаданың өлгенлиги хәққындағы қайғылы хабарды жеткерийи хәққындағы эпизодлар да бул әпсананың тарийхыйлыққа бет бурғанлығын көсетеди хәм оны “Китабы дедем қорқыт” жазба естелигиндеги Қорқыт атаға тән “ханлардың мәсләхәтшиси, болажақты билиуши, көзи ашық” сыяқлы қәсийетлер менен жақынластырады. Қарақалпақлар арасында Қорқыт ата хәққындағы бул әпсананың усы мазмунда қәлиплесиуине бизиң пикиримизше Қорқыт ата хәққындағы өзбеклер, түркменлер арасында таралған әпсаналар тәсири болған.

4.2. Ислам динине байланысly халық әпсаналары

Бизиң эрамыздың VII әсиринде Мухаммед тәрәпинен тийкар салынған хәм буннан кейинги дәуирлерде Араб халифалығының мәмлөктлик дини кейин ала араблар тәрәпинен жаулап алынған аймақларға ен жайдырылған ислам дини монотеислик дин сыпатында жүзеге келгенлиги мәлим. Ислам дини генезиси, оның улыуа шығыс халықларының диний мәдениатына тәсири хәққындағы барлық илимий мийнетлерде ол өзиниң дәслепки формасында монатеистлик дин сыпатында пайда болыуына қарамастан, ондағы исламға дейинги хәм ислам динин қабыл еткен халықлардың диний қарасларын өзине сиңдирген синкретик тәбиятына ийе дин сыпатында қаралады. Ислам дини тийкарынан усы динниң қабыл етилиуине дейин-ақ өз мәмлөкетлик статусына, турақлы қәлиплескен социаллық қатламға, бай дәстүрлерге ийе халықлар тәрәпинен де қабыл етилгенлиги мәлим. Усы фактор ислам дининиң өз ишине көплеген халықлардың исламға дейинги

диний системаларын да өзине жәмлеген синкретик түс алыуына хэм шығыста “Араб мәдениаты”, “Мусылман мәдениаты” атамалары менен белгили болған мәдениаттың қәлиплесиуйине тийкар салады.

Ислам дини Орта Азияның араб халифалығы тәрәпинен жаўлап алыныуы хэм бул аймақта оны енгизиў бойынша алып барылған мәмлекетлик дәрежеде әмелге асырылған илажлар бул аймақта жасаўшы халықлардың мәдений-социаллық турмысында түпкиликли өзгерислердин жүз бериуйине тийкар болады. “Ислам дини бул аймаққа ен жайдырыла баслаған дәўирде диний көзқарастан бул аймақта хәр қыйлы диний исенимлерден ибарат рәңбәреңлик хүким сүрер еди. Исламға хәр түрли тармақлардан ибарат христиан дини, қалдық формада сақланып қалған антик культлер, зороастризм хэм ең баслысы Орта хэм Алдыңғы Азияға арқа-шығыс, Азияның шығыс аймақларынан ығысып келген көплеген түркий қәўимлердин хэм қәўимлик конфедерациялардың примитив динлери менен дусласыўға туўра келди¹⁸². Нәтийжеде ислам мифологиясы Орта Азия орталығында ислам динине бейимлестирилген ески динлер хэм культлер элементлер менен байланысқан өзине тән мазмунға ийе ийе болады¹⁸³.

Ислам дининиң қарақалпақлар, анығырағы қарақалпақ миллетиниң этник қатламын кураўшы урыўлар тәрәпинен қашан қабыл етилгенлиги ҳаққында анық мағлыўматлар аз. Себеби, қарақалпақ миллетиниң миллет сыпатында тарийх бетлеринде көриниўи алымлардың пикиринше XVI әсирге туўра келеди. Қарақалпақлардың этногенезинде әҳмийетли орын тутқан өгуз-қыпшақ дәўири ҳаққындағы мағлыўматларға қарағанда, усы урыўлық бирлеспеге кирген түркий қәўимлер X әсирдин басында ислам динин қабыл еткен болып, XI әсирде олардың хәммеси дерлик мусулманлар есапланған¹⁸⁴. Буннан кейинги дәўирлердеги қарақалпақлар менен байланыслы тарийхый хэм аўызеки

¹⁸² Снесарев Г.П. Хорезмские легенды как источник по истории религиозных культов Средней Азии. – М., 1983. – с. 31.

¹⁸³ Сухарева К вопросу о культе мусульманских святых в Средней Азии //Труды Ин-та истории и археологии АН УзССР. – Т., 1951. Вып. 2. – с. 177-178.

¹⁸⁴ Коруглы Х. Огузский героический эпос. – М.: 1976. – с. 83.

фольклорлық деректер қарақалпақтардың этногенезінде әһмийетли орын ийелеген түркий қәуимлердің тийкарынан өзлерин ислам динин қабыл еткен этник топарлар сыпатында белгили болғанлығын көрсетеди. Бул хәзирги қарақалпақтардың дәслеп хәр қыйлы урыўлық, мәмлекетлик бирлеспелер қурамында шама менен Х-ХІ әсирлерден баслап ақ ислам мәдениатының жемислеринен пайдалана баслағанынан дәрек береди. Ислам дининиң, улыўма мусылман мәдениатының қарақалпақтардың мәдений тарийхындағы орны ҳаққындағы қолда бар мағлыўматлардың басым көпшилиги тийкарынан ХVІІІ әсирдің ақыры ХІХ әсирлерге, яғный қарақалпақтардың миллет сыпатында толық қәлиплескен, өзлериниң турақлы географиялық аймағына ийе болған кейинги дәуирлерине туўра келеди.

Пайғамбарлар, сахабалар хәм әўлийелер ҳаққында әпсаналар. Көпшилик халықлар сыяқлы қарақалпақ диний фольклорына дәрек әпсаналардың басым бөлегин пайғамбарлар ҳаққындағы әпсаналар қурайды. Қарақалпақтар арасынан жазып алынған пайғамбарлардың өмири, ислам динин ендириў бойынша ислеген халық тили менен айтқанда ибратлы ислери ҳаққындағы әпсаналарға исленген илимий изертлеўлер олардың қарақалпақтар арасында таралыў дәреги тийкарынан ислам динине байланыслы диний әдебиятлардан ибарат екенлигин көрсетеди. Қарақалпақ диний фольклорындағы пайғамбарлар ҳаққындағы әпсаналардың көпшилиги өзлериниң дәслепки дәреклериндеги тийкарғы сюжетлик схеманы сақлап қалған болса да олар жергиликли халықтың дүнъя танымына бейимлесип, белгили дәрежеде трансформацияға ушырағанлығы себепли оларды дәслепки нусқалардың вариантлары сыпатында қарап, қарақалпақ фольклорының мүлки сыпатында қабыл етиўге болады.

Улыўма қарақалпақ диний фольклорындағы пайғамбарлар ҳаққындағы әпсаналардың образлар системасы жүдә кең қамраўлы болып, олардың қурамына ислам динине дәрек пайғамбарлардан тысқары қуран хәм басқа да диний әдебиятлар арқалы христиан, иудаизмге дерек пайғамбарлар да кирген хәм олар ҳаққындағы

эпсаналар да қарақалпақтар арасында кең таралған. Христиан, иудаизм динлеріне дәреке пайғамбарлар хақындағы эпсаналардың исам диніне байланыссыз қарақалпақтар арасына тиккелей қатнасы хақында мағлыұмат жоқ. Қолда бар мағлыұматлардың бәрі, сондай-ақ эпсаналардың мазмұны олардың дәрегі исламға дәреке әдебиатлардан ибарат екенлігін көрсетеді. Сол себепті біз пайғамбарлар хақындағы эпсаналарды олардың қайсы динге тийислилігіне қарап емес ұлыұма хронологиялық тәртіпте қарап өтеміз.

Адам ата. Қарақалпақ диний эпсаналары комплексіндегі Адам ата хақындағы эпсаналарына ислеген илимий изертлеұиміз тийкарынан олардың қәлиплесиұ тийкары диний әдебиатлар (Қуран, Инжил “Қыссасул анбия”лар) екенлігін көрсетеді. Дұньяның басқа халықтары сыяқлы қарақалпақтар да өзлерінің генеологиясын Адам ата менен байланыстырады хәм мұсылманлық көзқарастан оны дұньяға келген биринши адам хәм Алла тәрәпинен инсанлар арасына жиберилген биринши пайғамбар сыпатында қабыл еткен. Адам ата хақындағы қарақалпақ диний эпсаналары арасында халық арасынан жазып алынған “Адам ата хәм Хаұа ене”, “Адам ата менен Хаұа енениң бейиштен қуұылыұы”, “Кийели Қаратас” эпсаналары илимий көзқарастан қарақалпақтардың бул диний персонажға қатнасы хақында белгили дәрежеде мағлыұмат бере алатуғын қунлылыққа ийе эпсаналық дәреке есапланып, қалғанлары ұсы эпсаналардың вариантлары есапланады.

“Адам ата хәм Хаұа енениң бейиштен қуұылыұы”, “Кийели қаратас”¹⁸⁵ эпсаналары өзлерінің мазмұны бойынша ислам хәм христиан диніне дәреке диний әдебиатларда сөз етилген олардың бейиштен қуұылыұына байланыслы болған диний сюжетті тәкирарлайды. Сондай-ақ, эпсананың қарақалпақ версиясы белгили дәрежеде өзине тән өзгешеликке ийе. Мұсылман дәреклерінде “Адам жерге қуұылғанда аспаннан Аден, басқа дәреклерде Цейлонға, ал Хаұа ене Джидда қаласына түседі”¹⁸⁶ Қарақалпақ

¹⁸⁵ Қарқалпақ фольклоры. Көп томлық. 77-том “Мифлер хәм мифлескен эпсаналар”. – Н., 2014. – 25-б.

¹⁸⁶ Пиатровский М.А. Адам // Мифы народов мира. Энциклопедия. – М.: 2008. – с. 35.

эпсанасында Адам ата бир таўға, ал Ҳаўа ене теңиз бойына түседі хәм олар бирин-бири 200 жыл даўамында излеп жүреді. Аллатаала Адам атаның тәўбеге келиў ушын ислеген сыйыныўлары хәм ибадатхана сораўына байланыслы оған периштелери арқалы ақ шатыр қурып береді. Адам ата өлгеннен кейин шатыр қайтадан аспанға алып кетилип, орнына Мәкке қаласы тикленеді¹⁸⁷.

Мусылман дәреклеринде Аллатаала Адам ата менен бирге иләхий Қара тасты да Каабаны тиклеў ушын таслайды. Эпсананың қарақалпақ версиясы Қара тас ўақыясын қосымша деталлар менен байытылған. Онда сөз етилиўинше: “Қара тас Адам ата хәм Ҳаўа ене менен аспаннан түскенде топан суўдан қалған уймаға түсип кетип, оны Жабрайыл периште алып шыққан”. Усы эпсананың басқа вариантында “Аллатаала Адам атаны жерге таслағанда оған қоса өзи жақсы көрмейтуғын, гүнә ислеген периштесин де қосып жиберген хәм ол жерге тасланғаннан кейин тасқа айланған. Аллатаала тасты жерге таслағанда ол ақ реңде болған, гүнакар бенделер оны усылай бергеннен кейин ол қарайып кеткен”¹⁸⁸.

Адам ата ҳаққындағы қарақалпақ эпсаналары циклине кириўши “Адам ата хәм Ҳаўа ене”¹⁸⁹ эпсанасы Адам ата хәм Ҳаўа енениң жаратылыўы ҳаққындағы мусылман хәм христиан дәстүриндеги дәстүрий сюжеттиң қарақалпақша интерпретациясы үлгисин береді. Онда сөз етилиўинше, дүньяда ҳеш тиришилик жоқ екен. Буннан иши пискен Тәңри Адам атаны жаратыпты. Адам ата ҳеш нәрсеге қызықпай жүре берипти. “Бул болмайды екен”-деп Тәңри оның қасына ермек ушын Ҳаўа енени жаратыпты. Ҳаўа ене Адам атадан бир ул, бир қызды дүньяға келтирипти. Ҳаўа ене оң емшегин улына, ал шеп емшегин қызына емдиреди хәм оларды ерли-зайыплы сыпатында бир-бирине қосып, жер бетинде тиришилик басланыпты. Эпсанада Адам ата менен Ҳаўа ене Аллатаала тәрeпинен емес, ал улыўма түркий тиллес халықлардың

¹⁸⁷ Қарқалпақ фольклоры. Көп томлық. 77-том “Мифлер хәм мифлескен эпсаналар”. – Н., 2014. – 25-б.

¹⁸⁸ Баҳадырова С. “Арал бойы халықларының мифлери” гранты бойынша жыйнаған дала жазыўлары. 2-дәптер // ӨзРИАҚБ фундаментал китапханасының қолжазбалар фонды. Р-539, №176382. Информатор: Арзымбетов Атамурат. 1921-жылы туўылған. Миллети: қарақалпақ, руўы: мүйтен. Тахтакөпир районы тұрғыны.

¹⁸⁹ Қарқалпақ фольклоры. Көп томлық. 77-том “Мифлер хәм мифлескен эпсаналар”. – Н., 2014. –24-25 бб.

ең әйjemгi анимистлик қараслары тийкарында жүзеге келген жер-аспан дүньясы, адамлардың өмири, тәғдири белгилеуши әлем хукимдары Тәңри тәрeпинен жаратылады. Көшилик исламды қабыл еткен түркий тиллес халықларда Тәңри, Аллатаала бир түсиникти инсанды жаратыушы күш сыпатында қаралса да, әпсанада ески тәңиризм хәм оның тийкаргы фигурасы Тәңриниң де функциясы айқынырақ көринеди. Әпсанада Адам ата менен Хауа енениң гүнә етип, бейиштен қууылыуы мотивлериниң ушыраспауы әпсананың түркий тиллес халықлардың исламға дейинги тәңри менен байланыслы диний түсиниклери басым орталықта жүзеге келгенлигин дәлиллейди. Хауа енениң Қуран хәм Инжилде сөз етилмеген тууылған ул хәм қыз перзентлерин алжастырмай оң емшеги менен улын, ал шеп емшеги менен қызын емизиу мотиви қарақалпақларға тән болған экзогамиялық (бир руудан үйленбеу) неке ҳаққындағы қарасларын сәулеледирген.

Қарақалпақлар арасынынан жазып алынған “Шайтан хәм Адам ата” әпсанасы Қуран хәм Инжилде келтирилген Адам ата хәм Хауа енениң бейиштен қууылыу мотиви тийкарында жүзеге келген хәм усы мотивтиң эпикалық дауамы сыпатында өз көринисин тапқан. Әпсанада сөз етилиуине қарағанда, Адам атаның шаңарағы шайтанның шаңарағы менен қоңсылас хәм шайтанның балалары Адам атаның балалары менен бирге ойнайды екен. Адам ата балаларының шайтанның балалары менен ойнағаннан берли жаман қылықлар шығара баслағанын билипти де ашыуы келип шайтанның балаларын балта менен шауып, жерге көмип таслапты. Ертеңине қараса, шайтанның балалары тағы буның балалары менен ойнап жүрген қусайды. Сонда, Адам ата шайтанның балаларын тағы шауып, оларды қазанға салып қууырып, бала-шағасы менен жеп алып, “енди булардан қутылдық” деп отырса, шайтан келип: “Бәри бир, бизден қутыла алмайсыз. Биз бурын сыртта жүрген болсақ, енди ишиңизге кирип алдық. Енди бир өмир бирге жасаймыз” деп күлипти¹⁹⁰.

¹⁹⁰ Қарқалпақ фольклоры. Көп томлық. 77-том “Мифлер хәм мифлескен әпсаналар”. – Н., 2014. – 28-б.

Ибраһим сахаба хәм оның баласы Исмайыл. Қарақалпақлар арасында Ибраһимди көбинесе Мухаммед пайғамбардың сахабасы, ал гейбир информаторлар оны пайғамбар сыпатында да атап өтеди. Қуранда келтирилген мағлыұматлар бойынша ол Аллатааланы бириншилерден болып тән алған хәм басқаларды оған қуллық етиўге үндеген, баласы Исмайыл екеўи Каабаны тиклеген инсан сыпатында ислам идеологиясында орын алған. Қарақалпақлар арасынан жазып алынған “Ибраһим сахабаның баласы Исмайылды қурбанлыққа бериўи”¹⁹¹ эпсанасы Ибраһим сахаба ҳаққындағы қарақалпақлар арасында таралған эпсаналардың ең тийкарғысы болып, қалғанлары усы тийкарғы эпсананың вариантлары есапланады. Қарақалпақлар арасына таралған келип шығыў дәректери ислам динине дәрек әдебиятларға барып тақалатуғын эпсаналарға исленген анализлер халық арасында тийкарынан Ибраһим сахаба ҳаққында тийкарынан келип шығыў дәреги Қуранға байланыслы жоқарыдағы эпсананың кең түрде таралғанын көрсетеди.

Исмайыл мусулман мифологиясында Ибраһимның баласы, пайғамбар, Алланың жердеги елшиси. Қурандағы мағлыұматлар бойынша әкеси “Ибраһимнің дин”ин үгитлеп, каабаны мусылманлар ушын асыраған¹⁹².

Қарақалпақлар арасында таралған “Ибраһимнің дүньяға келиўи”¹⁹³ эпсанасы улыўма мазмуны бойынша қуран вариантын қайталайды соның менен бирге оннан өзине тән миллий колорити хәм қосымша деталлар менен өзгешеленип турады. Эпсананың қуран вариантында Исмайыл әкеси Ибраһим, анасы Хаджар менен Арабияға келип, әкеси оны жасаў ушын өзлери тиклеген каабаның қасында қалдырып кетеди. Қарақалпақ версияда ўақыялар бираз өзгеше түс алған болып, онда эпсана бийперзент Ибраһимнің егер ол перзентли болса, перзентин Алланың жолына қурбан етиў

¹⁹¹ Каримов А. Тарийхый адамлар ҳаққында эпсаналар // ӨзРИАҚБ Фундаментал китапханасы қолжазбалар бөлими. Инв №183023, Р-1242. – Б. 175.

¹⁹² Каримов А. Тарийхый адамлар ҳаққында эпсаналар // ӨзРИАҚБ Фундаментал китапханасы қолжазбалар бөлими. Инв №183023, Р-1242. – Б. 175.

¹⁹³ Каримов А. Тарийхый адамлар ҳаққында эпсаналар // ӨзРИАҚБ Фундаментал китапханасы қолжазбалар бөлими. Инв №183023, Р-1242. – Б. 175.

ўәдесинен басланады. Ол киши ҳаялын желмаяға миндирип, хызметкерине ҳаялды желмаяның тоқтаған жерине түсирип келиўин буйырады. Арадан төрт күн өткеннен кейин желмая бир сахрада тоқтап, ҳаял сол жерде көз жарады. Ҳаял туўылған баланың атын Исмайыл деп қояды. Алланың кўдирети менен бала тепкен жерден суў шығып, ол анасы менен сол жерде жасай береді. Ол жети жасқа шыққанда ғана хабары әкесине жетеді.

Әпсананың қарақалпақ версиясы ең алды менен әсиресе түркий-монгол эпосына тән иләхий күшлерден перзент сорап алыў хәм перзенттиң өз әкесинен айра түсип, оны излеўи мотивлериниң орын алыўы менен парықланады.

Нуў пайғамбар. Генезиси христиан хәм иудаизмге барып тақалатуғын хәм қарақалпақларға ислам дини хәм оған дәрек әдебиятлар арқалы таралған бул пайғамбар бул халықта Нуў пайғамбар исми менен белгили диний персонаж есапланады. Қуранда ол “Алланың жердеги елшиси” (26:107), Алла оны өзиниң сүрелерин мойынламаған, гүнакар адамлар арасына оларды мусылман етиў ушын жибереди (71-сүре. “Нух”). Аллатаала өзи жаратқан гүнәкар бенделерди жазалаў ушын топан суўын жиберип, усы қырғыннан аман қалыў ушын Нуў пайғамбарға кеме соғыўды буйырады (11:42; 23:27). Қуранда қәлиплесип, ислам динин қабыл еткен халықлар арасында бул сюжет кең тарқалып, жергиликли фольклорлық дәстүрлерде өзине тән миллий интерпретацияларға ийе болады. Қарақалпақлар арасында да жоқарыдағы сюжет кең таралған болып, оның бир неше вариантлары халық арасынан жазып алынған. Қарақалпақлар арасынан жазып алынған бир әпсана тексти бойынша: Нуў пайғамбардың кемеси топан суўы басқан дүньяны гезип жүрип, ақыры Арал теңизинде тоқтаған хәм оның ишиндеги жуп-жуптан кемеге алынған ҳайўанатлар хәм адамлар усы жерде кемеден түсип, кейинги тиришиликти даўам еттирген¹⁹⁴.

¹⁹⁴ Бекимбетов А. Дала жазыўлары // ӨзРИАҚБ фундаментал китапханасының қолжазбалар фонды. Р-1302, №183830. Информатор: Айымбетова Дәўлетбийке. 1941-жылы Кегейли районында туўылған. Миллети: қарақалпақ, урыўы: Өйтеке. Кегейли районы “Шоқ тораңғыл” АПЖ.

Нуў пайғамбардың топан суўы хәм оның кеме соғыўына байланыслы дәстүрли мотивлердің өзине тән қарақалпақша интерпретациясы көлеми бойынша кең хәм мазмуны бойынша өзине тән өзгешеликке ийе “Топан суўы” эпсанасында өз көринисин тапқан¹⁹⁵. Эпсана сюжети тийкарғы үш мотив тийкарында қәлиплескен болып, олардың бириншисинде Нуў пайғамбардың топан суўының хабарын Жабрайыл периштеден еситип, кеме соғып, кемеге барлық жанзатлардан жуп-жуптан тийегени, тышқанның кемени тесийи ҳаққындағы шығыста кең таралған эпик сюжет сөз етиледі. Усы сюжеттиң даўамы сыпатында эпсанаға түркий тиллес халықлар арасында кең таралған этиологиялық мазмундағы “Қарлығаштың қуйрығы неге айры?” эпсанаһы жалғастырылған. Эпсанада Нуў пайғамбар жыланға ислеген хызмети ушын оның тилегин сорағанда, жылан оннан дүньядағы ең мазалы қан менен тойдырыўды сораиды. Мазалы қанды таўып келиў ушын Нуў пайғамбар сонаны жумсайды. Ыақыялардың кейинги раўажланыўы этиологиялық эпсанадағыдай кешип, Нуў пайғамбар қарлығашқа “...адамлардың арасынан орын береді”.

Эпсананың соңында топан суўы тартылып, кеме қурғақта қалғанда, кемедегилер бир ойдан түтин шығып турғанын көреді. Барып қараса, топан суўынан хабарсыз, шарық ийирип отырған бир кемпирди көреді. Өзиниң келип шығыўы бойынша ҳәр қыйлы дәреклерге қатнаһлы болған ҳайўанатлар (Қарлығаш), тәбият (ана тәбият – кемпир) культлерин сәўлелендирийи бундай эпсаналардың контаминацияһы (ўақыялардың араласыўы) Нуў пайғамбар ҳаққындағы эпсананың қарақалпақ фольклорлық дәстүрине бейимлесий басқышының бир көринисин, бул персонаж эволюцияһының белгилери бир басқышының көрсетеди.

Арал теңизи жағасын мөкан еткен, тийкарынан қарақалпақлардың қоңырат арыһына кирийи хәм бир ўақытлары турмыс тәризи балықшылық пенен байланыһлы болған урыўлар

¹⁹⁵ Каримов А. Тарийхый адамлар ҳаққында эпсаналар // ӨзРИАҚБ Фундаментал китапханасы қолжазбалар бөлими. Инв №183023, Р-1242. – Б. 175.

арасында Убби менен бир қатарда Нуў пайғамбар да кемешилер менен балықшылардың пири сыпатында танылған¹⁹⁶. Автор тәрәпинен ата-бабасы бир ўақытлары Арал теңизи бойында жасаған 79 жастағы Қ.Нуратдиновтан жазып алынған әпсанада Нуў пайғамбардың балықшылардың пири сыпатындағы функциясы белгили дәрежеде анық сәўлеленген. Әпсанада балықшылар балық аўлаў ушын теңизге шыққанда бирден теңизде даўыл турып, балықшылар минген сал даўылдың күши менен шайқала баслайды. Сонда балықшылар салдың үстинде диз шөгинип отырып, Нуў пайғамбардан аманлық сорай баслайды. Бир майданнан кейин, сал тезлик пенен курғаққа қарай жүзип баратырған қусайды. Балықшылар басларын көтерип қараса, думан арасынан басы аспанға тийетуғын бир ақ сақаллы адам салды жибинен тартып кетип баратырған екен. Олар сонда биринши мәртебе Нуў пайғамбарды өз көзлери менен көрген екен¹⁹⁷.

Ийса пайғамбар. Қарақалпақлар арасынынан жазып алынған “Бийбимәрьям хәм Ийса пағамбар”, “Ийса пайғамбардың қамалыўы”¹⁹⁸ әпсаналары Ийса пайғамбар ҳаққындағы қуран концепциясы менен сәйкес, соның менен бирге белгили дәрежеде өзгешеликлерге де ийе. “Бийбимәрьям хәм Ийса пайғамбар” әпсанасында Қурандағы сыяқлы Ийса аллатааланың құдирети менен анасы Бийбимәрьямнан некесиз туўылып, жаслайынан иләхий күшке ийе болады: дуўа менен кеселлерди емлейди, өлини тирилтеди, жанлы мақлуқатлардың тилин биледи. Бир күни Өзрейил Мәрьямның “балам келсин” дегенине қарамай оның жанын алады. Ийса келсе, периштелер оны ақ жаўып, кепинлеп жерлеген екен. Сонда Ийса Аллатааладан анасын көрсетиўди сорапты. Аллаталаның құдирети менен гөр жарылып, Ийса анасын көрипти. Сонда ансы оған: “Малға кеўил бөлмегил, ҳақ буйрығын қоймағыл” деп нәсият еткен қусайды. Екинши әпсанада Ийса пайғамбардың душпанлар тәрәпинен қамалыўы хәм оның

¹⁹⁶ Этнография каракалпаков XIX начала XX века (материалы и исследования). – Тошкент, 1980. – с. 194.

¹⁹⁷ Бекимбетов А. Дала жазыўлары // ӨзРИАҚБ фундаментал китапханасының қолжазбалар фонды. Р-1302, №183830. Информатор: Қалбай Нуратдинов 79 жаста.

¹⁹⁸ Тарийхый адамлар ҳаққында әпсаналар // ӨзРИАҚБ Фундаментал китапханасы қолжазбалар бөлими. Топлаған: А.Каримов. Инв №183023, Р-1242. – Б. 175.

Жабрайыл периште тәрәпинен қутқарылыў уақыясы сөз етиледі. Соңғы әпсана Қуран сондай-ақ, Инжилге де тән емес сюжет болып, оны Ийса пайғамбар тулғасын идеалластырыў ҳаққындағы ислам идеологиясының халық фантазиясына тәсири нәтийжесиниң жемиси, халықлық концепция сыпатында қараўға болады. Бул әпсананың түркий тиллес халықлар орталығында қәлиплескенлигин әпсананың Насриддин Рабғузийдың “Қысаси Рабғузи” шығармасында келтирилиўи дәлил бола алады. Бул әпсана сол түркий тиллес халықлар арасында қәлиплесен әпсананың қарақалпақлар орталығында интерпретацияланған версиясы есапланады. Қарақалпақлар арасында таралған әпсаналар Ийса пайғамбарды аллатаала жолында өзін қурбан етиўге таяр, ҳақыйқый мөмин мусылман, пухара халықтың жанашыры сыпатында билгенлигин көрсетеди.

Мухаммед пайғамбар. Ислам дини хәм мусылман мәмлекетшилигине тийкар салған тарийхый шахс Мухаммед пайғамбар (570-632) өз искерлигин исламды монетеистлик дин сыпатында қәлиплестириўге хәм өзін басқалар киби инсан, оннан кәрамат күтпеў кереклиги, оның тек Алланың “хабаршысы”, “жақтылық бериўши шырақ” (33: 44-45) екенлиги ҳаққында мәлим етиўине қарамастан, ислам дини қабыл етилген аймақларда ҳәтте Арабияның өзінде де исламнан алдыңғы динлер хәм диний культлер тәсиринде оның мифлестирилген, иләхий күшке ийе пайғамбар сыпатындағы образы жүзеге келеди.

Мухаммед ҳаққындағы әпсаналардың қарақалпақлар арасында да таралыўының тийкарғы дәреклери мусылманлардың уллы китабы Қуран, Мухаммед пайғамбардың өмири хәм ислери ҳаққында сөз етиўши хәдислер хәм басқа да пайғамбарлар ҳаққында әңгимелерден ибарат өзине тән апокрификалық характердеги жанр есапланған хәм ҳәр қыйлы авторлар тәрәпинен “Қыссасул анбия” жанрында жазылған шығармалар есапланады.

Қарақалпақлар арасында Мухаммед пайғамбардың өмири, ибратлы ислери ҳаққында жоқарыда көрсетип өтилген дәреклер тийкарында пайда болған әпсаналар қарақалпақ диний әпсаналары

топарының белгили бир бөлегин курайды. Мухаммед пайғамбар ҳаққындағы әпсаналарды мазмуны бойынша тиккелей ислам динине байланыслы жазба ҳәм аўызеки дереклер тийкарында пайда болған ҳәм исламға дейинги әййемги диний исенимлердиң тийкарында дөреген, анығырағы Мухаммед пайғамбар ҳаққында халық фантазиясы жемиси сыпатындағы дөрелген әпсаналар сыпатында көриўимизге болады.

Биринши топарға, яғный тиккелей Қуран ямаса Хадис сыяқлы исламның садықлық характерин өзинде сәўлелендирген әдебиятлар тийкарында пайда болған қарақалпақ әпсаналары жоқарыдағы әдебиятлардың мазмунына бола, өзлеринде Мухаммед пайғамбардың өмирбаянын, оның Алла жолында ислеген ибратлы ислери ҳаққындағы мағлыўматларды қамтыған ҳәм олар көбинесе дидактикалық характерге ийе. Бундай характердеги әпсаналар көбинесе қарақалпақлар арасында диний орталықта, яғный, анаў ямаса мынаў мешит ямаса медресе искерлиги ҳәм оларды қоршаған социаллық орталыққа көбирек белгили болған. Деген менен улыўма қарақалпақлардың диний көзқарасы бойынша Мухаммед пайғамбар тек ислам дининиң тийкарын салыўшы ғана емес, ал басқа пайғамбарлар қатары кәрамат ийеси сыпатында қаралады.

Қарақалпақлар арасында, әсиресе олардың диний орталығында ең көп тилге алынатуғын әпсаналардың бири бул “Мухаммед пайғамбардың аршқа барыўы”¹⁹⁹ әпсанасы. Бул әпсана улыўма мусылман дәстүринде Мухаммед пайғамбарды кәрамат көрсететиўши, иләхий күшке ийе шахс сыпатында қабыл етиўге тийкар салған дәслепки диний сюжетлердиң бири болып, ол Қурандағы Мухаммед пайғамбардың “түңги саяхатлары” (көрин: Исра17:1) сүресине байланыслы келип шыққан болып, кейин ислам динин қабыл еткен халықлардың диний дәстүрлеринде ҳәр қыйлы версияларда өз көринисин таба баслаған.

Бул сюжеттиң қарақалпақша версиясындағы ўақыялар барысы оның улыўма мусылман дәстүриндеги көриниси менен дерлик

¹⁹⁹ Мухаммед пайғамбардың аршқа барыўы // Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 77-том. “Мифлер ҳәм мифлескен әпсаналар”. – Н., 2014. – 17-19 бб.

уқсас. Мухаммед эпсанада Жабрайыл периштениң көмеги менен Бурақ атқа минип, аршқа көтерілип, онда өзинен бурын өткен пайғамбарлар Адам ата, Ийса, Ибраһим, Муса, Нуў, Яқып пайғамбарлар менен ушрасады хәм жети қат аспаннан өтип, Аллатааланың дәрғайына барады, жәннет хәм дозақты көреді, Аллатааладан тапсырма алады. Эпсананың қарақалпақ версиясының басқа мусылманлық версиясиялардан парқы ең алды менен ондағы миллий колорит, яғный эпсанадағы жәннет хәм бейиш, Аллатааланың дәрғайы, пайғамбарлар образлары қарақалпақлардың дүнья танымы фонында сәўлелендириледі. Усындай өзгешелик қарақалпақлар арасында таралған “Мухаммед пайғамбардың туўылыўы” хәм т.б эпсаналарға да тән²⁰⁰.

Мухаммед пайғамбарға байланысly исламға дейинги жергиликли динлер хәм оларға байланысly культлик түсиниклер тийкарында пайда болған эпсаналар басқа тәсирлерсиз тиккелей жергиликли, ислам динин қабыл еткен халық диний фантазиясының мүлки есапланып, олар Мухаммед пайғамбар ҳаққындағы эпсаналар циклин жаңа мазмун менен байытыўда үлкен роль ойнаған. Булардың көпшилиги тийкарынан этиологиялық характерде болып, белгили бир культ ямаса ҳайўанатлар дүньясының бир ўәкилиниң адамзат дүньясында унамсыз қабыл етилиў себеплерин түсиндиреди. Усындай эпсаналардан “Пышықтың жақсы атлы болыўы”, “Пайғамбар хәм ҳәкке”, “Мухаммед пайғамбар хәм ат”²⁰¹ эпсаналары өзлериниң әдебий көркемлик дәрежеси бойынша ең дыққатқа ылайық эпсаналардан есапланады.

“Пышықтың жақсы атлы болыўы” эпсанасында басқа фольклорлық жанрларда басқа үй ҳайўанлары арасында хошжақпас, ҳайяр персонаж сыпатында сәўлеленген пышық Мухаммед пайғамбарды жылан кебине енип өлтирмекши болып келген душпаннан қутқарады. Буның есесине пайғамбар оның арқасынан бир сыйпап: “Хеш қашан арқаң менен жығылмағайсаң!”

²⁰⁰ Мухаммед пайғамбар // Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 78-том. “Эпсаналар”. – Н., 2014. – 59-60 бб.

²⁰¹ Қарақалпақ халық эпсаналары // Дүзиўши: Т.Қанаатов. – Нөкис, 2000. – Б. 8-9.

деп пәтия береді²⁰². Соннан берли пышық қандай бийиктен жығылса да еки аяғы менен жерге жеңил түседі екен. Ал, “Мухаммед пайғамбар хәм ат” әпсанасында сөз етилиўине қарағанда, бурын аттың дойнағы хәзиргидей қатты болмаған екен. Бир күни пайғамбар бир сапардан үйине пияда киятырып, бир топар кәпир қарақшыларға тап болады. Олар пайғамбарды узақтан танып, оны өлтирмекши болып, тура умтылады. Пайғамбар енди қолға түстим дегенде сол жерде отлап жүрген бир ат шаўып келип, пайғамбардың алдына келип арқасын тутыпты. Пайғамбар атқа минип қашып, душпанларынан қутылыпты. Аттың қатты шаўғаннан қанап кеткен аяғын көрген пайғамбар, оны сыйпап: “дойнағың тастан болсын!” деген екен оның аяғында тастан да қатты дойнақ пайда болып, ат қандай узаққа болса да қыйналмай шаўып баратуғын болыпты²⁰³. Әпсана мазмуны оның улыўма түркий-монгол халықларда ен жайған ат культине байланыслы келип шыққанын көрсетеди. Ал, “Пайғамбар хәм хәкке”²⁰⁴ әпсанасында хәкке қусының адамлар арасында жек көринишли қус болыўының себеби түсиндириледі. Бул әпсана да душпаннан қашыў мотивинен басланып, пайғамбар бир жыраға келип бас паналайды. Сонда сол жерде ушып жүрген хәкке жыраның қасына ушып келип, шықықлай баслапты. Душпан хәкке шықықлаған жерде адамның бар екенлигин сезген душпан жыраға келип, пайғамбарды тутып алады. Сонда хәккениң бул исине наразы болған пайғамбар: “адамларға жек көринишли болғайсаң!” деп ғарғағанлығы себепли адамлар хәккени қәсийетсиз қус деп жаман көреді екен.

Хәким Улықпан. Ески араб мифологиясында көп жыл жасаған данышпан, мусылман дәстүринде яғный Қуранда халық арасында тек жалғыз Аллаға исений тәлийматын таратыўшы ҳақ жолынан жүрген инсан (31:12-18) сыпатында қабыл етилген. Орта Азия халықлары дәстүринде, соның ишинде халық аўызеки әдебиятында Хәким Улықпан – уллы тәўип, барлық тәўиплердің

²⁰² Сонда, 9-б.

²⁰³ Қарақалпақ халық әпсаналары // Дүзиўши: Т.Қанаатов. – Нөкис, 2000. – Б. 8-9.

²⁰⁴ Сонда, 9-б.

пири сыпатында өз көринисин тапқан. Хәким Улықпан ҳаққындағы қарақалпақ эпсаналар циклин басқа түркий тиллес халықлардағы, сондай-ақ, диний әдебиатлардағы версиялар менен салыстырыулар нәтийжеси бул эпсаналар циклиниң генезиси улыўма түркий тиллес халықлар фольклорына тән болған хәмме нәрсеге қадир әўлийе, данышпан тәўип ҳаққындағы сюжетлерге барып тақалатуғынлығын көрсетеди.

Жоқарыда айтып өтилгениндей, Хәким Улықпан ҳаққындағы Куран, сондай-ақ, мәселен, Орта Азияда жүдә кең таралған Н.Рабғузийдиң диний әдебиатлар тийкарында дөреткен Қыссасул анбия жанрында жазылған мийнетинде²⁰⁵ де ол тийкарынан Аллатаала жолын тутқан, пайғамбарлықтан ўаз кешип данышпанлықты таңлаған инсан сыпатында сәўлеленген хәм ол усы тәрәпи менен Орта Азия халықларының фольклорлық дәстүриндеги данышпан тәўип сыпатындағы образынан парық қылады.

Хәким Улықпан ҳаққындағы эпсаналар цикли оның улыўма түркий тиллес халықлар фольклорында қәлиплескен халық медицинасын пухта ийелеген алым, хәрқандай мәселеге шешим таба алатуғын, адамлар дәртине даўа излеген уллы тәўип, данышпан инсан сыпатындағы образына қосымша сыпат бере алады.

“Хәким Улықпан – кәраматлы тәўип”²⁰⁶ эпсанасында сөз етилиўине қарағанда ол Жамшид патша заманында жасаған, жер бетиндеги бар илимди ийелеген. Еле жас болыўына қарамастан, бийдаўа кеселге шалынған анасын емлеў ушын “ақ сүйек” деген шөпти излеп, Гөҳикап деген таўға келеди. Оның кейинги – “ақ сүйек”-деп аталатуғын дәрилик шөпти табыў менен байланыслы хәрекеті улыўма түркий тиллес халықлары эпикалық дәстүринде, әсиресе ертеклерде жийи ушырасатуғын өгиз терисине оралған қаҳарманды бүрkit қустың таў басына алып шығыў мотиви менен байланыстырылады. Эпсана өз сюжетлик қурлысы бойынша

²⁰⁵ Рабғузий. Қисаси Рабғузий. – Тошкент, 1990. – Б. 240.

²⁰⁶ Хәким Улықпан – кәраматлы тәўип // Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 78-том. “Эпсаналар”. – Н., 2014. – 60-б.

ертеклерге бирқанша жақын. Бирақ, оның әпсана сыпатында қәлиплесіуіне әпсанадағы диний мазмундағы деталлар, мәселен, Хәким Улықпанның Гөһиқап тауында жасаушы сайғақ пенен болған полемикасы (бахс) жетекши роль ойнаған. Сайғақ Хәким Улықпанға қудай тәрeпинен әжел жиберилген адамды қутқарыуға умтылыудың оған шек келтириу екенлигин айтады. Сонда ол анасын өлимнен алып қала алмаслығын, бирақ, оның узақ жасауын қәлейтуғынлығын соның ушын оның дәртине шыпа излегенин айтады.

Улыұма Хәким Улықпан ҳаққындағы Орта Азия түркий тиллес халықлар арасында таралған әпсаналардағы бийтаптың дәртине шыпа излеу, шыпакер болыу ушын узақ жыллар дауамында тәлим алыу сыяқлы мотивлер бизиң пикиримизше, шығыста, соның ишинде Орта Азия аймағында ислам дини қабыл етилгеннен кейинги дәуирлерде тәбийй билимлер, солардың ишинде медицина илиминиң рауажлана баслауы тәсиринде қәлиплесе баслаған. Бул процесс фольклорлық дәстүрде Хәким Улықпанның әулийе, данышпан сыяқлы пазыйлетлери үстине “уллы тәуип” деген пазыйлеттиң қосымша болыуы ҳәм оның усы пазыйлет көплеген әпсаналардың дөрелиуіне түртки болғанлығы сөзсиз. Қарақалпақлар арасында Хәким Улықпанның тарийхый шахс, уллы Ибн Синаның прототипи сыпатында танылыуы да усыған байланысly.

“Хәким Улықпан ҳәм дийхан” әпсанасы улыұма шығыс халықлары фольклорында көбинесе Хәким Улықпан аты менен байланыстырылған жылан зәхәри менен емлеу мотиви тийкарында қәлиплескен. Генезиси шығыс ертеклерине барып тақалатуғын бир қарақалпақ ертегинде бийдауа кеселге шатылған бир адам тәуиплер дәртине шыпа таба алмай кең сахраға қаңғып кетип өлиуди мақул табады. Ол шөлде қаңғырып жүрип, ақыры ҳалдан тайып қулайды. Қулап жатырса, қасында турған сексеуилге оралып турған жыланның аўзынан тамып турған зәхәрди көреди де әжелин тезлетиу ушын сол зәхәрге аўзын тутарды ҳәм сол зәхәрден өлим

емес, ал шыпа табады²⁰⁷. Бул мотив эпсана жанрдың талаптарынан келип шығып, қосымша деталлар: ең алды менен ўақыяның эпсанаўий Ҳаким Улықпан аты менен байланыстырыў ҳәм басқа реалистлик деталлар арқалы эпсанаға трансформацияланған.

“Ҳәким Улықпанның патшаны емлеўи”²⁰⁸ атлы эпсанада Ҳәким Улықпан тек ғана уллы тәўип ғана емес, ал ҳәрқандай жағдайға шешим таба алатуғын данышпан сыпатында сәўлеленген. Эпсанада айтылыўынша, семизлик кеселине шалынған бир жаўыз патша ат туяғы жетер жердиң бәринен атақлы тәўиплерди алдырып, өзин емлеўди буйырады. Олардың бәри патшаның кеселине шыпа таба алмай, басларынан жүдә болады. Ең ақыры гезек енди аты шыға баслаған Ҳәким Улықпанға келеди. Ҳәким Улықпан патшаға уйқы дәри берип уйықлатып, кийимлерин алмастырып, оны бир шопанның ылашығына апарып таслаўды буйырады. Патша оянса, жаман бир ылашықта жатырған қусайды. Паданың ийеси келип, оған қойларды отлаўға алып шығыўды буйырыпты. Патшаның фәзеplенип, өзиниң патша екенлигин дәлиллеўге урыныўлары босқа кетип, ол ақыры “патша болғаным түсим екен ғой”-деп тәғдирге тән берип, кең саҳрада қой бағып жүрип, дәртине шыпа табады. Оның пүткиллей дәрттен қутылғанын билген Ҳәким Улықпан оған және уйқы дәри берип уйықлатып сарайға қайтарады. Патша уйқысынан оянса сарайда қусайды. Сонда ол Ҳәким Улықпанды қасына шақырып, түсинде шопан болғанын сыбырлап айтқан қусайды. Көплеген түркий тиллес халықлардың соның ишинде қарақалпақлар арасында да белгили болған бул сюжеттиң келип шығыў дәреги бизиң пикиримизше Орта Азияда кең таралған “Мың бир түн ертеклері”- деп айтыўға болады.

Ҳәзрети Әлий. Орта Азияның, солардың ишинде тәжик, өзбек халықлары диний фольклоры менен бир қатарда қарақалпақ диний фольклорында да Алий ҳаққындағы эпсаналар жетекши орынды тутады.

²⁰⁷ Хошаниязов Ж. Дала жазыўлары // 1986-жылы Ленинабад районында жыйналған фольклор материаллары. ӨзР ИА ҚБ Қол жазбалар фонды. Р-1207. №182886. Информатор: Рейм Қабыл улы 80-жаста.

²⁰⁸ Сонда: Информатор: Рейм Қабыл улы 80-жаста.

Қарақалпақтар арасынан жазып алынған “Хәзрети Әлий менен кесикбас батыр”²⁰⁹, “Хәзрети Әлий”, “Хәзрети Әлийдің ашыуы”, “Хәзрети Әлийдің пушайманы”, “Қуданың шері”, “Анес сахаба хәм хәзрети Әлий”, “Қыпшақтар”²¹⁰ әпсаналары мазмұны, тематикалық бағдары бойынша бирин-бири тәқарламайтуғын, яғнай Әлий образының қарақалпақ диний фольклорындағы хәр қыйлы көринислерин өзінде сәўлелендирген.

Жоқарыда аталып өтилген Хәзрети Әлий ҳаққындағы қарақалпақ диний әпсаналарын келип шығыў, анығырағы олардың қарақалпақ фольклорында пайда болыў дәреклерине қарай өзлестирилген, яғнай қарақалпақ фольклорына хорезм фольклорлық дәстүри арқалы кирип келген хәм Әлий ҳаққындағы жергиликли халық – қарақалпақтар тәрәпинен дәрәтилген әпсаналар сыпатында еки топарға бөлип қарайға болады. Бизин пикиримизше, Әлий ҳаққындағы қарақалпақ диний әпсаналарының өзине тән өзгешеликleri ҳаққында сөз етпестен алдын, бул әпсаналардың қәлиплесиўиниң тарийхый төркинleri ҳаққында тоқталып өтиў мақсетке муўапық.

Бизге белгили, Орта Азия аймағында жасаўшы түркий тиллес халықлардың дерлик хәммеси суннийлер есапланады. Тийкарынан суннийлерден ибарат бундай орталықта исламның шийий масхабына дәрек есапланған хәм усы масхабтың уллы жетекшиси соның менен бирге Орта Азия аймағында ҳеш қашан болмаған Хәзрет Әлийдің салмақлы орын ийелеўиниң өз тарийхый себепleri бар.

Хәзрет Әлийдің Хорезм агиологиясы ҳаққында дыққатқа ылайық илимий изертлеўлер алып барған рус этнографы Г.П.Снесарев оның Хорзмниң диний орталығында хәм өз гезегинде усы аймақтың фольклорлық дәстүринде орын тутыўын Хәзрети Әлий ҳаққындағы Хорезм аймағында таралған әпсаналарды изертлей отырып, төмендеги жуўмаққа келеди: “...мусылман

²⁰⁹ Хәзрети Әлий менен кесикбас батыр // Қарақалпақ фольклоры. 78-том. “Әпсаналар”. – Н., 2014. – 57-58 бб.

²¹⁰ Қанаатов Т. Фольклор этнографиялық жазыўлар. (1-дәптер) // Т.Қанаатовтың Тамды дияры Ақ қабақ аўылынан жыйнаған материаллары. 1990. – 48 б. / ӨзР ИА ҚБ Қол жазбалар фонды. Р-590. №181281

дүньясының төртинши халифы ўақыт хәм аралыққа қарамастан, узақ Хорезмге тосыннан “бейимлескен” жоқ. Бул аймақта пайда болған әўлийе Әлийдин иран эпосы тәсиринде пайда болған “Баҳадыр” вариантындағы образы хорезм агиологиясы тәрәпинен заңлы түрде қабыл етилген. Оның бул аймақта айрықша абройға ийе болыўына оазис халқының диний турмысына хәр қыйлы жоллар хәм дәреклер арқалы кирип келген шиизмнің тәсири шараят жаратқаны сөзсиз”²¹¹ Өз гезегинде Хорезм менен тығыз экономикалық-мәдений қатнаста болған қарақалпақлардың диний турмысына да бул кублыстың тәсири болыўы сөзсиз екенлигин Хәзрети Әлий ҳаққындағы хорезм әпсаналарының қарақалпақлардың диний қараслары тәсиринде белгили дәрежеде трансформацияға ушыраған қарақалпақ версияларының қәлиплесиў фактлери дәлиллейди.

“Хәзрет Әлийдин жақсылығы” әпсанасының хорезм версиясы Г.П.Снесарев тәрәпинен жазып алынған болып, әпсанада Әлийдин бир сүтхорға қарыздар болып қалған адамға ислеген жақсылығы ҳаққында сөз етиледи. Әпсананың хорезм, қарақалпақ версиялары да Хәзрети Әлийдин қарыздар адамның қарызын төлеўи ушын өзин мың тиллаға базарға салыў мотиви менен басланады. Хорезм версиясында жергиликли патша Әлийди үш шәртти орынлаў шәрти менен мың тиллаға сатып алыўға ўәде береди. Бул үш шәртке Әмиўдәрьяны бөгеў, айдарҳаны өлтириў, Әлийди гүресте жеңиў (патша оның Әлий екенинен бийхабар болады – А.Б). Хәзрети Әлий патша тәрәпинен қойылған үш шәртти де өзиниң кәраматлы күши арқалы орынлап, өзин патшаға танытады²¹².

Әпсананың қарақалпақ версиясында Әлийди жергиликли бир бай оның мың қулдың күшине ийе екенлигине исенип сатып алады. Бир күни Әлийди сатып алған байдың аўылында той болып, бай Әлийди гүресте теңсиз дәў палўан менен гүреске түсиреди. Дәў палўан Әлийди көтерип ылақтырайын десе, оны орнынан қозғалта

²¹¹ Снесарев Г.П. Хорезмские легенды как источник по истории религиозных культов Средней Азии. – М., 1983. – с. 66.

²¹² Снесарев Н.П. Хорезмские легенды как источник по истории религиозных культов Средней Азии. – М., 1983. – с. 58.

алмапты. Сонда ол қылышын алып, оны шаппақшы болғанда оның қасында Дүлдил аты менен Зулфиқар қылышы пайда болыпты хәм олардың жәрдеми менен Әлий дәу палұанды шаўып таслайды. Әпсананың қарақалпақ версиясы хорезм версиясының трансформацияға ушыраған варианты екенлигине гүман жоқ. Хорезм версиясы ең алды менен өзинің мифологиялық белгилерин жақсы сақлаған. Бул тәреплери менен ол көбірек иран қахарманлық эпосы хәм оның баслы қахарманы Рустемди көбірек еске салады. Ал, әпсананың қарақалпақ версиясына (кәраматлы Дүлдил ат пенен Зулфиқар қылышты есапқа алмағанда) көбірек рационаллық, яғный ўақыялар хәм хәрекетлердің ақылға муўапық сәўлелениў усыллары тән. Бунда, Хәзрети Әлий көбірек түркий тиллес халықлардың қахарманлық дәстанлары қахарманларына уқсас. Буннан биз әпсананың қарақалпақ версиясының дөрелиў ўақты бойынша кейинирек дәўирге, яғный эпикалық дәстүрде рационаллық характердеги сүүретлеўдің кәлиплесе баслаған дәўирде пайда болғанлығын көриўимизге болады.

“Хәзрети Әлийдің пушайманы”²¹³ әпсанасы улыўма мусылман фольклорлық дәстүрге тән болған мотивлер хәм дидактикалық жанрлардың тәсири астында жүзеге келген әпсана болып, онда Хәзрети Әлийдің Қыдыр ата менен ушрасыўы сөз етиледі. Әпсанада Хәзрети Әлийге “Егерде жердің услайтуғын тутқасы болғанда, мен оны басыма көтерип жүрер едим” деген менменлик қыял келеді. Сол ўақытта ол жолда бир ғаррыға дус келип, ғарры оннан жүгин арқасына салып жиберіўди өтиниш етеді. Әлий жүкти көтерсе, жүктің аўырлығынан аяғы дизесине дейин кирип кетипти. Ал, ғарры орнынан турып, жүкти көтерип арқасына қағып салып кеткен қусайды. Сонда Хәзрети Әлий өзинің менменлик еткенин түсинип, пушайман болған екен. Әпсанада тийкарынан инсандағы ең үлкен қусырлардың бири – менменлик қараланып, күштің тек денеде емес ал ақыл, кемтарлықта да екенлиги ҳаққындағы идея жетекшилик етеді.

²¹³ Қанаатов Т. Фольклор этнографиялық жазыўлар. (1-дәптер) // Т.Қанаатовтың Тамды дияры Ақ қабақ аўылынан жыйнаған материаллары. 1990. – 48 б. / ӨзР ИА ҚБ Қол жазбалар фонды. Р-590. №181281

“Қуданың шері” әпсанасында тарийхый тулға халиф Әлийдин Араб халифалығында сиясый үстемлик, халифалық тахты ушын гүресте өзге журт адамлары тәрeпинен өлтирилиуи ҳаққындағы тарийхый факттың халықлық интерпретациясы берилген. Әпсанада улыўма мусылман еллеринде кең таралған ҳәм кейин ала көплеген мусылман әўлийе-әнбиялар ҳаққындағы әпсаналарда жетекши мотив сыпатында қәлиплескен мусылманлардың ибадат ўақтында ҳәр қандай қәўип-қәтерге қарамастан, намазын бузбаўы ҳаққындағы тарийхый факт Хәзрети Әлийдин эпик биографиясы сыпатында көринисин табады. Әпсанадағы Әлий иран ҳәм түркий халықларының эпосы қаҳарманлары сыяқлы “шапса, қылыш, атса, оқ” өтпес батыр сыпатында сәўлеленип, оның “әззи” жери – намаз ўақтында балқыўы екен. Буны билген душпан оны намаз оқып атырған жеринде өлтиреді²¹⁴. Иран ҳәм түркий халықларының эпосының қаҳарманлары образларының Хәзрети Әлий менен байланыстырылған бундай трансформациясы бул образды идеалластырыўдың бир усылы сыпатында жүзеге келген.

Қарақалпақлар арасынан жазып алынған, әйjemги диний қараслардың ислам дини менен контаминациясының бир үлгиси есапланған “Хәзрети Әлий менен Кесикбас батыр” әпсанасы²¹⁵ Хәзрети Әлий ҳаққындағы әпсаналар циклинің ең дыққатқа ылайық дәретпелериниң бири есапланады. Әпсана Мухаммед пайғамбар ҳәм оның халифлери Әбиўбәкир, Омар, Оспан ҳәм Әлийдин алдына дәўлерден жәбирленип, денесинен, бала-шағасынан айрылған, өзи бир ўақытлары Ийса пайғамбарға, Қыдыр, Илясқа дос болған Кесикбас батырдың жәрдем сорап келиў ўақыясы менен басланады. Хәзрети Әлий Аллатаала ҳәм Мухаммед пайғамбардан оған жәрдем бериўине рухсат сорап, Кесикбас батырды дәўлердин мәканына алып баратуғын қудықтың басына таслап өзи сол қудық арқалы дәўлер мәканына барады. Әлий көплеген машақатлар менен дәўлерди жеңип қудықтың астындағы

²¹⁴ Қанаатов Т. Фольклор этнографиялық жазыўлар. (1-дәптер) // Т.Қанаатовтың Тамды дияры Ақ кабак аўылынан жыйнаған материаллары. 1990. – 48 б. / ӨзР ИА ҚБ Қол жазбалар фонды. Р-590. №181281

²¹⁵ Хәзрети Әлий менен кесикбас батыр // Қарақалпақ фольклоры. 78-том. “Әпсаналар”. – Н., 2014. – 57-58 бб.

дәўлер меканынан мусылман бенделерди хәм Кесикбас батырдың ҳаялын азат етеди. Аллатаала Кесикбас батырды қайтадан өз ҳалына қайтарады.

Орта Азия аймағында ен жайған суфийлик ағымлар менен жақын байланыста хәм әдебиятларда Қаландария аты менен белгили болған сектаның ағзалары – кәлендерлер хәм маддахларлардың турмысын изертлеген алым А.Л.Троицкаяның изерлеўлеринде кәлендер хәм маддахлардың тиришилигиниң тийкарларының бири халық арасында әзиз әўлийелер, пайғамбарлар, шайырлар ҳаққында диний әпсана, аңызларды халық арасында, елме-ел гезип жүрип айтыў хәм усы хызметлери ушын ҳақы алыў хәм сол ҳақы арқасында күнелтиўден ибарат болғанлығы көрсетилген. Илимпаздың өзи профессионал маддахлардың репертуарынан мусылман әўлийе-әнбиялары ҳаққында бирқанша әпсана үлгилерин жазып алады. Олардың арасында “Хәзрети Әлий хәм оның ерликлери ҳаққында сөз етилетуғын өз ишине бай фольклорлық материалларды қамтыған жазба әдебиятлардың бар екелигин” айтып өтип, мысал сыпатында сол дәўирде бир неше мәртебе типографиядан шыққан “Кесик бас китабы” поэмасын келтирип өтеди²¹⁶.

Орта Азияның көплеген қалалы аймақларында ен жайған Қаландария ордени ағзаларының искерлиги қарақалпақлар жасаған аймақларды да шетлеп өтпегени мәлим. Тарийхый мағлыўматларда мәселен, Хожелидеги Миздакхан қаласы аймағында Мазлумхан сулыў, Ережеп қәлпе исми менен байланыслы болған диний орайларда кәлендер – дәрўишлердиң болғанлығын көрсетеди²¹⁷. Соның менен бирге диний мазмундағы әпсаналар ҳаққында мағлыўмат берген информаторлар да мусылман әўлий-әнбиялары ҳаққындағы қолжазба, литографиялық әдебиятлардың арабша саўаты бар адамларда жақынға дейин көплеп сақланғанлығы ҳаққында мағлыўмат береді. Бул бизге қарақалпақлар арасынан

²¹⁶ Троицкая А.Л. Из прошлого каландаров и маддахов в Узбекистане // Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. – М., 1975. – с. 203-221.

²¹⁷ Хожаниязов Ғ., Хәкимниязов Ж. Қарақалпақстанның әжайып жети естелиги. – Нөкис. 2004. – 43-б.

жазып алынған “Хәзрети Әлий менен Кесикбас батыр”²¹⁸ әпсанасы “Кесик бас кітабы” менен тиккелей байланысly, сол кітаптағы Хәзрети Әлий хакқындағы әпсаналардың негизінде қәлиплескен деген жуумаққа келиуимиз мүмкин. Ал, әпсанадағы Кесик бас батыр образы дүнья халықлары соның ишинде түркий тиллес халықлардың агиологиясында орын алған өлип тирилиуши илахлар культи менен байланысly қәлиплескен персонаж есапланады. Усы персонаждың түркий тиллес халықлар фольклорында қәлиплесиуиниң дәслепки басқышындағы көринисин Сибир түркий тиллес халықларының әйемги диний қараслары бойынша изертлеулердиң биринде көриуге болады. Онда баян етилиуине қарағанда: “... якутлар әлле қашан өлип кеткен шаманлардың қәбирлеринен қорыққан хәм өлген шаманлардың басларының қәбирлерден шығып жақын жердеги көллерге домалап барып суу ишиуинен пайда болған соқпақлар хакқында көплеген мифлердиң бар екенлиги”²¹⁹, Шаманларға байланысly олардың өлгеннен кейин қайта тирилиуи хакқындағы усындай мифологиялық қараслар кейин ала түркий тиллес халықлардың фольклорлық дәстүринде трансформацияланып, енди өлип тирилиуши шаман қажарманлық эпостың тәсиринде Кесикбас батыр образын пайда еткен.

Христиан хәм ислам динлериндеги әулийелер культинде әйемги диний исенимлер қатламының қалдықлары хакқындағы илимий изертлеуинде В.Н.Басилов христиан хәм мусылманларда басы кесилсе де тиришилигин дауам еткен персонажларды салыстырмалы түрде изерилеу арқалы олардың генезиси әйемги мифологиядағы өлип тирилиуши илахларға барып тақалатуғынлығын дәлиллейди²²⁰. Хәзрети Әлий хакқындағы қарақалпақлар арасынынан жазып алынған “Қыпшақлар” хәм “Хәзрети Әлий” әпсаналары Хәзрети Әлий хакқындағы қарақалпақ фольклорлық дәстүринде басқа диний ауызеки хәм жазба дәреклердиң тәсирисиз қәлиплескен әпсаналар есапланады. Еки

²¹⁸ Хәзрети Әлий менен кесикбас батыр // Қарақалпақ фольклоры. 78-том. “Әпсаналар”. – Н., 2014. – 57-58 бб.

²¹⁹ Алексеев Н.А. Ранние формы религии тюрко-язычных народов Сибири. – Новосибирск. 1980. – с. 185.

²²⁰ Басилов В.Н. Следы культа умирающего и воскресающего божества в христианской и мусульманской агиологии // Фольклор и историческая этнография. – М. 1983. – с.118-151.

эпсанада қарақалпақтардың қыпшақ урыуы орталығында пайда болған хәм қыпшақ урыуына дәрек болған информаторлардан жазып алынған. “Қыпшақтар” эпсанасында Хәзрети Әлийдің Қап тауында жасап атырған халықтарды мұсылман динине ендириуі үшін алып барған сауашы хәм ол жеңилейин деп турған уақытында оған қыпшақтардың жәрдемге жетип келиуі хақында сөз етиледі. Қыпшақтардың жәрдемі менен Хәзрети Әлий тау халқын биринен соң бирин мұсылманлыққа ендиреди. Сол себепли қыпшақтар дәслепп Хәзрети Әлийдің соңынан бул уақыяны Әлийден еситкен Мұхаммед пайғамбардың айрықша хұрметине сазауар болады. Екинши, “Хәзрети Әлий” эпсанасы “Қыпшақтар” эпсанасының еккинши варианты болып, ол Хәзрети Әлий менен байланыслы болған қосымша мағлыұматтар есабынан вариантласқан. Бул мағлыұматтар улыұма Орта Азия түркий тиллес халықтарының диний эпсаналар системасына тән болған мұсылман дини культлери есапланған әулий-әнбиялардың усы аймақтарға қатнасын сөз ететуғын турақлы мотивлерден ибарат. Эпсанада олар “Хәзрети Әлий Нуратаға келген”, “Нуратаның тауында әйдик түйениң орны бар. Ол Хәзрети Әлийдің түйесиниң шөккен орны” формаларында берилген. Эпсанада сөз етилиуіне қарағанда, Хәзрети Әлий Қап тауы етегиндеги халықтарды басып ала алмай изине қайтпақшы болып турғанда, “Ақпышақ!”, “Ақпышақ!”- деп уранын айтып, оған қыпшақтар жәрдемге жетип келеді. Сонда қатты қуғанған Хәзрети Әлий: “Бәрекелле!, Қуп шағында жетип келдиңиз” деген екен. Соннан берли бул урыу “қыпшақ” аталған екен²²¹.

Эпсаналардың мазмұны екеуиниң де бир орталықта, қыпшақ урыуы орталығында дәрегенин көрсетеди. Бизиң пикиримизше эпсаналардың дәслеппки архаик вариантында қыпшақ урыуының хәр қыйлы тарийхий басқышлардағы, тийкарынан Дешти қыпшақ дәуириңде жүз берген тарийхий уақыялар сәулеленген болған хәм ол Әлий образы менен байланыслы болмаған. Эпсананың кейинги

²²¹ Қанаатов Т. Фольклор этнографиялық жазыулар. (1-дәптер) // Т.Қанаатовтың Тамды дияры Ақ қабақ аўылынан жыйнаған материаллары. 1990. – 48 б. / ӨзР ИА ҚБ Қол жазбалар фонды. Р-590. №181281

эволюциялық басқышында оған Әлий образының киргизилиүйі түркий қәуилердің ислам динин қабыл етиүйі, исламның шийий ағымының Иран хәм Хорезм арқалы тәсири менен тарийхый процесслер де байланысly. Бир сөз бенен айтқанда, Әлий тулғасының мусылман дүньясындағы абройы бир тәрептен түркий халықларды мусылманластырыў, екинши тәрептен мусылманластырылған урыўлардың, мәселен усы әпсанадағы қыпшақлардың басқа урыўлар арасындағы абройын көтериўде идеологиялық курал ўазыйпасын атқарған. Хәзрети Әлийдің иран эпосы тәсиринде жүзеге келген “Баҳадыр” вариантының қыпшақлар орталығына жақсы адаптацияланыўына бул урыўдың узак тарийхый дәўирлер даўамында кеширген жаўынгерлик турмысы унамлы шараят жаратқан.

Жуўмақлап айтқанда, қарақалпақ диний әпсаналары жәмийетлик раўажланыўдың барлық формацияларын басып өткен халықлар қатарында белгили болып есапланады.

ЖУЎМАҚ

Қарақалпақ халық әпсаналарын жанрлық жақтан классификация етиўде баслы шәртлери етип жанрдың жәмийеттеги орнын ҳәм жанрдың атқаратуғын хызметин алыў керек. Халық әпсаналарының ең баслы критерияларының бири оның тыңлаўшыға билим бериўи, тәрбия, үлги болатуғын ўақыяларды сөйлеўи. Ол басқа жанрларда бар эстетикалық принципти екинши планға шығарып, биринши орынға мағлыўмат, факт, информация бериўди қояды және сол шынлықтан сабақ, тәрбия алыўын көзде туталды. Эстетикалық күши оннан соң көринеди.

Қарақалпақ этиологиялық әпсаналарының белгили бир бөлеги өзлериниң мазмуны бойынша қарақалпақ халқы менен генетикалық шығысы жағынан бир болған басқа түркий тиллес халықлар өзбек, қазақ, башқұрт, ноғай ҳәм т.б халықлар, сондай-ақ дүньяның қарақалпақларға генетикалық, тарийхий-генетикалық байланысы жоқ халықлар фольклорындағы әпсаналар менен мазмунлас. Ал, оның екинши ҳәм ең көлемли бөлеги басқа халықларда ушыраспайтуғын, тек қарақалпақ фольклорына тән болған этиологиялық әпсаналардан туратуғынлығын анықладық.

Этиологиялық мазмундағы әпсаналардың дөрелиў себеpleriниң анализи әдетте әпсананың дөрелиў объекти болған жанзаттың ҳәреketи, сыртқы пишини, қылықлары сол жанзат ҳаққындағы бақлаўлардың нәтийжеси тийкарында жүзеге келеди. Себеби, бул дәўирде адамлардың санасында тәбият қубылыслары, адамларды қоршаған орталықтағы жанлы тәбият ҳаққындағы рационаллық пикирлеўдиң қәлиплеспегенлиги себеpli олардың санасы әпиўайы эмоцияға, ассоsацияға сол дәўирде бар болған практикалық тәжирийбеге таянған ҳалда пикир жүритеди.

Қарақалпақ этиологиялық әпсаналары тийкарында “себеп” ҳәм “нәтийже” турады, яғный жәмийетлик морал қағыйдаларын бузыў себеpli жаза сыпатында бул әпсаналарда халықтың ҳәр түрли жәмийетлик басқышлардағы өзлерин қоршаған орталықты таныў менен байланыслы қараслар, диний исенимлери, жәмийетлик ҳәм социаллық қатнасықлары, салт-дәстүрлери ҳәм әлбетте,

фолклорлық фантазиясының турмыс талаптары менен байланыстырылған жемиси есапланады.

Қарақалпақ топономикалық эпсаналары өзі сөз етип отырған белгили бир объект ҳаққында усы жанр тәбиятына бола тийкарынан қыялый тоқыма арқалы баян етиўине қарамастан, халықтың көркем ой-пикириниң белгили бир эволюциялық басқышын сәўлелендириўши көркем шығарма, соның менен бирге олардың қыялый тоқыма қабығына оранған узақ өтмиштеги халық тарийхы ҳаққында мағлыўмат бериўши дәрек сыпатында үлкен әҳмийетке ийе екенлигин анықладық.

Қарақалпақ топономикалық эпсаналарының басқа типлерине тән болған дәстүрий “Бир ўақытлары”, “Қәдимги заманда”, “Өткен заманларда”, “Эпсаналарда сөз етилиўине қарағанда” формулалары менен басланады ҳәм белгили бир объекттиң келип шығыў тарийхына байланыслы ўақыя “Усыннан кейин ол усылай атала баслапты” деген турақлы формула менен тамамланады.

Қарақалпақлар арасында таралған тарийхый эпсаналар мазмунларына исленген анализ оларды шәртли түрде улыўмаластырып: 1) Тарийхый шахслар ҳаққында эпсаналар. 2) тарийхый дәўир, тарийхый ўақыялар ҳаққында эпсанар деп екиге бөлиўге болады. Тарийхый шахслар ҳаққындағы эпсаналарда ески мифологиялық дәўирдеги хәр түрли исенимлер тийкарында қәлиплескен сюжетлердеги қаҳарманлар орнына инсаният тарийхында ямаса белгили бир регион көлеминде белгили болған тарийхый шахс қойылып ески мифологиялық сюжет жаңа дәўирге сай трансформацияланады. Ал, тарийхый дәўир ямаса тарийхый ўақыялар ҳаққындағы эпсаналарда керисинше белгили бир тарийхый дәўир, жәмийетлик формация ямаса ўақыя мифологиялық қаҳарманлар образы этирапында сәўлеленеди.

Қарақалпақлардың ең әййемги диний исенимлер тийкарында қәлиплескен қараслары системасы структуралық жақтан оғада қурамалы ҳәм көп қатламлы болып, ол өзінде ҳәзирги дәўирде “қарақалпақ” деп аталыўшы миллеттиң генезисинде белгили орын тутқан этник компонентлер – көплеген түркий тиллес сондай-ақ,

белгили бир тарийхый басқышларда түркийлескен урыў хәм қәўимлердиң хәр қыйлы тарийхый-географиялық, социаллық-мәдений орталықларда қәлиплескен диний қараслары, исенимлерин өзінде жәмлеген.

Улыўма қарақалпақ диний фольклорындағы пайғамбарлар ҳаққындағы әпсаналардың образлар системасы жүдә кең қамраўлы болып, олардың қурамына ислам динине дәрек пайғамбарлардан тысқары қуран хәм басқа да диний әдебиятлар арқалы христиан, иудаизмге дерек пайғамбарлар да кирген хәм олар ҳаққындағы әпсаналар да қарақалпақлар арасында кең таралған.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Өзбекстан Республикасы Президенти Ш.М.Мирзиёевтың Сурхандәрья ўәлаятында, халық-аралық бақсышылық өнери фестивалы ашылыўына арналған салтанатлы кешедеги сөйлеген сөзи: “Халқ сўзи” газетасы, 2019. – №68 (7298), 7-апрель.
2. Мирзиёев Ш.М. Еркин хәм абадан, демократиялық Өзбекстан мәмлекетин мәрт хәм уллы халқымыз бенен бирге курамыз // Еркин Қарақалпақстан газетасы. 2016-жыл, 17-декабрь. – №152(19926).
3. Мирзиёев Ш.М. Әдебият, көркем өнер, мәдениятты раўажландырыў – халқымыздың руўхый дүньясын раўажландырыўдың беккем тийкары // Еркин Қарақалпақстан газетасы. – Нөкис. 2017-жыл, 5-январь. – №98(20028).
4. Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1988. – Б. 492.
5. Айымбетов Қ. Қарақалпақ фольклоры. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977. – Б. 244.
6. Айымбетов Қ., Кожуров О. Қарақалпақ әдебиятынын түрлери // Қарақалпақстан әдебияты хәм искусствосы. – Төрткүл, 1939. – № 4-5. – Б. 79-80.
7. Азбелев С.Н. Проблемы международной систематизации преданий и легенд: В кн: Специфика фольклорных жанров. Русский фольклор. Т. 10. – Москва: Наука, 1966. – с. 356.
8. Аникин В.П., Ю.Г. Круглов. Русское народное поэтическое творчество. – Л.: Просвещение, 1983. – с. 416.
9. Аникин В.П. Возникновение жанров в фольклоре: В кн: Специфика фольклорных жанров. Русский фольклор. Т. 10. – Москва: Наука, 1966. – с. 356.
10. Аникин В.П. Художественное творчество в жанрах сказочной прозы: В кн: Русская народная проза. Русский фольклор. Том. 13. – Москва, Наука, 1972. – с. 316.
11. Аничков И.В. О некоторых местностях Казалинского уезда, интересных в археологическом отношении. ПТКЛА, год III. – Ташкент, 1897-1898. Протокол №1 (1897). – с. 54.
12. Андрианов Б.В. Этническая территория каракалпаков в Северном Хорезме: В кн: Материалы исследования по этнографии каракалпаков. Труды Хорезмской археолого-этнографической

экспедиции. Т. III. Под редакцией Т.А.Жданко. – Москва: Наука, 1958. – с. 415.

13. Алексеев Н.А. Ранние формы религии тюрко-язычных народов Сибири. – Новосибирск. 1980. – с. 128.

14. Алламбергенова И. Қорақалпоқ халқ ривоятлари (жанрий ўзига хослиги, таснифи) //филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Тошкент, 2018. – Б. 49.

15. Акрамов Г. Мифологиянинг айрим эпик жанрлар билан ўзаро муносабати // Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. – Тошкент, 1981. – Б. 157.

16. Аўезов М., Соболев Л. Эпос и фольклор казахского народа // Литературный критик. 1939. – №10-11. – с. 228.

17. Акишев К.А., Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. – Алма Ата: Изд-во АН КазССР. 1963. – с. 320.

18. Алламбергенов Ҳ.К. Ғайритабиий тимсоллар – бадий тафаккур маҳсули. Монография. – Toshkent: Yosh avlod matbaa, 2022. – Б. 136.

19. Башкорт халык ижады: Йола фольклоры. I Том. – Өфе: Китап нәшриәте, 1995. – Б. 500.

20. Башкорт халык ижады: Риүәйәттәр, легендалар. Икенсе том. – Өфе: Китап нәшриәте, 1997. – Б. 440.

21. Басилов В.Н. Следы культа умирающего и воскресающего божества в христианской и мусульманской агиологии // Фольклор и историческая этнография. – Москва, 1983. – с. 348.

22. Баҳадырова С. “Китаби дедем Қорқыт”, “Қоблан”, “Едиге” ҳам ҳазирги әдебият ҳаққында ойлар. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1992. – Б. 170.

23. Баҳадырова С. Қарақалпақ халық прозасы: Миф, әпсана, аңыз...// ӨЗР ИА ҚБ “Хабаршысы”. – Нөкис, 2007. – №2. – Б. 107-110.

24. Баҳадырова С. Қарақалпақ хандай қалық. – Ташкен: Наврўз, 2017. – Б. 256.

25. Баҳадырова С. Каракалпакский жырау. – Тошкент: Yangi kitob, 2024. – с. 272.

26. Баймырадов А. Туркмен фольклор прозасынын тарихы эволюциясы. – Ашхабад: Ылым, 1982. – Б. 164.
27. Бартольд В.В. Турецкий эпос и Кавказ. Книга моего деда Коркута // Перевод В.В.Бартольда, издание подготовили В.М.Жирмунский, А.Н.Кононов. – М.-Л.: АН СССР, 1962. – с. 299.
28. Брагинский И.С. Иранская мифология // Мифы народов мира. – Москва, 1992. Т. 1. – с. 562.
29. Брагинский И. С. Из истории таджикской народной поэзии. – Москва, 1956. – с. 141.
30. Бертельс. Е. Э. Роман об Александре и его главные версии на Востоке. – Москва, 1987. – с. 188.
31. Briggа K. British folk-tales and legends. – London and New York. 2002. – 374 h.
32. Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. – М. 2003. – с. 193.
33. Вельяминов-Зернов В.В. Памятник с арабско-татарской надписью в Башкирии // Труды Восточного отделения Императорского археологического общества: журнал. – СПб.: В Тип. Имп. Академии наук, 1859. Т. IV. – с. 283.
34. Гусев В.Е. Эстетика фольклора // АН СССР. Ин-т рус. литературы (Пушкинский дом). – Ленинград: Наука, Ленингр. отделение, 1967. – с. 319.
35. 34. Гече Г. Библейские истории // Пер. с венг. – Москва: Политиздат, 1988. – с. 367.
36. Геродот. История в девяти книгах / Перевод Г.А.Стратановского, под общей редакцией С.Л.Утченко, редактор перевода Н.А.Мещерский. – Ленинград: Наука, 1972. – с. 560.
37. Гулямов Я. Г. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. – Ташкент: Изд-во АН УзССР. 1957. – с. 313.
38. Григорьев В. В. О скифском народе саках. СПб., 1871. – с. 212.
39. Гребенкин А.Д. Узбеки // Русский Туркестан. Вып. 2. – М.-Л: 1972. – с. 104.
40. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы // Қарақалпақ әдебияты тарихының очеркleri. – Нөкис. 1977. – Б. 355.

41. Дувакин Е.Н. Шаманские легенды народов Сибири: Дис. на соис.... канд. филол. наук. – М., 2011. – с. 482.
42. Диваев А.А. Киргизский рассказ о звездах. Киргизское описание солнца, находящегося на небесах // Известия Общества Археологии, Истории и Этнографии при Императорском Казанском Университете. Т. XIV. – Казань, 1897. – с. 12.
43. Диодор С. Историческая библиотека. Книга V. Греческая мифология. – Москва: Лабиринт, 2000. –с. 108.
44. Есбергенов Х., Хошаниязов Ж. Этнографические мотивы в каракалпакском фольклоре. – Ташкент: Фан, 1988. – с. 156.
45. Жўраев М. Ўзбек халқ эртақларида “сеҳирли” рақамлар. – Тошкент: Фан, 1991. – Б. 156.
46. Жўраев М. Ўзбек халқ самовий афсоналари. – Ташкент: Фан, 1995. – Б. 108.
47. Жўраев М. Ўзбек халқ самовий афсоналарининг тарихий асослари: Филол.фан. д-ри ... дисс. автореф. – Тошкент, 1996. – Б. 57.
48. Жўраев. М., Шомусаров Ш. Ўзбек мифологиси ва араб фольклори. – Тошкент. 2001. – Б. 135.
49. Жўраев М., Нарзакулова М. Миф, фольклор ва адабиёт / Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси нашриёти. – Тошкент, 2000. – Б. 181.
50. Жўраев М., Расулов З. Миф, маросим ва эртақ. – Тошкент, MUMTOZ SO‘Z, 2014. – Б. 308.
51. Жуманазаров У. Тарих, афсона ва дин (диний афсоналарнинг ибтидоси, тадрижий ривож ва таснифи масалалари). – Тошкент: Ўзбекистон, 1990. – Б. 251.
52. Жуманазаров У. Ўзбек фольклори ва тарихий воқелик. – Тошкент 1991. – Б. 250.
53. Жумаев З.Х. Ўзбек халқ тарихий ривоятлари: Филол. фан. ном. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2005. – Б. 21.
54. Жубанов А. Струны столетий // Очерки жизни и творческой деятельности казахских народных композиторов. – Алма-ата, 1958. – с. 230-235.
55. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Ленинград. 1974. – с. 553.

56. Закирова И.Г. Космогонические мифы и легенды татарского народа. // Вестник Чувашского университета. – Чебоксары: Чувашский государственный университет им И.Н.Ульянова, 2010. – №4. – с. 249-255.
57. Имамов К. Ўзбек халқ прозаси. – Ташкент: Фан, 1981. – Б. 103.
58. Имамов К. Ўзбек халқ насри поэтикаси. – Тошкент. 2008. – Б. 252.
59. Имамов К. Генезис и поэтическая трансформация жанров узбекской устной прозы: Дис. ... д-ра. филол. наук. – Т., 1986. – с. 392.
60. Имомов К., Мирзоев Т., Саримсоқов Б., Сафаров О. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. – Тошкент: Уқитувчи, 1990. – Б. 304.
61. Имамов К. Афсона // Ўзбек фольклори очерклари. 2-том. – Тошкент. 1989. – Б. 9.
62. Иванов П.П. Очерки истории каракалпаков // Материалы по истории каракалпаков. Труды института востоковедения АН СССР. – М.-Л., 1935 Т. VII. – с. 290.
63. История Армении Моисея Хоренского // Пер. с арм. Н.Эмин. – Москва: тип. Каткова и К., 1858. – с. 383.
64. Inan A. Tarihte ve bugun samanism. – Ankara. 1954. – с. 63.
65. Yeats W.B. Fairy and Folk Tales of Irland. – Bjunty. 2004.
66. Кой-Крылган-кала - памятник культуры древнего Хорезма IV в. до н. э. - IV в. н. э. / Отв. ред. С.П.Толстов, Б.И.Вайнберг. – Москва: Наука, 1967. – с. 348. (Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции / АН СССР. Ин-т этнографии им. Н.Н.Миклухо-Маклая. Под общ. ред. чл-кор. АН СССР С.П.Толстова; Т.5).
67. Книга тысяча и одной ночи // Перовод и комментарии М.А.Салье, под. ред. акад. И.Ю.Крачковского. Т. 5. Ночи 435-591. – АКАДЕМІУА, 1933. – с. 588-590.
68. Книга Марко Поло // Пер. старо-франц. текста И.П.Минаева; Ред. и вступ. статья И.П.Магидовича. – Москва: Географгиз, 1955. – с. 376.
69. Кравцов Н.И., Лазутин С.Г. Русское устное народное творчества. – Москва: Просвещение, 1977. – с. 375.

70. Костер Ш.Де. Легенда об Уленшпигеле (перевод с английского Н.М.Любимова). – Москва: Терра, 1997. – с. 474.
71. Керуенов Т. Мифлер хэм аңызлардың қарақалпақ жазба әдебиятта қолланылыуы. – Нөкис: Билим, 2013. – Б. 116.
72. Каразин Н. Сказка о женском ханстве // Древняя и новая Россия. Т. III. 1875.
73. Криничная Н.А. Русская народная историческая проза: Автореф. дис. ... д-ра. филол. наук. – Петрозаводск, 1991. – с. 46.
74. Кнозоров В. Мазар Шамун Наби // Советская этнография. – М.-Л., 1949. – №2. – с. 242
75. Кузмина Е.Е. В стране Кавата и Афрасиаба. – Москва: Наука, 1977. – с. 159.
76. Каскабасов С.А. Казахская сказочная проза. – Алмата, 1990. – с. 240.
77. Коруглы Х. Огузский героический эпос. – Москва: Наука, 1976. – 239.
78. Костюхин А. Александр Македонский в литературной и фольклорной традиции. – Москва: Наука, 1972. – с. 190.
79. Косвен. М.О. Очерки истории первобытной культуры. – М. 1957. – с. 240.
80. Косвен М. О. Амазонки. История легенды // Советская этнография. – Москва, 1947. – №2. – с. 336.
81. Қасқабасов С. Таңдамалы. Т. 2. / Мифология. Фольклор. Адебиет. – Астана: Фолиант, 2014. – Б. 344.
82. Қасқабасов С. Казахская сказочная проза. – Алмата, 1990. – Б. 240.
83. Қанаатов Т. Әпсана жанрын изертлеудің илимий-теориялық мәселелері // ӨзРИАҚБ Хабаршысы. – Нөкис, 2008. – №4. – Б. 69.
84. Қалбаева Г. Қорақалпоқ халқ афсоналары (генезиси, жанрий хусусиятлари, таснифи): Филол. фан. фалс. д-ри (PhD). ... дис. автореф. – Тошкент, 2019. – Б. 53.
85. Қарақалпақ халық әпсаналары // Дүзиўши: Т.Қанаатов. – Нөкис. 2000. – Б. 60.
86. Қарақалпақ халық легендалары хэм анекдотлары / Баспаға таярлаған: Қ.Мақсетов, Н.Камалов, Қ.Мамбетназаров. – Нөкис-Самарқанд: ҚҚМБ. 1962. – Б. 130.

87. Қарақалпақ халық аңызлары хәм анекдотлары / Баспаға таярлаған: Қ.Мақсетов, Н.Камалов, Қ.Мамбетназаров. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1995. – Б. 130.
88. Қарақалпақ аңызлары, әпсаналары хәм шешенлик сөзлери / Баспаға таярлаған: С.Баҳадырова, Қ.Мамбетназаров. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1992. – Б. 164.
89. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 77-87 Томлар “Халық прозасы”. – Нөкис: Илим, 2014. – Б. 560.
90. Липец Р.С. “Завоеванная женщина” в тюрко-монгольском эпосе // Фольклор и историческая этнография. – М., 1983. – с. 42-74.
91. Мелетинский Е.М. О генезисе и путях дифференциации эпических жанров: В кн.: Материалы и исследования. Русский фольклор. Т.5. – М-Л.: Наука, 1960. – с. 472.
92. Мелетинский Е. М. Поэтика мифа. – Москва: Издательская фирма “Восточная литература” РАН, 2000. – с. 407.
93. Мифы народов мира // Энциклопедия. Электронное издание – Москва, 2008. – с. 1147.
94. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының аўызеки дәретпелери. – Нөкис: Билим, 1996. – Б. 340.
95. Мақсетов Қ. Қарақалпақ фольклорында әпсаналар // “Әмиўдәрья” журналы, 1995. – №10-12. – Б. 90.
96. Мәмбетназаров Қ. Қарақалпақ ертеклери ҳаққында. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1981. – Б. 119.
97. Мамбетов К. Ерте дәўирлердеги қарақалпақ әдебияты. – Нөкис: Билим, 1992. – Б. 248.
98. Мамбетов К. Шығыс әдебияты тарийхы. – Нөкис. 1993. – Б. 209.
99. Нурманов Ф.И. Хизр образининг генезиси ва ўнинг ўзбек фольклоидаги талқини: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. – Т., 2007. – Б. 26.
100. Пропп В.Я. Жанровый состав русского фольклора // Фольклор и действительность. – Москва: Наука, 1976. – с. 327.
101. Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки. – Москва: Лабиринт, 2000. – с. 336.
102. Pinar Dönmez Fidakâr. Karakalpak efsaneleri (inceleme-
metinler). – Izmir. 2012.

103. Палымбетов К. Қарақалпақ халық исеним ырымлары. Монография. – Ташкент: “Lesson press” баспасы, 2023. – Б. 138.

104. Палымбетов К. Қорқыт ата кітабы хәм қарақалпақ дәстанлары. – Нөкіс: Билим, 2010. – Б. 128.

105. 146. Потанин Г.Н. Восточные мотивы в средневековом европейском эпосе. – Москва: Типография И.Н.Кушнарєва, 1893. – с. 902.

106. 151. Рабғузий. Қисаси Рабғузий. – Тошкент. 1990. – Б. 240.

107. Рахманова М.Р. Ўзбек халқ тарихий афсоналарининг ўзига хос хусусятлари, генезиси ва таснифи: Филол. фан. ном. ... дис. – Т., 2004. – 21.

108. Соколова З.П. Культ животных в религиях. – Москва: Наука, 1972. – с. 215.

109. Сатторов У.Ф. Ўзбек халқ топонимик ривоятлари: Филол. фан. ном. ... дисс. автореф. – Т., 2001. – Б. 23.

110. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: пратюрк. яз.-основа: картина мира пратюрк. этноса по данным яз // Монография Э.Р.Тенишев и др.; отв. ред. Э.Р.Тенишев, А.В.Дыбо. – Москва: Наука, 2006. – с. 907.

111. Снесарев Г. П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – Москва: Наука, 1969. – с. 336.

112. Снесарев Г.П. Три хорезмские легенды в свете демонологических представлений // Советская этнография. – Москва-Ленинград. 1973. – №3. – с. 52.

113. Снесарев Г.П. Хорезмские легенды как источник по истории религиозных культов Средней Азии. – Москва: Наука, 1983. – с. 213.

114. Серов С.Я. Медведь-супруг (вариации обряда и сказки у народов Европы и Испанской Америки) // Фольклор и историческая этнография. – Москва: Наука, 1983. – с. 261.

115. Сеидов М. Хызыр-продукт тюркского мифологического мышления // Известия АН Азерб ССР, серия литературы, языка и искусства. №4. – с. 10-30.

116. Сухарева К вопросу о культе мусульманских святых в Средней Азии // Труды Ин-та истории и археологии АН УзССР. – Ташкент, 1951. Вып. 2. – с. 177-178.

117. Толстов С. П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. – Тошкент: Фан, 1967. – Б 386.
118. Толстов С.П. Древний Хорезм. – Москва: Изд-во МГУ, 1848. – с. 352.
119. Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. – Москва: Изд-во АН СССР. 1948. – с. 323.
120. Толстов С.П. К вопросу о происхождении каракалпакского народа / В кн: Краткие сообщения Института этнографии АН СССР. Вып 2. – М.-Л., 1947. – с. 72-74.
121. Толстов С.П. К истории древнетюркской социальной терминологии // Вестник древней истории. 1938. – №1(2). – с. 75.
122. Толстова Л.С. Исторические предания Южного Приаралья. – Москва. 1981. – с. 166.
123. Тойшанулы Акедил. Қазақ пен монгол мифтеринин типологиясы. – Алматы. 2008. – Б. 130.
124. Троицкая А.Л. Из прошлого каландаров и маддахов в Узбекистане: В кн: Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. – Москва: Наука, 1975. – с. 340.
125. Хошаниязов Ж. Қоқут ата китабы. – Ташкент: Anorbooks, 2022. – Б. 202.
126. Хошаниязов Ж. Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының пайда болыу дереклери (Тарийхый-фольклорлық изертлеу тәжрийбеси). – Ташкент: Anorbooks, 2024. – Б. 168.
127. Хошаниязов Ж. Мифлер хәм дәстанлар: генезиси, спецификасы, дәуирлик қатламлары. – Ташкент: Anorbooks, 2022. – Б. 268.
128. Хошаниязов Ж. Қарақалпақ халық прозасы жанрларының атамалары хәм критериялары мәселелери (1-мақала) // ӨзРИАҚБ Хабаршысы. – Нөкис, 2013. – №4. – Б. 51-56.
129. Хошаниязов Ж. Қарақалпақ халық прозасы жанрларының атамалары хәм критериялары мәселелери (2-мақала) // ӨзРИАҚБ Хабаршысы. – Нөкис, 2014. – №1. – Б. 119-123.
130. Хошаниязов Ж., Алламбергенова И. Мифлер ҳаққында гейпара пикирлер //ӨзРИАҚБ Хабаршысы. – Нөкис, 2015. – №4. – Б. 103.
131. Хожаниязов Ғ., Хәкиманиязов Ж. Қарақалпақстанның әжайып жети естелиги. – Нөкис. 2004. – Б. 96.

132. Чистов К.В. К вопросу о принципах классификации жанров устной народной прозы: Доклады VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук. – Москва: Наука, 1964. – с. 303.

133. Шаракшинова Н. О. Мифы бурят. – Иркутск. 1980. – с. 167.

134. Этнография каракалпаков XIX-начало XX века // Материалы и исследования. – Тошкент. Изд-во Фан, 1980. – с. 184.

135. Эшонқулов Ж. Ўзбек фольклорида дев образининг мифологик асослари ва бадий талқини: Филол. фан. ном. ... дис... автореф. – Т., 1996. – Б. 25.

136. Эшонқулов Ж. Фольклор: Образ ва талқин. Қарши: Насаф нашриёти, 1999. – Б. 170.

137. Эшонқулов Ж. Миф ва бадий тафаккур. – Тошкент: Фан, 2019. – Б. 312.

138. Eshonqulov J.S. Epik olam: motiv va obraz tadqiqi. Birinchi jild. – Toshkent: Akademnashir, 2025. – B. 496.

139. Eshonqulov J.S. Mifologik tafakkur talqini. Ikkinchi jild. – Toshkent: Akademnashir, 2025. – B. 512.

140. Якубовский. А. Ю. Городище Миздакхан // Записки коллегии востоковедов при Азиатском музее АН СССР, т. V. – Л., 1930. – с. 585.

Қол жазбалар

141. Баҳадырова С. “Арал бойы халықларының мифлери” гранты бойынша жыйнаған дала жазыўлары. 1-дәптер 1991-1995. – Б. 76. / ӨзР ИА ҚБ Қолжазбалар фонды. Р-538, Инв. №176481. – Б. 76.

142. Баҳадырова С. “Арал бойы халықларының мифлери” гранты бойынша жыйнаған дала жазыўлары. 2-дәптер 1994-1998. – Б. 78 / ӨзР ИА ҚБ Қолжазбалар фонды. Р-539, Инв. №176482.

143. Бекимбетов А. Дала жазыўлары. Қарақалпақстанның арқа районларынан жыйнаған фольклорлық материаллары 2000-2010 / ӨзР ИА ҚБ Қолжазбалар фонды. Р-1302. №183830.

144. Қарақапқ фольклоры материаллары. IV-дәптерден ибарат. III дәптер. Ертеклер. Жыйнаған: Т.Сафиев. 1973. – 307-440 / ӨзР ИА ҚБ Қолжазбалар фонды. Р-22а, №82401. Б.150.

145. Қанаатов Т. Фольклор этнографиялық жазыулар. (1-дәптер). Т.Қанаатовтың Тамды дияры Ақ қабақ аўылынан жыйнаған материаллары. 1990. – Б. 48. / ӨзР ИА ҚБ Қолжазбалар фонды. Р-590. №181281.

146. Қанаатов Т. Фольклор этнографиялық жазыулар. (2-дәптер). Т.Қанаатовтың Тамды дияры Ақ қабақ аўылынан жыйнаған материаллары. 1990. – Б. 48. / ӨзР ИА ҚБ Қолжазбалар фонды. Р-591. №181282.

147. Мақсетов Қ. Дала жазыулары. 1957-жыл Қоңырат, Қараөзек районынан жыйналған фольклорлық материаллары / ӨзР ИА ҚБ Қолжазбалар фонды. Р-84. №37513.

148. Мифлер. Араб тилинен аударған А.Идирисов. 2014. – Б. 26. / Аудио жазылмадан ақ қағазға түсирген П.Өтениязов. ӨзР ИА ҚБ Қолжазбалар фонды. Р-1299. № 183811.

149. Тарийхий адамлар ҳаққында әпсаналар. Топлаған А.Каримов – Б. 175 б. / ӨзР ИА ҚБ Қолжазбалар фонды. Р-1242. №183023.

150. Утемисов А. Дала жазыулары / ӨзИАҚҚБ Қолжазба фонды, Инв. №53139.

151. Хошниязов Ж. Дала жазыулары. 986-жылы Ленинабад районында жыйналған фольклор материаллары / ӨзР ИА ҚБ Қолжазбалар фонды. Р-1207. №182886.

МАЗМУНЫ

КИРИСИҰ	3
I БАП. ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ЭТИОЛОГИЯЛЫҚ ӘПСАНАЛАР	11
1.1. Аспан денелериниң келип шығыуы ҳаққында халық әпсаналар	14
1.2. Ҳайуанатлардың ҳәм олардың белгилериниң келип шығыуы ҳаққында әпсаналар	33
II БАП. ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ТОПОНОМИКАЛЫҚ ӘПСАНАЛАР	44
2.1. Ески қорған, қалалар, мавзолейлер ҳаққында халық әпсаналар	47
2.2. Тәбият элеметлери ҳәм мөканжайлардың пайда болыуы ҳаққында халық әпсаналар	61
III БАП. ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ТАРИЙХЫЙ ӘПСАНАЛАРЫ	66
3.1. Тарийхый шахслар ҳаққында халық әпсаналар	68
3.2. Тарийхый дәуир, тарийхый ўақыялар ҳаққында әпсаналар ...	79
IV БАП. ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ДИНИЙ ӘПСАНАЛАР	93
4.1. Тотемислик исенимлер ҳәм ҳайуанатлар культине байланыслы әпсаналар	94
4.2. Ислам динине байланыслы халық әпсаналары	108
ЖУЎМАҚ	133
ӘДЕБИЯТЛАР	136

БЕКИМБЕТОВ АЗАМАТ МЫРЗАБАЕВИЧ

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ӘПСАНАЛАРЫ

(жанрдың тематикалық классификациясы)

(Монография)

“ILIMPAZ” баспасы

Нөкіс - 2025

Жуыаплы редактор:	Эшонқулов Ж.
Корректор:	Алланиязова З.
Компьютерлик дизайн:	Нурсейтов Р.

Оригинал макет «ILIMPAZ» баспасында 22.10.2025 ж. таярланды.

Формат – 60x84 ¹/₁₆. “Times” гарнитурасы.

Көлеми 9,25 б.т. Буйыртпа №61-25/К

Pin kod: 5430